

TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ SOROZAT
KIADJA:
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

3.

MORAVCSIK GYULA

BIZÁNC
ÉS A MAGYARSÁG

1953

TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ SZOROZAT

KIADJA:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

3.

MORAVCSIK GYULA

BIZÁNC ÉS A MAGYARSÁG

1953

Lektorok:
GYÓNI MÁTYÁS
MOLNÁR ERIK
SZABÓ ÁRPÁD

Szerkesztő:
GYÓNI MÁTYÁS

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Fülöp Antal

A kézirat beérkezett: 1953 II. 23.

Példányszám: 1000. Terjedelem: 7 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív + 9 melléklet

Ez a könyv az MNOSZ 5602—50Á szerint készült

Akadémiai Nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 23547/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

I. BIZÁNC

Bizáncról és a magyarságról szól ez a kis könyv. Első feladatunk tehát Bizánc fogalmának megvilágítása.

A Bizáncról a köztudatban ma is élő torzkép egyike azoknak a megrögződött és megcsontosodott előítéleteknek, amelyeket régebbi korok egyoldalú és felszínes szemlélete alakított ki és gyökereztetett meg, amilyenek pl. az antik világ önkényesen kiszínezett, idealizált képe, vagy az a tévhit, hogy a mai újgörögység elszlávosodott nép. Gyakran halljuk, hogy Bizánc nem volt más, mint a hanyatló római birodalom elfajult csökevénye, hogy a bizánci művelődés teljesen megmerevedett, nincs benne semmi mozgás, fejlődés és élet, holt formalizmus csupán, s hogy a «bizánci» ember legjellemzőbb vonásai a megalázkodás, a csúszó-mászó hízelgés, a csalárdság és a színlelés, amit «bizantinizmus»-nak szoktak nevezni.

Bizáncnak ezt a sötétre festett képét a francia felvilágosodás írói vitték be a köztudatba, akik Bizáncból csak az uralkodó osztályok romlottságát látták és saját ideáljaikat vetítették vissza a múltba. Így pl. Montesquieu «A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól» írt híres munkájában (1734) a bizánci császárság történetében nem lát mást, mint «lázadások, felkelések és aljaságok szövevényé»-t, s történetfilozófiai munkájában (1756) Voltaire is a «borzalmas» és «utálatos» jelzőkkel bélyegzi meg azt. Ez a szemlélet még Hegel történetfilozófiájában (1837) is kísért, ahol a következőket olvassuk Bizáncról: «... szakadatlan bűnök, hibák, alávalóságok és jellemtelenség ezer éves sorozata..., a legborzalmasabb és ezért a legérdektelenebb kép».

A XIX. század vége felé kialakuló és önálló tudományággá szerveződő «bizantinológia» (= a Bizánc-kutatás tudománya) immár több évtizedes kutató munkája nyomán a régi előítéletek és téves nézetek sorra megdőltek, s leomlott az az álhomlokzat, amely Bizánc igazi valóját eltakarta szemünk elől. A régebbi tudósok, főleg a franciák, a németek, az oroszok és az angolok sok irányú részletkutatásai a bizánci történet forrásainak feltárásával párhuz-

zamosan új fényt vetettek a bizánci állam és társadalom szerkezetére és művelődésére. De míg az egyoldalú polgári tudomány figyelme túlnyomóan a bizánci «felsőbb» rétegek történetére irányult, amiben természetesen nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy a közismert bizánci források szerzői jórészt a császári udvar vagy a papi körök környezetéből kerültek ki, addig a szovjet tudomány, folytatván a korábbi orosz bizantinológia nemes hagyományait, teljes erővel azon fáradozik, hogy feltárja a bizánci művelődés legmélyebb társadalmi és gazdasági gyökereit s ezek alapján Bizánc való képét megrajzolja. E kutatások nyomán ma már tudjuk, hogy Bizánc, ha szoros kapcsolatok fűzték is az antik világhoz, a maga egészében mégis új, a rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba átmenő gazdasági-társadalmi alakulat volt, nem az elkorhadt antik törzsnek egy, még századokon át tengődő, sorvadó, halódó tagja, hanem a régi törzs pusztulása után róla leváló új hajtás, amelynek életét több új tényező, elsősorban sajátos gazdasági viszonyai és társadalmi összetétele határozta meg. Bizánc története nem egy, a mélység és bukás felé fokozatosan közeledő, folytonosan süllyedő egyenes vonal, hanem inkább hullámvonal, amelynek vannak emelkedő és süllyedő pontjai. A bizánci művelődés merevségéről, élettelenségéről kialakított dogma sem áll meg. Bizánc életében is van mozgás, fejlődés, történetének megvan a maga dialektikus menete.

Eddig csak «Bizánc» fogalmáról beszéltünk. Lássuk most a szó eredetét és jelentését!

A bizánci birodalom, vagy röviden «Bizánc», Büzantion városától kapta nevét, amelyet még i. e. 660 táján dór gyarmatosok alapítottak az Európát és Ázsiát egymástól elválasztó tengerszoros, a Boszporosz európai oldalán, a mai Isztanbul (Konstantinápoly) helyén. A görög hagyomány szerint a város alapítójától, Büzasz királytól kapta nevét, aki Poszeidón istennek és Keroessza nimfának volt a fia. Maga a név minden jel szerint illír eredetű. Az antik gyarmatváros, amely a Fekete-tenger bejárata felett uralkodott, földrajzi fekvése és kereskedelmi fontossága révén már az ókorban nagy szerepet játszott. Az i. e. IV. században mint Athén szövetségese önkormányzatot kapott, s a gazdag kereskedő város kiváltságos helyzetét a római uralom alatt is megtartotta.

Büzantion (illetve az akkori kiejtés szerint már : Vizándion*)

* Munkámban a bizánci neveket és szavakat nem az akkori kiejtésnek megfelelően, hanem betűszerinti átírásban közlöm. Az alábbi táblázat feltünteti, hogy az egyes görög betűket vagy betűpárokat milyen magyar

világtörténeti szerepe akkor kezdődik, amikor Nagy Konstantín császár a római birodalom székhelyét gazdasági, stratégiai és politikai okokból ebbe a nagy múltú görög városba tette át Rómából. Miután i. u. 330 május 11-én nagy ünnepek közt megtörtént az új főváros felavatása, a város a császártól egy második nevet kapott, amely görögül «Kónsztantinupolisz»-nak, latinul «Constantinopolis»-nak hangzott, ami magyarul annyit jelent, mint «Konstantín város». A római birodalom új fővárosának fekvése hasonló volt Rómához, hiszen ez is hét halmon épült, s Nagy Konstantín építkezései (a császári palota, a forumok, a templomok s a várost körülvevő falak) is azt célozták, hogy az új város átvegye Róma szerepét, mint «Új Róma», görögül «Nea Rómé», ahogyan az i. u. V. századtól kezdve a hivatalos, főleg egyházi nyelvhasználatban nevezik.

Konstantinápoly birodalmi székhelyé avatása a bizánci állam születésnapja. De tulajdonképeni önállósulása később történt. Nagy Theodosziosz halála (395) után, aki utóljára egyesítette kezében az egész birodalom feletti uralmat, fiai megosztják azt oly módon, hogy a nyugati részek (Italia, Africa, Gallia, Hispania, Britannia) Honoriusnak jutnak, a keleti részeket (Dacia, Macedonia, Thracia, Asia, Pontus, Oriens, Aegyptus) pedig Arkadiosz öröklí. Az ú. n. nyugatrómai birodalom — mint ismeretes — a rabszolgák felkelései és a barbárok támadásai következtében csakhamar felbomlott (476), a gazdaságilag egészségesebb s ezért

betűkkel jelölöm, zárójelbe téve pedig azt is, hogy — ha a bizánci kiejtés eltérő — az illető hangnak megközelítőleg milyen hangjel felel meg.

α = a	π = p
β = b (v)	ρ = r
γ = g (j vagy gh)	σ = sz
δ = d (angol lágy th)	τ = t
ϵ = e	υ = ü (ü vagy i)
ζ = z	φ = f
η = é (i)	χ = ch
θ = th (angol kemény th)	ψ = psz
ι = i	ω = ó
κ = k	$\epsilon\iota$ = ei (i)
λ = l	$o\iota$ = oi (ü vagy i)
μ = m	$\alpha\nu$ = au (af vagy av)
ν = n	$\epsilon\nu$ = eu (ef vagy ev)
ξ = x	$o\nu$ = u
o = o	

A bizánci és egyben az úgörög nyelvben minden hangsúlyos magánhangzó hosszú, de ezt az átírásban nem tüntettem fel.

A magyarban meghonosodott neveket (pl. Bizánc, Konstantinápoly) magyar alakjukban használom.

szívósabb keletrómai azonban, amelyet fővárosáról bizánci birodalomnak vagy lakossága uralkodó többségéről görög császárságnak is szoktak nevezni, még csaknem ezer éven át tovább él, miközben hellénisztikus, római és keleti elemekből összetevődő művelődése tovább fejlődve elnyeri azt a sajátos jelleget, amelyet «bizánci»-nak nevezünk.

A keletrómai birodalom lakosai nem nevezték magukat bizánciaknak — ez a név, amely a bizánci korban csak a főváros lakosait jelentette, ebben az értelemben újabb keletű —, hanem rómaiaknak, mint ahogyan a bizánciak utódainak, a mai újjörögöknek a népi neve is «Rómaiói», illetve mai kiejtés szerint «Romíi». A birodalom neveként is gyakran előfordul a «Rómania» elnevezés, Bizánc uralkodói pedig mindvégig a «baszileüsiz Rómaión» (= a rómaiak császára) címet viselték, amiben kifejezésre jutott a bizánci udvarnak az az elvi álláspontja, hogy a római birodalom — még a «barbároktól» megszállt nyugati részeit is beleértve — egységes egész. Pedig a bizánci birodalom lakosai nem rómaiak, illetve latinok voltak, hanem elsősorban görögök. Amidón Nagy Konstantín Büzantion városába helyezte át a birodalom székhelyét, voltaképen csak azt a tényt juttatta kifejezésre, hogy a római birodalom súlypontja áttolódott a keleti, görögök lakta vagy hellénizált területekre, melyek egykor Nagy Sándor birodalmát alkották, s amelyeknek lakosai Róma hódításai során lettek a római birodalom alattvalói. De ha Bizánc lakosságának zömét görögök alkották is, rajtuk kívül egész sereg más nyelvű és etnikumú népelem élt bizánci uralom alatt. Latinokon kívül voltak Bizáncnak szír, zsidó, kopt, örmény és más anyanyelvű alattvalói, s ezekhez járult még a germán, szláv, hun, besenyő, kun, varjág, velencei, frank, török stb. elem, amely a későbbi századokban szivárgott be Bizánc területére. Ha talán túlzó is, de mindenesetre jellemző Bíborbanszületett Konstantín császárnak az a megállapítása Hellászról és a Peloponnészoszról, hogy «elszlávosodott az egész ország és barbár lett». Ezzel szemben a szovjet történetírás kiemeli, hogy a birodalom területén a VI. századtól kezdve letelepülő szlávtság friss vért árasztott Bizáncba s ezzel annak regenerálódását nagy mértékben elősegítette. Egy XII. századi bizánci író ezt írja Konstantinápoly lakosságáról: «nem egy nyelvű, nem is csupán egy népből való, hanem sok nyelv vegyüléke». Jellemző, hogy a császárok jó része nem görög, hanem idegen, szír vagy örmény eredetű családokból származott, és hogy Bizánc politikai és szellemi életének kimagasló alakjai is jórészt idegen eredetűek voltak, arról nem is szólva, hogy a bizánci hadseregben és a császári testőrségben a «barbár», hun, germán,

szláv, kazár, varjág stb. elem milyen nagy számmal volt képviselve. De e tarka összetételű lakosságnak egységes veretet adott a bizánci művelődés, illetve annak hordozója, a görög nyelv, amely mint a bizánci állam hivatalos nyelve már a VII. század elején teljes uralomra jutott és kiszorította a törvényhozás s a közigazgatás terén, valamint a hadseregben addig használt latin nyelvet. Ezzel lett Bizánc igazán «görög» császársággá, a birodalom idegen anyanyelvű elemei pedig a görög nyelv és bizánci kultúra révén «bizánciakká». Jellemzők e tekintetben egy XII. századi írónő szavai, aki egy konstantinápolyi árvaházról a következőket írja: «Látni lehet ott, hogyan oktatják a latin gyermekeket, hogyan tanul görögül a szkíta [= besenyő vagy kun], hogyan tanulmányozza a hellének írásait a római [= bizánci] és hogyan tanul görögül helyesen beszélni a műveletlen görög». M. Levcsenko, szovjet bizantinológus megállapítása szerint: «A bizánci birodalomban, melynek csak a neve volt római, nem volt sem faji egység, sem nyelvi egység. Egészen mesterséges alkotás volt, amely húsz különböző nemzetiséget kormányzott és egyesített ebben a formulában: 'egy úr, egy hit'».

Amint a bizánciak 'római' neve is jelzi, Bizánc a római császárságtól örökölte társadalmi és gazdasági berendezkedésének és államszervezetének alapelemeit és formáit, amelyek azután a fejlődés folyamán sajátosan «bizánci» jelleget nyertek.

Bizáncban az antik rabszolgatartó rendszer maradványai sokkal tovább éltek, mint Nyugaton, s még a feudális rendszerben is fellelhetők, amelynek csírái a VII. század táján jelentkeznek. Konstantinápoly elestéig állandóan találkozunk rabszolgákkal, akik eleinte a földművelés és az ipari termelés terén jelentős szerepet játszanak, s egyben az előkelők palotáiban házi szolgálatot végeznek. De a rabszolgák helyzete Bizáncban mégsem volt olyan súlyos, mint Nyugaton, s a császári rendeletek erősen korlátozták kihasználásukat. A rabszolgák mellett kezdetben ott találjuk a római colonusok utódait, majd a feudalizmusba való átmenet korában a jobbágyokat és az ú. n. «röghöz kötött» szabad parasztokat, akik a termelés főtenyezői, de ez utóbbiak kisbirtokait idővel teljesen felszippantják az egyházi és világi nagybirtokok, mely utóbbiak a XI. századtól kezdve túlsúlyba jutnak.

Levcsenko szerint «Bizánc gazdasági rendszerének eredetisége a házi gazdálkodásnak az iparosítással való összekapcsolásában állt». Valóban Bizáncban a földművelés mellett fejlett ipar és kereskedelem virágzott. A városokban, amelyek Bizánc gazdasági életében jelentős szerepet játszottak, a közszükségleti cikkeken kívül nagy tömegben gyártották a luxuscikkeket, s a kereskedő

városok, elsősorban Konstantinápoly piacain a Kelet minden drágasága és értéke felhalmozódott. Az ipari termelésből és a közvetítő kereskedelemről, amely egészen a XII. század végéig úgyszólván egész Európára kihatólag Bizánc kezében összpontosult, a különféle monopóliumok és vámok révén maga az állam húzta a legnagyobb jövedelmet. De nagy vagyon halmozódott fel az uralkodó osztályok, a szenátori, majd később a hivatalnoki és katonai arisztokrácia és az egyház kezében is, elsősorban nagybirtokok alakjában. A főváros fényének, pompájának és gazdagságának csodáiról sokat beszélnek a nyugati és orosz zarándokok leírásai, továbbá azok a források, amelyek Konstantinápoly 1204. évi kirablásáról szólnak. Ugyanakkor az alsóbb néposztályok s maguk a tudósok és az írók is, mint az ú. n. «kolduló költők» versei is tanúsítják, a legnagyobb nyomorban éltek. Marx szerint Bizánc «egész Keleten és Nyugaton főcentruma volt a fényűzésnek és a nyomornak». Éppen ezért az osztályok közti ellentétek nagyon élesek voltak, de az osztályharc sokszor különféle egyházi és dinasztikus küzdelmek leplébe burkolózott. Az alsóbb osztályokra nehezedő tethek, az elnyomás és kizsákmányolás következtében sokszor robbantak ki felkelések és lázadások, mint amilyen volt pl. az 532. évi Nika-lázadás, a 821—824 közt lefolyt ú. n. Thomasz-féle lázadás és a XIV. század közepén Thesszalonikében az ú. n. zélóták mozgalma. Egy VI. századi névtelen író szerint «a római birodalomban a törvényhozás egyetlen célt követ — elhárítani a felkeléseket». Valóban az államhatalom, amely az Iusztinianosz császártól kodifikált római jog alapján állva az uralkodó osztályok érdekeit képviselte, minden erővel igyekezett elfojtani azokat. Az államhatalom korlátlan képviselője pedig a császár volt.

Marx Bizáncot «a theokratikus monarchia centruma»-nak nevezi. A bizánci császár, mint a régi római császárok utóda, egyesítette személyében mindazokat a hatalmi tényezőket, melyek Augustus principátusa óta a fejlődés folyamán kialakultak, s amelyeket Nagy Konstantín császár pogány szférából átemelt a kereszténység gondolatvilágába. Bizánci felfogás szerint a császár Isten választotta, akinek fejére az ábrázolások szerint égi kéz helyezi a koronát. Személye, mint a régi «divus imperator»-é, «szent» és «az apostolokkal egyenlő.» Abszolút uralkodó, a törvény és a jog őre s a haderő legfőbb ura. Nemcsak a «római» birodalomnak, hanem az egész keresztény kultúrközösségnek is uralkodója. Ezen a gondolaton alapszik a bizánci császárok világhatalmi igénye és viszonya az idegen uralkodókhoz, akik eszmei értelemben — a bizánci birodalmi politika ideológiája szerint — mind alatta állnak, s akiknek megtisztelő címetek, méltóságokat, kiténtet-

seket, sőt fejedelmi koronákat is adományoz. Ezeknek a foka és az őket megillető megszólítások («testvérem», «fiam», «barátom») különféle árnyalatai kifejezésre juttatják «az uralkodók családjában» elfoglalt helyüket.

A császár életének minden mozzanatát szigorúan előírt ceremóniák szabályozzák és kísérik. Jellemző az a leírás, amelyet a X. század folyamán Konstantinápolyban többször megforduló Ljudprand cremonai püspök őrzött meg munkájában arról, hogy hogyan történt az idegen követek fogadása a bizánci udvarban. Az ünnepélyes aktus alkalmával a trónteremben egybegyűlnek az udvari előkelőségek, a kárpitok mögött pedig a nép képviselői. Amikor bevezetik a követet, a teljes ornátusában trónján ülő császárt láthatatlan szerkezet a magasba emeli, miközben megszólal az orgona, a trón mellett levő arany oroszlánok bőgni, a trón előtt levő arany fán ülő madarak pedig énekelni kezdenek. A követ háromszor leborul a császár «felséges» személye előtt, és megkezdődik a szigorú formaságok szerint előírt kihallgatás. Ha a császár a nagy nyilvánosság elé lép, rögtön felharsannak az üdvivalgások, és sokszor költemények és beszédek magasztalják. «Üdvözlégy, hatalmas császár, a világ őre, Isten szolgája, a rómaiak boldogsága és üdve . . . Méltasson az Isten arra, hogy száz évig kormányozd államát!» — így hangzott a nép ajkán felzendülő üdvözlés, amidőn húsvét hétfőjén a császár visszatért az Apostolok templomából. De ha a sima felszín alatt élő és forrongó erők kirobbantak, nem egyszer megtörtént, hogy összeesküvés vagy lázadás következtében a császárt megfosztották trónjától. Ilyenkor a főváros népe kegyetlen gúnyt űzött «mindenható» urából. Az áldozatot számár hátára ültették, de arccal hátrafelé, kezébe adták a számár farkát, fejére hagymakoszorút tettek s gúnydalok éneklése közben kísérték végig a főváros utcáin. Ez a sors érte a XII. század végén I. Andronikoszt is, aki a császárok közül egyedül tett kísérletet népi rétegekre támaszkodó monarchia létesítésére. Egyébként a császár uralmát semmi sem korlátozta. A szenátusz üres formasággá vált. A «démoszok»-nak, azaz a népi pártoknak, amelyek az antik demokrácia maradványai voltak, eleinte még számottevő politikai szerepük volt, de a IX. század óta ez is teljesen megszűnt, s csak a ceremóniák szavalókórusaivá lettek.

A császári hatalom gyakorlásának szolgálatában állt a nagy számú hivatalnok, akiknek rangsora pontosan meg volt állapítva éppen úgy, mint az udvari méltóságoké is. A hivatalok viselői közt nagy szerepet játszottak az eunuchok, akik közül sok államférfi, hadvezér, sőt patriarcha is került ki. Bizáncban valóságos címkorság dühöngött. A császárok újabb és újabb rangmegjelöl-

léseket vezettek be, s fokozás és összetétel útján egyre hosszabb és hosszabb címek keletkeztek, mint pl. a «panhüperprótoszebaszto-hüpertatosz», amit magyarul így lehetne visszaadni: «mindenekfelettlensőkénttiszteletlegfensőbb». Császári hivatalnokok kormányozták a bizánci katonai-közigazgatási egységeket, az ú. n. «thema»-kat, amelyek a régi római provinciák helyébe léptek, s amelyek polgári és katonai kormányzata egy kézben egyesült. A világi és egyházi bürokrácia nagy teherként nehezedett a dolgozó osztályokra. Levcsenko szerint «egyetlen középkori országban sem találunk annyi hivatalnokot, mint Bizáncban, és pedig felelőtlen hivatalnokokat, akik mintegy külön kasztot alkottak, amely a nekik teljesen kényükre-kedvükre kiszolgáltató lakosság fölé volt helyezve». Ugyanő hivatkozik egy bizánci forrásra, amely szerint a hivatalnokok «úgy falták a népet, mint a kenyeret». Ez a túlburjánzott, a lakosság minden életmegnyilvánulását ellenőrző államapparátus a maga hihetetlenül fejlett, a dolgozó tömegekből minden életerőt kiszipolyozó adórendszerével, fiskalitásával szinte az etatizmusig fokozódott. Ez a termelőosztályokra ránehezülő állam-szörny adja meg a bizánci társadalmi és államrendszer alapszínezetét.

A császári uralmat s ezzel együtt az uralkodó osztályok érdekeit képviselő államrendet befelé, az elnyomott osztályok felkelési kísérleteivel szemben és kifelé, Bizánc ellenfeleivel szemben erős hadsereg biztosította. A themákban toborzott állandó haderőt, amelynek kötelékeihez tartoztak az idegen népelemekből, az ú. n. «szövetségesek»-ből alakított osztagok is, a későbbi századokban jórészt zsoldoshadsereg váltotta fel, amelyben a legkülönfélébb eredetű népelemekre bukkanunk. A szárazföldi haderőn kívül Bizáncnak a XII. századig erős hajóhada is volt, amely az ú. n. görög tűz segítségével nem egyszer fölényesen verte vissza a fővárost ostromló «barbárok» támadásait. Bizánc ezeréves fennállása alatt nemcsak védekezett a területét fenyegető idegen népek ellen, hanem gyakran indított hódító hadjáratokat is. A bizánci császárság politikájában nagy szerepet játszott a római birodalmi egység helyreállítására való törekvés, ami a keresztény népeket a bizánci császár uralma alatt egyesítette volna.

A bizánci császárság ezeréves küzdelmei folyamán, amelyeket egyrészt a támadó «barbárok»-kal szemben vívott — akik között ott találjuk a gótokat, hunokat, avarokat, szlávokat, perzsákat, arabokat, bolgárokat, oroszokat, besenyőket, úzokat, kunokat, nyugati keresztéseket, frankokat, velenceieket, normannokat, szeldsukokat és oszmánli-törököket —, másrészt hódító törekvései megvalósítása érdekében folytatott, a birodalom területe

módosulásokon és változásokon ment át. Lássuk ezeket fő vonásaikban!

A népvándorlás mozgalmái, amelyeknek a nyugatrómai birodalom áldozatul esett, Bizáncot sem hagyták érintetlenül. A hunok, akik a IV. század vége felé jelennek meg a római birodalom északkeleti határain, maguk előtt tolják Nyugat felé a leigázott és menekülő népeket. Feltűnnek az Al-Duna vidékén a nyugati gótok, akiket a rómaiak a Dunától délre, a birodalom területén telepítenek le. De csakhamar felkelnek s betörnek Görögországba, úgyhogy Bizánc csak nyugati segítséggel tudja őket visszaszoritani, míg aztán elvonulnak Itáliába. Az V. század elején a hunok elérik a Duna vonalát s megszállják a Duna—Tisza között és Pannóniát. Új hazájukból egész sereg támadást intéznek a bizánci birodalom ellen s 433-ban Konstantinápoly falait is megközelítik. Attila nyugati hadjárata után döntő csapást készül mérni a bizánci birodalomra, de hirtelen halála megszabadítja e veszélytől Bizáncot. A Pannóniában letelepedett keleti gótok állandóan pusztítják a birodalom területét s 487-ben Konstantinápoly falai alatt is megjelennek. A bizánci udvar csak úgy tud tőlük megszabadulni, hogy kiutalja számukra Itáliát, ahová el is vonulnak. Az V. század vége felé és a VI. század elején szláv és bolgár törzsek betörései fenyegetik a Duna vonalát, s Anasztasziosz császár az ú. n. Hosszú falakkal zárja el előlük a főváros felé vezető utakat.

Miután Bizánc az V. században elhárította a hunok és germánok részéről fenyegető veszélyt, a VI. században hódításokba kezd. Iusztinianosz császár (527—565), aki a gazdasági és politikai fejlődés irányát félreismerve, a római birodalom egységét vissza akarja állítani, évekig tartó hadjáratok árán megdönti a vandálok afrikai uralmát és Afrika északi részét visszaszerzi Bizánc számára. Ugyanő vet véget a keleti gótok itáliai uralmának s Itália jó részét újra bekebelezi a birodalomba. Kiegészíti még e hódításokat Hispánia egy részének megszállása. Ilyen módon sikerül Iusztinianosznak a régi «imperium Romanum» jelentős részeit egyesítene uralma alatt. A bizánci birodalom ekkor magába foglalja Hispánia délkeleti partvidékét, a Baleári szigeteket, Itáliát Korzikával és Szicíliával együtt, Dalmáciát csaknem a Száva vonaláig, a Dunától délre eső balkáni területeket, Kis-Ázsiát, Arménia egy részét, Szíriát, Egyiptomot és Afrika északi partvidékét, vagyis úgyszólván a Fekete-tenger egész medencéje Bizánc kezébe kerül. Iusztinianosz halála után azonban a háborús erőfeszítésekben gazdaságilag kimerült Bizánc csakhamar elveszti a meghódított területek nagy részét: Hispánia a nyugati gótok, Itália jelentős része pedig a longobárdok kezébe kerül. Ez utóbbiból csak egyes

részek, az ú. n. ravennai exarchatus, Dél-Itália egyes részei és Szicília mintegy szigetként kiemelkedve maradnak bizánci uralom alatt.

A VI. század második felében új veszélyt jelentenek az avarok. Ezek Bizánc jóváhagyásával a longobárdokkal együtt leverik a gepidákat, akik a hun birodalom bomlása után a mai Magyarország területén telepedtek le. A longobárdok elvonulása után helyüket az avarok foglalják el, akik a Száva és Duna vonalát és Bizánc északi tartományait pusztítják. Velük együtt szláv tömegek törnek be a Balkánra. Ugyanakkor a hun-bolgár törzsek a Fekete-tenger északi partvidéke felől a Dunán át intéznek becsapásokat Bizánc területére, s 559-ben Konstantinápoly falai alatt is megjelennek a kutrigurok.

A VI. század végén s a VII. század elején folytatódnak az avarokkal vívott harcok. 626-ban az avarok és szlávok Konstantinápolyt ostromolják, s ugyanekkor a várost az ázsiai partok felől a perzsák fenyegetik, akikkel a bizánciak már az V. és VI. század folyamán is több háborút viseltek. Miután a szasszanida (új-perzsa) birodalom megerősödött, a VII. század elején hódításokba kezd s elfoglalja Bizánc keleti és déli tartományait: Kis-Ázsiát, Szíriát és Egyiptomot. Hérakleiosz császárnak (610—641) azonban sikerül több diadalmas hadjáratban leverni a perzsákat, akik kiűrik az elfoglalt területeket, köztük Egyiptomot is. Hérakleiosz uralkodása idejére esik a szerb és horvát törzseknek a Balkán-félsziget északnyugati részén való letelepedése.

A VII. század második negyedében tűnnek fel Bizánc új ellenfelei, akikkel századokon át vívja élethalálharcát, az arabok. Ezek egymás után hódítják meg Szíriát, Egyiptomot, Afrikát és a bizánci birodalom egyéb részeit. 673-ban már Konstantinápoly falai alatt is megjelennek. Az arab hódítás következtében a bizánci birodalom területe a Balkánra, Kis-Ázsiára és az itáliai birtokokra zsugorodik össze. Közben a Balkánra benyomuló szlávok Görögország jó részét megszállják, úgy, hogy a bizánciaknak csak a következő századokba is átnyúló heves küzdelem után sikerül őket meghódítani és elgörögösíteni. A VII. század végére esik a dunai bolgár állam megalapítása, ami szintén Bizánc területének rovására történik.

A VIII. század folyamán Bizánc kemény harcokat vív az arabokkal, akik újból megjelennek a főváros falai alatt s azt 717/8-ban a szárazföld és a tenger felől egyaránt ostrom alá veszik. Közben Bizánc állandó küzdelemben áll a bolgárokkal is, akik észak felől támadják a birodalmat s 813-ban Konstantinápolyt is ostromolják. A VIII. század közepe táján elvesznek Bizánc észak-

itáliai birtokai. A ravennai exarchatus a longobárdok kezébe kerül, s Itáliából Bizánc kezében csak a déli területek maradnak.

A IX. század második felében a betelepedett szlávok szabad paraszti rétegei révén gazdaságilag és katonailag megerősödött Bizánc fokozatosan visszaszorítja az arabokat s diadalmasan mérkőzik meg a bolgárokkal. 860-ban jelennek meg először az oroszok Carigrad falai alatt, ahogyan a szlávok Konstantinápolyt nevezték,* majd 941-ben újból ostrom alá veszik azt.

A X. század végén döntő mérkőzésre kerül a sor a bolgárokkal, akik 924-ben Konstantinápolyt is ostromolják s egészen az Adriáig terjesztik ki uralmukat. Az elnyomott bolgár parasztság ellenállási mozgalmától, a bogomilizmustól aláásott bolgár államból előbb Kelet-Bulgária kerül bizánci kézbe, majd II. Baszileiosz császár (976—1025) a nyugati bolgár birodalom megdöntésével Bulgária egész területét elfoglalja, amely hosszú időre bizánci uralom alá kerül. Az ő, a szabad kisparaszti réteget államérből erősítő uralkodása alatt a bizánci birodalom olyan kiterjedést ér el, amekkora Iusztinianosz császár óta nem volt. Magába foglalja az isztriai félszigetet s a Drávától és a Dunától határolt balkáni területeken kívül Kis-Ázsiát, Arméniát, Szíria északi részét, Ciprust, Krétát és Dél-Itáliát.

A XI. században új ellenfelekkel áll szemben a bizánci birodalom. Északi határait a besenyők, úzok és kunok pusztítják. Nyugat felől a normannok támadnak, akik a század közepe felé elfoglalják utolsó itáliai birtokait s a század végén már a Balkánon is megvetik a lábukat. Kelet felől a szeldsukok fenyegetik, akik egy időre csaknem egész Kis-Ázsiát birtokukba veszik. A meginduló kereszties hadjáratok Bizánc ez új ellenségei ellen irányulnak, de egyben magát Bizáncot is fenyegetik, melynek területén a keresztiesek utóbb nyugati mintájú feudális királyságot alapítanak.

Manuél Komnénosz császár (1143—1180) még egyszer felújítja a birodalom egysége visszaállításának a történeti fejlődés folyamán már régóta túlhaladott gondolatát s céljai megvalósítása végett Itáliában és a magyar földön makacs, de eredménytelen harcokat vív. Egyben a szeldsukok ellen is küzd, de nagy vereséget szenved tőlük. Uralkodása alatt a bizánci birodalom magába foglalja Dalmáciát, Boszniát, a Duna vonalától délre eső balkáni területeket, Kis-Ázsia nyugati felét s északi és déli partszegélyét, Szíria északi csücskét, Ciprust és Krétát. De a fejlődés vonalát

* A 'Carigrad' név a latin 'caesar' (= cár) és a szláv 'grad' (= város) szavak összetétele (= császárváros).

szem elől tévesztő háborús erőfeszítései gazdaságilag aláássák a birodalmat, melynek kereskedelmét a hajóhaduk igénybevétele fejében kiváltságokat nyert Velence és Genua ragadja kezébe. Kevéssel Manuél halála után kirobban a leigázott bolgárok felkelése, akik megalapítják az ú. n. második bolgár cárságot. 1204-ben a jórészt gazdasági érdekektől, gyarmatosító céloktól vezetett nyugati kereszties hadak elfoglalják Konstantinápolyt.

A XIII. század elején az egykori bizánci birodalom területén egész sereg kisebb feudális állam létesül. A főváros és Thrákia keleti része, továbbá Kis-Ázsia északnyugati partvidéke a nyugati hódítók kezében van s az ú. n. latin császárságot alkotja. Ennek hűbérállamai a thesszalónikéi királyság, az athéni hercegség és a peloponnészoszi achaiai fejedelemség. Velence birtokában van Kréta, Euboia és több más sziget. Észak-Görögország nyugati részén egy ideig az epiruszi despotátus áll fenn. A latin császárság területétől keletre, Kis-Ázsia északnyugati részén van Nikaia székhellyel az ú. n. nikaiai császárság, amelynek területén húzódik meg a Bizáncból elmenekült görögség, s amely ilyen módon mintegy folytatása a bizánci császárságnak. Önálló az ugyancsak görög jellegű trapezunti császárság.

A latin császárságnak a nikaiai császárság erejére támaszkodva Michaél Palaiologosz vet véget, aki 1261-ben visszafoglalja Konstantinápolyt és visszaállítja a bizánci császárságot. De a XIV. és XV. században Konstantinápoly már csak egy nagyon megcsönkített, gazdaságilag végleg elgyengült, feudális széthullással küszködő államtest feje. Hiszen a bizánci birodalom egész területe jóformán csak a főváros közvetlen környékéből, Chalkidiké félszigetéből, néhány szigetből s Közép-Görögország és a Peloponnészosz egyes részeiből áll.

A XIV. század elején feltűnnek Bizánc utolsó, végzetes ellenfelei, az oszmánli-törökök, akik a szeldsuk birodalom romjain új államot alapítanak s a század közepe táján már csaknem egész Kis-Ázsiát birtokukba veszik. Ugyanebben az időben a szerb nagyhatalom hódításai Nyugat felől is erősen megcsönkítják a birodalom területét. A XIV. század második felében az oszmánli-törökök Európában is megvetik lábukat s Bizánc háta mögé kerülnek. Bár a mongol hódítás egy időre visszaveti őket, előnyomulásuk feltartóztathatatlan, s 1422-ben már Konstantinápolyt ostromolják. 1453 május 30-án Mohammed szultán csapatai elfoglalják Konstantinápolyt, amely ekkor már úgyszólván azonos volt a bizánci birodalommal. Peloponnészosz keleti része még hét évig tartotta magát, de ennek, majd a trapezunti császárságnak egy évvel később, 1461-ben történt elfoglalásával az utolsó görög

kézben lévő terület is török fennhatóság alá jut. Ezzel az egykor olyan hatalmas bizánci birodalom végső maradványának élete is megszűnik, s a görögség három és fél évszázadra török uralom alá kerül. A bizánci birodalom egykori fővárosa a törököktől új nevet kap: a hódítók Isztanbulnak nevezik el, amely ma is hivatalos neve.*

De Bizánc nemcsak fegyverrel küzdött védelme és hódító céljai érdekében, hanem a diplomácia nagyon kifinomult, sokszor ravasz és kétszínű eszközeivel is. A faji, vallási és kulturális ellentéteken kívül főleg ennek volt a következménye az, hogy Bizánctól Nyugaton olyan kedvezőtlen kép alakult ki. Jellemző pl., hogy a már említett Liudprand püspök követségi leírásában a bizánci udvart olyan válogatott jelzőkkel illette, mint «hitzegő, kapzsi, ravasz, hazug». De ne felejtjük el, hogy a görögöket jellemző szellemi mozgékonyosság, leleményesség és agyafúrtság már ókori elődeiket is hasonló megvilágításba helyezte az idegenek szemében. A bizánci diplomácia egyik hagyományos, sokszor alkalmazott módszere az volt, hogy a császári udvar az egyes népeket egymás ellen használta fel s veszélyes ellenfeleit egy másik segítségével sakkban tartotta. A bizánci udvar értette a módját annak, hogy a «barbár» fejedelmeket kitüntetések, címek és ajándékok útján lekonyertesse. A béke megvásárlásának eszköze az évi adó volt, amely a birodalom határait fenyegető népeknek kijárt, de amelyet a bizánci udvar «ajándék»-nak minősített. Ezek fejében a «barbárok» sokszor nemcsak megkímélték Bizánc területét, hanem alkalomadtán mint «szövetségesek» más népekkel szemben védelmezték is.

A «barbárok» ártalmatlanná tételének szolgálatában állt a keresztény térítés is. Levcsenko szerint «Bizánc, hogy a birodalommal szomszédos barbárokat lefegyverezze és leigazza, az evangélicációhoz folyamodott, mint a leghathatósabb propaganda-eszköz, amely alkalmas volt arra, hogy a veszedelmes ellenfeleket barátokká, hűbéresekké és alattvalókká tegye.» Az idegen népeknek a keresztény népek közösségébe való bekapcsolását a bizánci császárság mindenkor egyik főfeladatának tekintette. Ennek megvalósítását lehetővé tette az államnak és az egyháznak olyan szoros benső kapcsolata, amelyet sehol másutt nem találunk meg, s amelynek alapjait még Nagy Konstantín vetette meg. Mint láttuk, már ő is «divus imperator» volt, kinek sírját az Apostolok templomában tizenkét, félkörben elhelyezett üres szarkofág, az apostolok

* E név szintén görög eredetű: az 'eisz tén polin' (bizánci és újjörög kiejtése: 'isz tim bólin', vagy összevonva: 'sztimbólin'), annyit jelent mint 'a városban' vagy 'a városba'. Mint a latinok Rómát 'urbs'-nak, úgy a bizánciak is fővárosukat egyszerűen 'pólisz'-nak (= város) nevezték.

jelképes sírjai övezték. Ő adta meg a bizánci állam már említett theokratikus jellegét, amely századokon át változatlan maradt. A császár nemcsak a világi hatalom birtokosa, hanem bizánci felfogás szerint Krisztus földi képviselője is, aki a patriarcha és a klérus fölött áll. Ő nevezi ki a patriarchát és a püspököket, ő hívja össze a zsinatokat, vezeti azokat és határozataikat megerősíti. Az egyházi méltóságok az állam hivatalnokai közé tartoznak, s a császár szabályozza rangsorukat. Jellemző a bizánciak felfogására, hogy visszautasítottak minden olyasmit, ami a császári hatalomnak az egyház előtti megalázkodását jelentette volna. Így pl. a nyugati császárok a pápának, mint a legfőbb szellemi hatalom hordozójának megadták azt a tiszteletet, hogy kantaránál fogva vezették a lovát. A bizánci császár ilyesmit nem tett, sőt egy XII. századi történetíró felháborodván e szokáson, a következőképpen ostorozza a pápát: «Hogyan jutottál ahhoz, te jó ember, hogy a római császárokat lovászokul használd?» A császár és az egyház viszonyát tükrözteti a bizánci koronázás is. Bizáncrian a hatalom birtoklása független ettől; a koronázásnak alkotmányjogi jelentősége nincs. Nyugaton a koronázás az egyház joga, Bizáncrian ez csak egyik részlete a császár életét végigkísérő szertartás-láncolatnak.

A császári hatalom theokratikus jellegéből következik a bizánci egyház és állam sajátos viszonya. Az egyház szervezetileg teljesen beleilleszkedik az állam kereteibe, melynek élén a császár áll. A nyugati egyház sok különböző népet és államot egyesített s népek felett állónak tekintette magát. Léleki uralmát tehát politikai hatalommal akarta megerősíteni, vagyis világhatalomra törekedett. A bizánci egyház, mely magát «ortodox»-nak (igazhitűnek) tekintette, a görög nyelvű római birodalom egyháza volt. Világhatalmi igényeit átengedte az államhatalomnak, a császárságnak. Amidőn azután a bizánci térítés eredményeként más keleteurópai népek is felvették az ortodox kereszténységet s idővel függetlenítték magukat Bizánctól, az egyház az illető államok körén belül nemzeti alapokon szerveződött s egyben megtartotta a liturgiában a nép nyelvét. Az ortodox egyház tehát mindenütt beleolvadt az illető állam kereteibe és alkalmazkodott a fennálló társadalmi rendhez és népszokásokhoz.

Az «Új Róma» ideológiájában gyökerező bizánci világhatalomra és a régi Róma egyházi egyetemességére való törekvések állnak azoknak a küzdelmeknek a hátterében, amelyeket a bizánci ortodox egyház a pápasággal vívott látszólag dogmatikai kérdések miatt, de valójában hatalmi és gazdasági érdekek megvalósítása végett, s ami végeredményképpen az egyházszakadásra (szchizmára) vezetett. A kérdés eleinte Konstantinápoly és Róma egyházi elsőbb-

sége körül forgott. A IX. században Fótiosz patriarcha a bizánci egyház érdekeinek védelmében felvette a harcot I. Miklós pápával. Miután a pápa patriarchái székétől megfosztottnak nyilvánította őt, a bizánci állami hatalom támogatásával támadást kezdett a nyugati egyház ellen. A 867. évi konstantinápolyi zsinat átokkal sújtotta a pápát. A végleges szakadás azonban csak a XI. század közepén következett be, amikor IX. Leó pápa követe, Humbert kardinális 1054 július 16-án a konstantinápolyi Hagia Szofia-templomban letette a Michaél Kerullariosz patriarchát és híveit kiátkozó pápai bullát, mire a konstantinápolyi zsinat átokkal sújtotta a római egyházat. Bár később egyes bizánci császárok a nyugati segítség és anyagi támogatás reményében megkísérelték az egyházi úniót létrehozni, törekvéseik megtörték a bizánci papság ellenállásán, s a keleti és nyugati egyház nem egyesült többé. Jellemző, hogy Bizánc utolsó napjaiban a magas méltóságot viselő Lukasz Notarasz a következő nyilatkozatot tette: «Jobb a város közepén a török uralom turbánját, mintsem a latinok mitráját látni.» De éppen olyan jellemző Petrarca nyilatkozata is: «A törökök kétségkívül ellenségeink, de a szakadár görögök rosszabbak, mint az ellenség.»

A térítő munkában tevékeny részt vettek a bizánci szerzetesek, akik már tömegüknél fogva is nagy szerepet játszottak Bizánc életében, amint ez a képrombolási küzdelem történetéből is ismeretes. Miután az i. u. IV. században Nagy Baszileiosz megalkotta a keleti szerzetesség szervezetét, szabályai az ortodox világban irányadóvá lettek. Se szeri, se száma a bizánci bazilita monostoroknak, — ezek közül különösen híres volt a konstantinápolyi Sztudion-monostor és Pantokratór-monostor, a thesszáliai Meteóra, a peloponnészoszi Mega Szpélaion és az Athósz «szent hegy»-én a X. századtól kezdve alapított monostorok, — melyekben körülbelül százezer szerzetes élt. A bizánci monostorok mindenütt kopár, sziklás vidékeken, sokszor szinte megközelíthetetlen hegycsúcsokon, gyakran víz partján épültek, hogy ilyen módon lakóik teljesen a szemlélődő életnek adhassák át magukat. Ha egyes monostorokban folyt is szellemi munka, pl. könyvírás és másolás, s ha itt-ott emberbaráti tevékenységet is látunk, ez inkább csak másodlagos jellegű, amit nem a szerzetesi szabályok, hanem egyes alapítók akarata írt elő. A bizánci monostorok nagy vagyonnal rendelkeztek — s e tekintetben egyes császárok kénytelenek voltak korlátozó rendelkezéseket hozni —, de azt nem értékesítették a köz javára s olyan kulturális és szociális munkát, mint amilyent Nyugaton látunk, nem végeztek. Ebben is a bizánci kereszténység passzívabb és elvontabb jellege nyilvánul meg a nyugati egyház

aktívabb és gyakorlatiasabb jellegű tevékenységével szemben. Egyébként a monostorok világiak számára is nyitva voltak, lakóik között kevés volt a felszentelt papi személy, s nem egy császári és császárné fejezte be falai közt életét. Szinte általános szokás volt, hogy az előkelők haláluk előtt felöltötték a szerzetesi ruhát. Az adóterhek súlya és a katonai szolgálat elől a férfilakosság nagy számban húzódott a monostorokba. A császárok az adófizetők és a katonák számának megcsappanása miatt ezen a ponton is kénytelenek voltak államérdekből korlátozásokat foganatosítani.

A bizánci állam theokratikus jellegét tükrözi a művészet és az irodalom is. A bizánci művészet elsősorban egyházi jellegű. Az ikónok (képek), akár festmények, akár mozaikképek, a bizánci vallásosság irreális szemléletét tükrözik. Nem a földi embert ábrázolják s nem annak érzéseit juttatják kifejezésre. Az egyén szinte teljesen elvész a mennyei hierarchiában, mint ahogyan az ikónok alkotói is ismeretlenek. Az egy síkban elhelyezett sablonos, stilizált, merev alakok, a képet kitöltő és az égi fényt jelképező aranyalapba beágyazva, csak jelképei az egyház tanításának az emberi létről. A személytelen művész szigorúan alkalmazkodik a hagyományokhoz, azoktól nem térhet el. A kötött rend, az ikonográfiai elrendezés voltaképpen képekben kifejezett liturgia. A monumentális szobrászat Bizáncban a VIII. századtól kezdve a képrombolási harc következményeként teljesen megszűnik. Minthogy a három dimenziós művészet túlságosan testszerű és árnyékot vet, a későbbi bizánci egyházi művészet nem ismeri a szobrot. Az egyházi építészet számtalan alkotása közül a leghatalmasabb a konstantinápolyi Hagia Szofia (Szent Bölcsesség) temploma, amelyet Iusztinianosz császár építtetett újra. A négy hatalmas pilléren nyugvó boltíveken és a köztük levő gömbcikkeken emelkedő kőpárkányon félgömbalakú kupola nyugszik, amelynek bordái közt félköríves ablakokon át kívülről beárad a fény, ami azt a látszatot kelti, mintha a kupola lebegne, s valami fénykoszorú emelné a magasba. A világi művészet elsősorban a császári hatalom dicsőítésének érzékeltetésére szolgál. Az építészeti emlékekhez járulnak a festmények, miniatűrök, melyek sokszor antik hatásokat mutatnak, továbbá a reliefek, főleg az elefántcsontfaragványok és zománcképek, amelyek különféle egyházi és világi témákat ábrázolnak rendkívül finom technikai kivitelben.

A bizánci irodalom fővonását Levcsenko szovjet tudós és P. Lemerle francia bizantinológus egyaránt arisztokratikus jellegében látja. Ez a megállapítás a bizánci irodalomnak arra a rétegére vonatkozik, amelynek művelői és olvasói a császári udvar és az egyház köréből kerültek ki. A bizánci társadalom e felsőbb réte-

geiben az antik irodalmi hagyományok tovább élnek. A magasabb iskolákban állandóan tanulmányozzák a klasszikus írókat. Feljegyezték, hogy a XI. század nagy tudósa, Michaél Pszellosz már tizennégy éves korában kívülről tudta az egész Iliaszt. A bizánci könyvtárak tele voltak az antik görög írók ma már részben elveszett műveivel, melyeket olvastak, másoltak s belőlük kivonatokat, antológiákat készítettek. A bizánciaknak tehát nem kellett — mint később a nyugati világnak — újra felfedezni ezeket. Következésképpen — bár egyes korokban különösen erős volt az antikok iránti érdeklődés, s nem hiányoztak Bizáncban a humanisták sem — igazi bizánci renaissance sohasem jött létre. Az antik irodalmi hagyomány érdeke régiség, becses közkincs, utánzásra ösztönző mintakép volt szemükben, melyet azonban szinte kizárólag csak formai szempontból s mint ismeretanyagot értékelték. Jellemző pl., hogy egy ismeretlen szerző Krisztus szenvedéseit euripidészi sorok összefércelése útján dolgozta fel. A bizánci irodalmi alkotásokban léptenyomon antik közhelyekkel, idézetekkel és mitológiai célzásokkal találkozunk, amelyek azonban inkább csak díszítő elemül szolgálnak. A bizánci udvari irodalomban, főleg a panegirikus (dicsőítő) jellegű költeményekben és beszédekben erős formalizmus és a retorikai elemek túltengése figyelhető meg, ami ezeket mesterként, üvegházi jellegűvé teszi. Az antik mintaképek hatása különösen erősen érezhető a történeti irodalom terén, ahol az archaizálás (régieskedés) nemcsak a régi görög történetírók stílusának utánzásában mutatkozik, hanem abban is, hogy az egykorú népek neveit az ókorból ismert népek antik neveivel helyettesítik. Így lesznek pl. a besenyők szkíták és a magyarok paionok. A világi irodalom mellett hatalmas méretű egyházi irodalom virágozik, melynek termékei közül különös figyelmet érdemelnek a himnusz-költészet emlékei, továbbá a szentek életrajzai (hagiográfiai művek), amely utóbbiak szélesebb rétegek épületes olvasmányai, sokszor már népnyelven írva, s mintegy a regényt és a novellát helyettesítik.

A klasszikus műveltség birtokában lévő írók ódon, régieskedő nyelvet használnak, amelyet természetesen csak beható tanulmányok útján tudnak elsajátítani. A bizánci élő nyelv ugyanis, amely a hellénizált területeken az i. u. III. századtól kezdve kialakuló új n. koiné (köznyelv) továbbfejlődése, már más volt és sokkal közelebb állt a mai újjöröghöz, mint a klasszikus göröghöz. Ez az élő népi nyelv, melynek egyes elemei a bizánci világkrónikákban, hagiográfiai munkákban és népköltészeti töredékekben már korán felbukkannak, erősen különbözik az antik görögtől. Más a hangsúlyozása, más a kiejtése s formák tekinteté-

ben az analogikus fejlődés következtében egyszerűbb. Ez az élő népi nyelv a XII. században az irodalomba is behatol. Ettől kezdve a bizánci irodalomban szemben áll egymással a felsőbb rétegek mesterkéltséggel, régieskedő nyelve és a már szinte újjörögnek nevezhető beszélt népi nyelv — két, egészen a jelenkorig egymás mellett, külön haladó folyam, melynek véglegesen egy mederbe való terelése a haladó szellemű görögség legfőbb törekvése. E nyelvi kettőség (diglószia) élénk fényt vet a bizánci társadalom kettős rétegződésére, de egyben arra a tényre is, hogy az elnyomott osztályok hogyan tudták érvényesíteni jogaikat a népi nyelv használatához.

A népies jellegű irodalom termékei közé tartoznak a regények, széphistóriák, történeti költemények és a népi költészet sok más terméke, köztük a Charosz-dalok és a Digenész Akritasz-dalok, a bizánciak nemzeti eposza, melyben az arabokkal vívott küzdelmek emléke él. Ezek egyikéből-másikából már az újjörög népköltészet üde, friss levegője árad felénk.

Bizánc magas színvonalú művelődése, melyben antik görög-római és keresztény elemek olvadtak egybe, messze túlszárnyalta az akkori Kelet és Nyugat kultúráját, és erős hatással volt a vele gazdasági és politikai érintkezésbe jutó keleti és nyugati népekre.

A keleti népek közül az örmények korán kapcsolatba kerültek Bizánccal, hiszen országuk egy része az i. u. IV. és V. században római, majd bizánci uralom alatt volt. Már a III. század vége felé felvették a kereszténységet. Az V. század elején Meszrop megalkotja az örmény ábécét, melyben iráni elemek mellett görög betűk is szerepet játszanak. Ezzel az írással készül az első örmény bibliafordítás. Amidőn az örmények egy része a perzsák üldözései elől Konstantinápolyba menekül, ott egész kis fordítói iskola létesül, melynek tagjai átültetik örmény nyelvre a görög egyházi és történeti irodalom egyes termékeit. Így az örmény irodalom bizánci ösztönzésre indul meg. Bizánc és Arménia közt, kivált a Bagratidák uralkodása alatt, a X—XI. században szoros kapcsolatok szövődtek. Az örmény és bizánci uralkodócsaládok közt házassági kapcsolatok létesültek, és Bizánc kiterjesztette politikai befolyását Arméniára. Örmények nagy számmal éltek Konstantinápolyban, s egyesek közülök a politikai és szellemi életben előkelő szerephez jutottak. Amint ismeretes, az ú. n. makedón dinasztia is örmény eredetűnek vallotta magát. A bizánci császárok az örmény fejedelmeket gyakran tüntették ki címekkel és ajándékokkal. 1197-ben Leó örmény király III. Alexiosz császártól koronát kapott. Az örmény király a bizánci császár «szellemi fia» volt, s udvarát bizánci mintára rendezte be. Az örmény művészet is sokat köszönhet Bizáncnak. Már Iusztinianosz császár idején

bizánci építőmesterek dolgoztak ott. A X—XI. századi nagy virágzás idején készült örmény építészeti emlékek minden eredetiségük mellett is sok bizánci vonást mutatnak.

Az örményekkel csaknem egy időben történt a georgiaiak (grúzok) megtérése. Örmény közvetítéssel nyert írásukban a görög hatásnak is vannak nyomai. A bizánci művészet hatása Georgiára is kisugárzott, kivált az ú. n. trapezunti császárság révén. De távolabb kelet felé, a Szasszanidák perzsa birodalmában is érezhetők a bizánci művelődés befolyásának nyomai. A hosszú ideig a birodalom kötelékébe tartozó szírek és koptok, akik közül az utóbbiak a görög ábécé betűit vették át, kiegészítvén azt egyiptomi betűkkel, főleg irodalmi téren voltak Bizánc hatása alatt, amennyiben a görög keresztény irodalom sok termékét lefordították nyelvükre. Még a távoli Abesszíniába is elhatoltak a kereszténységgel együtt a bizánci művelődés sugarai.

Nagy hatással volt Bizánc az arabokra is, akik hódításaik során a VII. században urai lettek a bizánci birodalom hellénizmustól átítatott keleti területeinek, ahol mindenütt görög iskolákat és virágzó szellemi életet találtak. A damaszkoszi és bagdadi kalifák lefordították arabra, sokszor szír fordítások közvetítésével, a görög filozófiai és természettudományi irodalom sok termékét. Így történt, hogy Arisztotelész műveinek egy része csak arab fordításokban jutott el Nyugatra. Egyébként Konstantinápolyban arabok is tanultak. A XI. századi Michaél Pszellosz tanítványai közt említi őket. De számottevő a művészeti hatás is. Damaszkoszbán és Bagdadban a kalifák udvarában bizánci építőmesterek dolgoztak, s a muzulmán mecsetek építésén és az épületek díszítésein felismerhető a bizánci művészet hatása. Az arab kalifák udvari életének kialakulásában is bizánci elemekre bukkanunk.

Miután a XI. században a szeldsuk-törökök meghódítják Bizánc ázsiai területeit, maguk is a bizánci művelődés hatása alá kerülnek, kivált művészeti téren. A bizánciak 'Rómaiok' nevét magában rejtő, ú. n. rumi szultanátus székhelyén, Ikonionban, a törökök Koniájában emelt mecsetek a bizánci művészet stílusára emlékeztetnek, perzsa hatásokkal keveredve. Az udvari és állami élet terén is mutatkoznak bizánci hatások, s ezeket részben átveszik az oszmánli-törökök, akik a XIV. században a kisázsiai szeldsuk birodalom romjain építik fel saját birodalmukat, s akik részben a szeldsukok révén, részben közvetlenül sok bizánci művelődési elemet kapnak. Ha a bizánci hatás nem is olyan erős, mint régebben vélték, bizonyos, hogy főleg az isztanbuli szultáni udvar berendezésében és szertartásaiban, sőt a birodalom közigazgatási szervezetében is sok bizánci elem él tovább. Egyébként

Bizánc hatását tükröztetik vissza az oszmánli-törökbe átkerült görög jövevényszavak is, mint amilyen pl. az 'effendi' és sok más szó. Erős bizánci hatás mutatkozik az építézet terén. Ismeretes, hogy II. Mohammed szultán szívesen fogadta a görögöket udvarába, ahol görög nyelvű oklevelek is készültek. Az isztanbuli mecsetek, a bizánci Hagia Szofia utánzatai, görög építésszek alkotásai, akik közül különösen híres volt Szinan. Egyébként a görög elem az oszmánli birodalomban később is jelentős szerepet játszott. A keresztény származású nagyvezérek közt görögöket is találunk. A régi, előkelő bizánci családok tagjai, akiket a konstantinápolyi Fanar nevű görög városrészt után fanariótáknak szoktak nevezni, jelentős diplomáciai tisztségeket viseltek, s közülük kerültek ki a XVIII. században Moldva és Havasalföld fejedelmei, az ú. n. hoszpodárok.

A keleti népek, amelyek Bizánccal érintkezésbe jutottak, inkább csak egyes művelődési elemeket vettek át tőle. Sokkal mélyebb és döntőbb befolyással volt Bizánc a szláv népekre. Ezek közül legkorábban azok a szláv törzsek kerültek érintkezésbe Bizánccal, amelyek az i. u. VI. század végétől kezdve előzőnlötték a birodalom balkáni területeit. Kevéssel utóbb alapít államot a bizánci birodalom területén a bolgár nép, amelyet mint Bizánc északi szomszédját, századokon át közvetlenül értek a bizánci művelődés hatásának sugarai. Már a VIII. század elején megkapta Terbel fejedelem Bizánctól a 'kaiszar' címet. Azok a kőbe vésett feliratok, amelyeket a IX. századi bolgár fejedelmek készíttettek, görög nyelvűek s bizánci minták után készültek. E feliratok arról tanúskodnak, hogy a görög nyelv és művelődés a bolgár fejedelmek udvarában otthonra talált. Ezzel együtt beszivárgott oda a bizánci kereszténység is. Amidőn Krum fejedelem 813-ban az elfoglalt Adrianupolisz lakosait áttelepítette Bulgáriába, köztük volt egy görög püspök is, aki fogsága alatt elvetette a bolgárok közt a kereszténység magvait. 864-ben Borisz fejedelem a központi hatalom megerősítése végett hivatalosan is áttért népével együtt, amely akkor már csaknem teljesen szláv nyelvű volt. A fejedelem a kereszttségben «szellemi atyjá»-tól, III. Michaél császártól kapta keresztnevét. Az országa függetlenségét féltő Borisz-Michaél egy ideig még ingadozott ugyan Bizánc és Róma közt, de azután a 869/70. évi konstantinápolyi zsinat határozata értelmében végleg az ortodox egyházhoz csatlakozott. A bulgáriai kereszténység további fejlődését és szervezkedését nagy mértékben elősegítette a szláv apostolok, Cirill és Method tevékenysége, akiknek száműzött tanítványai Bulgáriába mentek, s ott később megalakult az autonóm, nemzeti nyelvű bolgár egyház,

amelynek élén bolgár patriarcha állt. Cirill nevével kapcsolják össze, de nem tőle származik a cirill-írás, amelynek betűi a görög nagybetűs, ú. n. unciális írás nyomán készültek. A kereszténységgel együtt a cirill-írás is elterjedt Bulgáriában, és Szimeon fejedelem udvarában megindult az ó-egyháziszláv irodalom művelése, melynek első termékei a biblia, egyházi munkák és bizánci történeti művek görögből készült fordításai. A bizánci hatás azonban nem csak egyházi jellegű. A «félgörög» Szimeon fejedelem, aki Bizáncban nevelkedett és az egykorú források szerint alaposan tanulmányozta a görög írókat, már korán magába szívta a bizánci kultúrát. Bár az a célja, hogy a bizánci trónra jusson, nem valósult meg, a bolgár államhatalom kiépítésében felhasználta a Bizáncban megismert formákat. Preszlavban udvarát bizánci mintára szervezte, ott bizánci etikettet honosított meg, székhelyét bizánci stílusú épületekkel ékesítette s végül is felvette «a rómaiak császára» címet, melyet, minthogy az csak a bizánci császárt illette meg, hiába követelt Bizánctól. Fia már bizánci hercegnőt vett feleségül, s folytatta atyja munkáját. Így a bolgár művelődés erős bizánci befolyás alá került, amit bizonyít a bizánci jognak Bulgáriába való bevezetése is. Amidőn azután a XII. század végén Bulgária kivívja függetlenségét, az Aszenidák uralma alatt, akik felveszik a cári címet, újból megerősödik a bizánci hatás. II. Iván Aszen a XIII. század elején megkísérli, hogy Bizánc trónjára kerüljön. Felveszi «a bolgárok és a rómaiak császára» büszke címet, s tirnovói udvarát bizánci mintára rendezi be. E korban több bizánci hercegnő kerül a bolgár trónra. A XIV. században Ivan Alexander cár még egyszer felújítja elődei törekvéseit. Ekkor éli a bolgár irodalom második virágkorát. Eftimi patriarcha vezetésével egész iskola dolgozik bizánci munkák fordításán s azok utánzásán. Ugyanekkor a művészet terén is erős bizánci hatásokat figyelhetünk meg. A tirnovói és bojánai templomok, a bacskovói és rilai monostorok s a bennük lévő festmények, sőt még a kéziratok miniatűrjei is bizánci minták után készülnek. A bolgár felső rétegek elbizánciasodása rányomta bélyegét a bolgár művelődés egészére.

A szerbek, akik a VII. század elején telepedtek le mai hazájukban, sokáig bizánci fennhatóság alatt éltek. Ők is Bizáncból kapták a kereszténységet. A IX. század közepe táján I. Baszileiosz császár téríti meg őket. Miután átvették a cirill-írást, ők is a szláv apostolok tevékenysége következtében kialakuló bizánci-ó-egyháziszláv művelődés körébe kapcsolódtak be. Amikor azután a XII. század végén Nemanja István alatt Szerbia elnyeri önállóságát és fia, Szent Száva 1220-ban megalakítja az önálló szerb nemzeti

egyházat, a bizánci hatás tovább erősödik. Egyházi téren nagy szerepet játszik az athózi Szent Hegyzen alapított Chilandar nevű szerb monostor. De a bizánci feudalizmus hatása a szerb udvar és állam életében is érezhető. A szerb uralkodók gyakran vesznek feleségül bizánci hercegnőket. Dusan István, a nagy szerb állam megalapítója, 1346-ban «Szerbia és Rómania császára»-vá koronáztatja magát jeléül annak, hogy birodalma részben görög területekből állt, s egyben felveszi a bizánci császárok jelvényét, a labarumot, a Nagy Konstantín-féle Krisztus-monogrammos zászlót. Az azon lévő keresztből és a Palaiologosz bizánci uralkodócsaládtól átvett kétfejű sas kapcsolatából lesz a szerb állam címere. Ekkor kap a szerb egyház külön patriarchát. Dusan István udvarát bizánci mintára szervezi át s meghonosítja a bizánci címeket és ceremóniákat. Az oklevelek egy része görög nyelven íródik, s erős bizánci hatást mutat Dusan István törvénykönyve is. Bizánci befolyást látunk a XIV. századi szerb földbirtokviszonyokban és az ezen alapuló katonai szolgálatban is. A szerb irodalom és művészet is bizánci hatás alatt áll. A XIII—XIV. századi monostorok (Sztudenica, Gracsanica, Decsani) festményei jórészt görög mesterek alkotásai s az egykorú bizánci művészet legszebb emlékei közé tartoznak. A bizánci hatás nyomait Szerbiában a török hódoltság sem tudta eltüntetni. Egyébként a balkáni népi hagyományok és népszokások közt sok olyan közös elemre bukkanunk, amelyben bizánci örökséget sejtünk.

A bizánci művelődés hatása a szláv népek közül legerősebben az oroszokat érte, bár földrajzilag ők estek legtávolabbra Bizánc-tól, de egyben Rómától s Nyugat-Európától is. Az orosz törzsek a Dél felé vezető vízi utakon már korán érintkezésbe jutottak a Fekete-tenger északi partvidékén lévő bizánci városokkal, sőt a IX. század folyamán a Dnyeper sellőin át lehajózáván, Konstantinápoly (Carigrad) falai alá is eljutottak. Ezeknek a vállalkozásoknak egyrészt kereskedelmi jellegük volt, amit bizonyít az, hogy a bizánci fővárosban külön kikötőhelyük volt, s a görögökkel a kereskedelmi érintkezést is szabályozó szerződéseket kötöttek, másrészt őket is vonzotta Bizánc gazdagsága és pompája, s így zsákmányolás céljából időnként támadó hadjáratokat intéztek ellenük. Kétségtelen, hogy az oroszok támadó erejének megtörése volt az egyik célja a Bizánc részéről kiinduló térítési törekvéseknek. A források szerint a 860. évi orosz támadás után már I. Baszileiosz császár megkísérelte ezt, s kevéssel utóbb már arról hallunk, hogy az oroszoknak külön püspökük volt. Nyilván olyan missziós püspökségre kell gondolnunk, amely a térítő munkát irányította az orosz földön. Fótiosz patriarcha abban az időben már azt írta

egyik levelében, hogy az oroszok a birodalom alattvalóinak és segédcapatainak soraiba léptek. 957-ben Igor kievi fejedelem özvegye, Olga látogatást tett a bizánci udvarban, ahol egyik forrásunk szerint maga a császár, Bíborbanszületett Konstantín emelte ki őt a keresztelőmedencéből. Az orosz nép hivatalos megterése azonban csak 989-ben következett be, amidőn az államhatalmat megerősítő Vlagyimir kievi nagyfejedelem, akivel II. Baszileiosz császár szövetséget kötött, Korszun (Cherszón) városában megkeresztelkedett és feleségül vette a bizánci császár nővérét, Anna hercegnőt. Vele együtt tért meg a kievi fejedelemség népe is. Az orosz-bizánci szövetség következménye volt, hogy az orosz fejedelem és a bizánci császár csapatai 1016-ban megsemmisítették a kazár birodalmat és hogy Bizánc jelentős létszámú varjág segédcapatokra tett szert. De még ezután is hallunk orosz támadásról: 1023/4-ben Vlagyimir fejedelem rokona, Chrüszocheir a Boszporoszon áthaladván Lémnosz szigetéig jut el. Az orosz kereszténység erősebb gyökereket csak Jaroszláv fejedelem alatt vert, amidőn az egyházi szervezet kialakult. Kievben 1037-ben már görög metropolita székel, minek következtében az újonnan megterített ország bizánci egyházi tartománnyá lett, s a császári udvar a kievi fejedelmet vazallusának igyekezett tekinteni. De az oroszok nem békültek meg ezzel a helyzettel. 1043-ban Jaroszláv fejedelem hadjáratot indított Bizánc ellen, melyet az egyik bizánci forrás «az oroszok lázadásá»-nak nevez. 1051-ben Jaroszláv fejedelem véget vetett az egyházi függő helyzetnek s a kievi metropolitai székhelybe a konstantinápolyi patriarcha beleegyezése nélkül orosz papot nevezett ki. 1053-ban azután megtörtént a kiegyezés Bizánccal, s Jaroszláv fia, Vszevolód házasságra lépett Kónsztantinosz Monomachosz bizánci császár leányával. A bizánci kereszténység felvétele és elterjedése sorsdöntő hatással volt az orosz művelődés további alakulására. Marx megállapítása szerint «...Oroszország vallása és művelődése bizánci eredetű...». Már Vlagyimir idejében bizánci papok jöttek Kievbe, ahol iskolák létesültek, templomok, monostorok épültek és elterjedt a cirillírás, melynek ismeretét az akkor már virágzó s jórészt görögből fordított ó-egyházi irodalom termékeivel együtt a bolgárok közvetítették. A bizánci kereszténység felvételével sok görög szó került át az orosz nyelvbe. Jaroszláv Kievből valóságos második «Carigrad»-ot teremt, amelyről a nyugati utazók azt írják, hogy «Konstantinápoly vetélytársa». Ekkor épül Kievben a konstantinápolyi Hagia Szofia-templom mintájára a Szofia-székesegyház, melynek görög feliratokkal ellátott freskói az udvari élet egyes jeleneteit örökítik meg. Ekkor érik el virágkorukat a kievi monos-

torok, köztük a híres Pecserszkaja Lavra, melyek átplántálják a bizánci szerzetesi élet formáit és ideáljait, elterjesztik az ikónok, a képek tiszteletét és a bizánci minták nyomán kifejlesztik nemcsak az egyházat, hanem a világi irodalmat is. Ott készülnek az első orosz krónikák. A központi államhatalmat megszilárdító kievi fejedelmek udvarában bizánci szokások, ceremóniák honosodnak meg, melyek azután tovább élnek a moszkvai fejedelmi, sőt később a cári udvarban is. Mindez befolyással van az orosz állami és társadalmi élet formáira, amint ezt a «Russzkaja Pravda» című első orosz törvénykönyv vagy Vlagyimir Monomach nagyfejedelem bizánci minták nyomán készült, gyermekeihez intézett intelmei is bizonyítják. De nemcsak a bizánci művelődés sok eleme és formája honosodott meg orosz földön, hanem a bizánci állameszme is gyökeret vert. III. Iván moszkvai nagyfejedelem 1472-ben feleségül veszi az utolsó bizánci császár unokahúgát, Zoé-Szofiát, udvarába bevezeti a bizánci császári szertartásokat s átveszi a bizánci Palaiologosz-családtól a kétfejű sas címert. Fiát már bizánci szokás szerint koronázzák meg, s kialakul a legenda, hogy Vlagyimir Monomach nagyfejedelem koronáját Bizánciótól kapta. A XVI. század elején azután felbukkan s egyre inkább tért hódít az a gondolat, hogy Moszkva Bizánc örököse: «a harmadik Róma». «Mert két Róma elbukott, de áll a harmadik» — olvassuk a pszkovi Filofej egyik levelében. Így száll át örökségként Oroszországra a Róma-eszme bizánci változata, mely a cáizmus 1547-ben történt megalapításában és az orosz patriarchátus 1589-ben történt felállításában testesül meg. Oroszország átveszi a bizánci császárság politikai és az ortodoxia, a pravoszlávia egyházi szerepét. Az orosz cárok Augustusra vezetik vissza eredetüket. A cári hatalom autokrata jellege s a rangosztályokba sorozott hivatalnokokból álló bürokratikus szervezet — mind utánzata a bizánci mintáknak. Az orosz cárok istentől rendelt feladatnak tekintik, hogy Bizánc örökségét birtokukba vegyék, az emberiség számára kormányozzák, sőt Nagy Pétertől kezdve azt is, hogy Carigradot az ortodox kereszténység számára visszahódítsák. Ismeretes e törekvés jelszava: «Keresztet a Hagia Szofiára!» Ez a bizánci orientáció nagy szerepet játszott még a XIX. század derekán az ú. n. «szlávofilek» ideológiájában is, akikkel a «nyugatosok» szembehelyezkedtek.

A dunai államok közül Bulgárián kívül Románia is a bizánci művelődés körébe kapcsolódott be. Az észak felé húzó románok már a Balkánról magukkal hozták ortodox hitüket. Az egyház szervezkedése a moldvai és havasalföldi fejedelemségek területén a XIV. században történt, de a román egyház csak a XIX. század

közepén lett önálló. Az állami és egyházi életben a bizánci hatás, amely főleg bolgár és szerb közvetítéssel érte a románságot, látható nyomokat hagyott. Az építészet legrégebb emlékei, mint pl. a XIV. századi argesi templom, bizánci minták nyomán készültek, s a legrégebb román irodalmi emlékekben, mint pl. a krónikákban is érezhető a bizánci minták befolyása. A bizánci örökség Bizánc bukása után is tovább élt. A román fejedelmek gyakran házasodtak össze görögökkel, udvarukban meghonosodott a görög nyelv. A fanarióta-kor görög műveltségének emlékei azok a görög szavak, amelyek ez időben hatoltak be a román nyelvbe.

Bizánc azonban nemcsak a keleteurópai népekre volt hatással. Nyugat felé is elhatoltak művelődésének egyes elemei. Elsősorban Itália földje érezte hatását, amelynek egyes részei a VI. századtól a XI. századig a bizánci birodalomhoz tartoztak. De ezen keresztül a nyugatrómai császárság útján az Alpeseiken túlra is eljutott a bizánci kultúra. Amikor aztán a XI. század végétől kezdve megindulnak a keresztetek csapatai Kelet felé, s később a bizánci birodalom területén nyugati fejedelemségek létesülnek, még közvetlenebb lesz az érintkezés Bizánc és a Nyugat közt.

A bizánci hatás már korán érvényesül egyházi téren. A nagy görög teológusok, mint pl. Ióánnész Damaszkénosz gondolatai a nyugati teológia fejlődését is befolyásolják. Bizánci szentek tisztelete Nyugatra is átláthatódik. Bizáncból terjed el Nyugaton az orgona használata, s a görög egyházi zene is hat a nyugati fejlődésére. A középkori nyugati irodalom sok ösztönzést kap Bizáncból. Legendák, mondák, mesék, irodalmi motívumok nagy számban vándorolnak át Bizáncból a nyugati népek körébe.

A nyugati államok jogfejlődését szintén befolyásolta Bizánc. A római jog iusztinianoszi gyűjteménye az itáliai iskolákon, főleg a bolognai egyetemen keresztül válik ismertté Nyugaton s fejt ki hatását, arról nem is szólva, hogy Dél-Itáliában, amely legtovább volt bizánci uralom alatt, egészen a legújabb időkig érezhető volt a bizánci jog hatása. A Bizáncban kodifikált és ott tovább fejlődő római jog azután nagy hatással volt az egész nyugateurópai polgári jogfejlődésre. De ugyancsak erős nyomokat hagytak Nyugaton a bizánci udvari élet formái és ceremóniái is. Ahol a római állameszme gyökeret vert, ott mindenütt megtaláljuk az azt kísérő bizánci formákat. Elég csupán III. Ottó németrómai császárra gondolni, a bizánci hercegnő fiára, aki aventinusi palotájában nemcsak a római állami gondolatot újítja fel, hanem a bizánci udvar külső fényét, pompáját, szokásait, szertartásait is meghonosítja. A nyugati fejedelmi udvarokban, így a pápai udvarban, a Habsburgok és XIV. Lajos udvarában is sok olyan formáság

él tovább, amely már Bizáncban ismeretes. Hogy mást ne említsünk, a hagyományos nagycsütörtöki lábmosást még az agg Ferenc József is ugyanúgy elvégezte, mint egykor a bizánci császárok. Az udvari méltóságok és címek használata a bizánci udvarból indult ki, s a nyugati koronázási szertartásokban is sok bizánci elem élt tovább. Ha nem is bizánci eredetű, de mint Oroszországba, Nyugatra is Bizánc közvetítésével jutott el a római birodalom egy testű, de két fejével Nyugat és Kelet felé egyaránt tekintő szimbóluma, a kétfejű sas, amely már a XIII. század elején II. Frigyes császár aranypénzein felbukkan, 1417 óta a német birodalmi címerbe is belekerül, s amelyet végül a Habsburgok is örökölnek.

De a legerősebb hatást Bizánc a művészet terén gyakorolta a Nyugatra. Mellőzvéen a sokat vitatott ú. n. «bizánci kérdés»-t, vagyis azt a kérdést, hogy milyen szerepe volt Bizáncnak a nyugati keresztény művészet kialakulásában, csak arra utalunk, hogy a bizánci művészet emlékeivel nemcsak Itália földjén találkozunk, hanem az Alpeseken túl is. Itáliában, ahol már a bizánci uralom előtt is jelentkezik a keleti keresztény művészet hatása, Iusztinianosz császár korából valók a ravennai San Vitale, S. Apollinare in Classe és a S. Apollinare Nuovo templomok, amelyek mozaikjai a VI. századi bizánci művészet legnemesebb emlékei. Rómában a VII. századi Sant' Agnese mozaikjaiban, a Santa Maria Antiqua freskóiban, továbbá a IX. századi Santa Prassede mozaikjaiban szintén bizánci hatások nyomaira bukkanunk. Bizánci minták nyomán készült a velencei San Marco, a Róma melletti grotta-ferratai monostoron görög művészek dolgoztak, s tőlük származnak a szicíliai templomok mozaikdíszei is. De Észak-Itáliában is lépten-nyomon a bizánci művészet kisugárzása tárul elénk, kivált a templomok díszítéseiben és az iparművészet termékeiben. Maga az itáliai trecento is sokat köszönhet Bizáncnak, éppen úgy, mint a Karoling-kori renaissance. Németországban a X. századtól kezdve egészen a XIII. századig nyomon követhetjük a bizánci hatást, amely a X—XI. századi kéziratok miniatűrjeiben is visszatükröződik. De találkozunk a bizánci művészet hatásának nyomai-val Franciaországban és Angliában is. A francia bizantinológus, Ch. Diehl megállapítása szerint a bizánci művészet Európa irányító művészete volt.

És végül ne feledkezzünk meg arról a szerepről sem, amelyet Bizánc a nyugateurópai renaissance irodalma kialakításában, a humanizmus terén játszott. Bizonyos, hogy az itáliai renaissance nem Bizáncból indult ki, — gyökerei az olasz társadalmi fejlődésben rejlenek, — de az is bizonyos, hogy Bizánc közvetítő szerepe nélkül nem fejlődhetett volna azzá, amivé lett. Már Petrarca

vagyódással fordult Homérosz felé, de annak görög szövege még rejtve maradt előtte. Hogy az antik görög világ írott forrásai feltárultak a nyugati humanisták előtt, s Nyugat újból meríthetett azokból, Bizáncnak köszönhetjük, amely századokon át őrizte és másolta a régi görög írók műveit. A bizánci tudósok közül sokan még Konstantinápoly eleste előtt, mások pedig annak bukása után Itáliába menekültek, ahová magukkal vitték görög kódexeket s egyben görög nyelvüket is. A görög kéziratok felkutatása és gyűjtése nyomán Itáliában nagy gyűjtemények létesültek, mint amilyen pl. Bészarión kardinális gyűjteménye a velencei Marciana-könyvtárban és a Mediciektől alapított firenzei Laurenziana-könyvtár görög anyaga. Az itáliai humanisták a bizánci görögöktől sajátították el a görög nyelvet, természetesen az akkori élő, újgörög kiejtéssel, amely egészen Erasmus felléptéig uralkodó maradt a nyugati humanisták körében. Már a XIV. században Petrarcat is egy calabriai görög, Barlaam tanította görögre. 1397-ben kezdte meg működését Firenzében a görög Manuél Chrüszolozasz, s követi őt egész sereg Itáliába költöző bizánci humanista, mint Theodórosz Gazész, Démétriosz Chalkokondülész, Ióannész Argüropulosz, Ianosz Laszkarisz és mások. 1476-ban megjelent Milánóban az első görög nyelvű nyomtatott könyv, Kónsztantinosz Laszkarisz görög nyelvtana. A bizánci tudósok révén Itáliába átplántált görög nyelv ismerete nyitotta meg Nyugat számára az antik görög világ írásos forrásait, amelyekből azóta is merít a modern emberiség. Engels szavai szerint: «A Bizánc bukásából kimentett kéziratokból, a Róma romjai alól kiásott antik szobrok-ból új világ bontakozott ki az ámuló Nyugat előtt: a görög ókor; ragyogó alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei.» Ehhez még hozzáfűzhetjük egy görög tudós, J. Lambákisz megállapítását, amely a következő tömör szavakkal jellemzi mindazt, amit az európai művelődés Bizánctól kapott: «A görögség kétszer nevelte át az európai népeket, először a Parthenón által, amely a hellén szellem szimbóluma, és másodszer a Hagia Szofia által, amely a bizánci művelődés szimbóluma.»

S ezek után lássuk mármost Bizánc és a magyarság kapcsolatait és a bizánci művelődés hatásának hazai nyomait!

II. BIZÁNC ÉS A MAGYARSÁG

1. A KIALAKULÓ MAGYARSÁG A BIZÁNCI BIRODALOM ÉSZAKI HATÁRAIN

A honfoglalás előtti magyarság történetét sűrű homály takarja, amelyet a tudományos kutatások mindeddig nem tudtak eloszlatni. A magyar őstörténet egyes mozzanataira csak itt-ott derül némi fény azoknak a következtetéseknek a nyomán, amelyekhez egy-egy forrásadat, egy-egy nyelvészeti, néprajzi vagy régészeti tény alapul szolgál. Így bizonyos, hogy a magyar nyelv szerkezete ésszókincsének alaprétege finnugor eredetű, s legközelebbi nyelvi rokonai a ma Szibériában élő manysik (= vogulok) és hantik (= osztjákok); ebből az következik, hogy a magyarság egyik alkotó elemének valamikor régen e két néppel az Urál hegység közelében szoros kapcsolatban kellett lennie. De az is kiderült, hogy a magyar nyelv már a honfoglalás előtt török elemekkel gyarapodott, továbbá, hogy a már kialakult, honfoglaláskorabeli magyar nép törökös vonásokat mutat, s legrégebb törzs-, személy- és méltóságneveinek egy része török eredetű, ami azt bizonyítja, hogy a magyar nép kialakulásában részt vevő finnugor elemek a honfoglalást megelőző korban török elemekkel keveredtek. Erre vall az a körülmény is, hogy a kialakuló magyarság azokban a forrásokban, amelyek először említik, 'türk' néven is szerepel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a magyarok abban a bizánci forrásban, amely első feltűnésükről tudósít, három néven: 'Ungroi' (*Οὐγγροί*), 'Turkoi' (*Τουρκοί*) és 'Unnoi' (*Οὐννοί*) néven szerepelnek. Ezek közül az első nyilván azonos azzal a névvel, amelyet a magyarság megjelölésére a vele érintkező népek használtak és amelyet használnak ma is az európai népek. Ezek a következők: ó-egyházi-szláv 'Ugri' (*Угры*), orosz 'Vengri' (*Венгры*); görög 'Ungroi', illetve 'Ungaroi' (*Οὐγγροί*, *Οὐγγαροί*), latin 'Ungari' vagy 'Hungari', német 'Ungarn', francia 'Hongrois', olasz 'Ungheresi', angol 'Hungarians' stb. E nevek eredetét nyelvészeink — szláv közvetítéssel — az 'onogur' népnévre vezetik vissza, amely török eredetű és annyit jelent, mint 'tíz ugor'. Hogy a magyar-

ságra hogyan szállt át annak az onogur népnek a neve, amelyet forrásaink az i. u. V. századtól a VIII. századig említenek, ez a kérdés még nincs véglegesen tisztázva. Egyesek az onogurok és a magyarok teljes azonosítására gondolnak, mások csak szorosabb kapcsolatot tesznek fel a kettő közt, ismét mások úgy vélik, hogy a magyarok a lakóterület azonossága folytán kapták a szlávoktól ezt a nevet. De bármilyen volt is e névadás történeti háttere, a magyar őstörténet kutatójának az onogurokat figyelembe kell vennie. Mindezek a tények arra vallanak, hogy a magyarság kialakulásában különböző elemek vettek részt, s egyben a kialakulás színterére vonatkozólag is támpontul szolgálnak.

A magyarság kialakulásának és vándorlásának azon a területen kellett történnie, amely az Urál hegység északi vidékétől a Kaukázusig, nyugat felé pedig a Kárpátokig terjed. E terület déli része a Fekete-tenger északi partvidékén lévő bizánci birtokok révén a XII. századig beletartozott Bizánc érdekszférájába. Ugyanis azok közül a fekete-tengerparti görög városok közül, amelyeket még az i. e. VII. században kezdődő görög gyarmatosítás következményeként alapítottak, több a bizánci korban is virágzott, így pl. a mai Krim-félszigeten lévő Cherszón, Boszporosz és mások, s Krim félszigetének déli része az i. u. IX. század elejétől külön katonai-közigazgatási egységet, bizánci tartományt, themát alkotott. Hogy ezekben a bizánci városokban milyen fejlett gazdasági és kulturális élet volt, arról tanúskodnak az ott előkerült görög nyelvű feliratok, amelyek alapján egészen a XII. század végéig követhetjük a krími bizánci uralom történetét. Ezek a bizánci városok gazdasági és kulturális téren egyaránt nagy szerepet játszottak a közvetítők voltak a görögök és az idegen, «barbár» népek közt. Ilyen módon fel kell tennünk, hogy a kialakuló magyarság, illetve a kialakulásában részt vevő egyes népelemek már a honfoglalást megelőző századokban belekerültek a bizánci politika és művelődés messze sugárzó hatókörébe. Minthogy pedig a bizánciak állandó éber figyelemmel kísérték a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő s hosszabb-rövidebb ideig ott tanyázó hun-török népeket, a bizánci történeti irodalom egykorú termékeiben reájuk vonatkozólag feljegyzett értesülések a kialakuló magyarságnak Bizánccal való kapcsolatait szempontjából is különös figyelmet érdemelnek.

Bizánci forrásból tudjuk, hogy az európai hun birodalom bukása után az ogur törzsek észak felől lehúzódtak a Fekete-tenger északi partvidékére. Priszkosz rétor munkája megőrizte számunkra annak a nagy népmozgalomnak a leírását, amelynek folyamán az avarok elűzték lakóhelyükről a szavirokat, a szavirok pedig a

szaragurokat, az ogurokat és az onogurokat. Ez utóbbi három nép 463 táján követeket küldött a bizánciakhoz. Forrásunk a szaragurokkal kapcsolatban közelebbről is megjelöli a követség célját. Mint oly sok más nép, ők is igyekeztek megnyerni a bizánci udvar jóindulatát és barátságát, hogy ilyen módon biztosítsák a maguk számára a bizánci birodalom határai közelében megszállott területet. A császári udvar szívesen fogadta a követeket s a szokott módon megajándékozván őket, bocsátotta vissza új lakóhelyükre. Ez — mint hasonló esetek egész tömege alapján következtethetjük — nem jelenthetett mást, mint hogy a bizánci udvar teljesítette kérésüket s megígérte nekik az évi ajándékokat azzal a feltétellel, hogy az új jövevények belekapcsolódnak a vele szövetséges viszonyban lévő népek hálózatába, azaz a nekik kijáró évi ajándékok fejében készek lesznek védeni a bizánci határokat s alkalomadtán harcolni Bizánc ellenségei ellen. Bár forrásunk az onogurokról ezt kifejezetten nem mondja, fel kell tennünk, hogy azok is ilyen szerepet játszottak valahol a Meótisz-tó, a mai Azovi-tenger közelében, ahová az onogurokra vonatkozó későbbi források lakóhelyüket helyezik. Erre vall az is, hogy az onogurok egy ízben, közelebből meg nem határozott időben, nyilván Bizánc biztatására, harcba bocsátkoztak a kolchisziakkal, azaz a lázokkal, akik a Kaukázustól délre, a Fekete-tenger keleti partvidékén laktak, s akik a VI. század elejéig a perzsák politikai befolyása alatt álltak.

A bizánci politika azonban nem elégedett meg azzal, hogy a birodalom határait a szövetséges népek gyűrűjével vette körül. Igyekezett ezeket térítési útján a keresztény népek politikailag könnyebben irányítható közösségébe bekapcsolni. A Fekete-tenger partvidékén is tevékeny munkát végzett a diplomácia szolgálatában álló bizánci egyház. Különösen nagy szerepet játszott e téren a Krim-félszigeten lévő Boszporosz (a mai Kerics) városa, amely már a IV. században püspöki székhely volt, továbbá a Tamán-félszigeten lévő Fanagoreia városa (a mai Taman), amely a VI. században szintén püspöki székhely volt. Ezek a püspökségek irányították a keresztény missziókat azt az ágat, amely a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő «barbár» népek körében az új hitet terjesztette.

A VI. század közepén Iusztinianosz császár (527—565) a térítési propagandát teljesen politikai céljai szolgálatába állította, amelyek a birodalom határainak kiterjesztésére irányultak. Az egyház előkészítette a talajt a diplomácia számára, s a kettő egymással karöltve dolgozott: a papok voltak a bizánci hatalmi törekvések előfutárai. Ez időben a bizánci hittérítők mindenütt megfordultak a birodalom határai mentén: bejárták Abesszíniát,

Ceylon szigetét, felkeresték a déloroszországi síkságot és a Kaukázus vidékét. Térítő munkájuk hatása alatt távoli országok barbár fejedelmei mentek el a császári udvarba, hogy keresztvíz alá hajtsák fejüket, részesüljenek a császár ajándékaiban és kitüntetéseiben, s visszatérvén hazájukba, a keresztény hitnek, az egyetemes igényű ortodox egyháznak, de egyben Bizánc hatalmi és gazdasági érdekeinek is védelmezői legyenek. Az egyik udvari költő a következő szavakkal dicsőíti a császárt:

«...Tudjuk, hogy Krisztus az urunk,
tudjuk, felismerők, mert őh, felséges úr,
szavad nyomán vad népek is felismerék.»

Iusztinianosz korára esik egész sereg «barbár» nép megtérése. A Duna mentén a herulok népe, Afrikában Nubia népei, a Kaukázus vidékén a lázok, abazgok és zichek ekkor vették fel a kereszténységet. De egész sereg adatunk van arra is, hogy a bizánci térítés eredményesen működött a Fekete-tenger északi partvidékén tanyázó különböző hun, ogur, bolgár és török népek körében is, melyek között lehettek a magyarság kialakulásában szerepet játszó népelemek. Ezek körében már korábban megkezdődött a térítés. Hieronymus püspök a IV. század végén azt írja egyik levelében, hogy «a hunok tanulják a zsoltárokat», ami kétségkívül a Kaukázus vidékén tanyázó hun népekre vonatkozik, akik között az örmények apostola, Megvilágosító Gergely már korábban is térített. Ugyanebben az időben, a IV. század végén, a Duna torkolata táján tanyázó hunok körében is folyt a térítés. Egyik forrásunk elbeszéli, hogy Tomi város püspöke, Theotimosz olyan csodálat tárgya volt szemükben, hogy «a rómaiak istené»-nek nevezték. Ugyanott több csodás történetet olvashatunk arról, hogy a keresztény püspök hogyan hatott a hunok vad erkölcsére és szokásaira. A VI. században a térítő tevékenység még erősebbé válik. Egyik forrásunk azok között a népek között, melyek körében a kereszténység elterjedt, említi a hunokat és a bolgárokat s arról is tudósít, hogy ezek földjén már keresztény egyházak is vannak. Egy másik forrás szerint a perzsa fogságba kerülő türkök homlokán a kereszt jele volt látható, amelyet keresztények tanácsára karcolt oda anyjuk betegségek elhárítása végett. Egy keleti forrásban pedig azt olvassuk, hogy 523 táján a kaukázusvidéki hunok közt a kereszténység olyan sikeresen hódított, hogy a szent iratokat hun nyelvre is lefordították. Egyik forrásunk azt is feljegyezte,

hogy egy előkelő hun férfinak, aki 538 táján bizánci szolgálatba lépett és hadvezéri rangot kapott, maga Iusztinianosz császár volt a keresztapja.

Hogy a Fekete-tenger északi partvidékén tanyázó népek körében hogyan térített Bizánc s ennek segítségével hogyan igyekezett azokat hatalmi törekvései szolgálatába állítani, arról egy rendkívül érdekes tudósítás maradt ránk. Iusztinianosz császár uralkodásának első évében, 527/8-ban Konstantinápolyba érkezett a krimi Boszporosz város közelében tanyázó hunok fejedelme, akinek Gordasz volt a neve. Ez ott megkeresztelkedett. Mint előkelő barbár abban a megtiszteltetésben részesült, hogy maga a császár lett a keresztapja. Miután megkapta a szokásos ajándékokat és nyilván az ezekkel járó bizánci címet is, visszatért hazájába, hogy mint a császár szövetségese képviselje a bizánci érdekeket és egyben védelmezze Boszporosz városát, ahová Iusztinianosz császár bizánci helyőrséget is küldött. Ez a város ugyanis rendkívül fontos volt Bizánc számára, nemcsak mint a birodalom északi határainak legerősebb támpontja, hanem mint kereskedő város is. Forrásunk szerint ez volt a bizánciak és a hunok közt folyó cserekereskedelem központja. A császári udvarnak tehát érdekében állt, hogy a környékén lakó hunokat megnyerje s a város védelmét, melyben bizánci helyőrség állomásozott, biztosítsa. Ennek az ügynek a szolgálatába állította a császár a hun fejedelem megtérését. Azonban az események másként alakultak, mint ahogyan a bizánci udvar számított. Gordasz fejedelem ugyanis földjére visszatérvén, megpróbálta népét erőszakos úton kereszténnyé tenni. Hogy a pogányság minden nyomát eltüntesse, beolvasztatta azokat az ezüsből és elektronból való bálványokat, melyeket a hunok tiszteltek, s ezeket aztán Boszporosz városában bizánci pénzre cserélték be, De a hunok papjai feldühödtek emiatt. Összejátszottak Gordasz fejedelem testvérével. A fellázadt nép megölte Gordaszt s helyébe testvérét, Muageriszt tette fejedelemmé, aki — úgy látszik — a «pogány lázadás» vezetője volt. A lázadók meghozták Boszporosz városát, felkoncolták az azt védő bizánci helyőrséget s a várost hatalmukba kerítették. E hír hallatára Iusztinianosz császár büntető expedíciót indított a hunok ellen. Egyrészt a feketetengeri flotta megfelelő csapatokat szállított oda, másrészt jelentékeny haderő szárazföldi úton, a Fekete-tenger partján haladva közelítette meg Boszporosz városát. Amidőn a hunok erről értesültek, elmenekültek a városból és nyomuk veszett. Ilyen módon sikerült a bizánciaknak a rendet helyreállítani és a fontos támaszpontot visszaszerezni. Hogy az itt említett hunok tulajdonképen kik voltak, azt forrásunk alapján biztosan meg-

állapítani nem lehet, de valószínűnek látszik, hogy a 'hun' elnevezés mögött onogurok rejlenek, akik más források szerint, mint említettük, a Meótisz közelében laktak, s akiknek a magyarsággal való valamilyen kapcsolatára már utaltunk. Egyes kutatók úgy vélik, hogy Muagerisz 'hun' fejedelem nevében a 'magyar' népnév rejlik s Muageriszben egyenesen magyar fejedelmet látnak.

Valamivel későbbi időre utal az a tudósítás, amely szerint a kereszténységnek a Meótisz vidékén lakó bolgár fejedelmek körében már a VII. század elején voltak hívei. Egyik forrásunk ugyanis megőrzött egy idevágó elbeszélést, amely Hérakleiosz császár idejére (610—641) vonatkozik s amely így hangzik: «Bizonysos idő elteltével a hunok népének ura a kíséretébe tartozó előkelőkkel és testőrökkel együtt Bizáncba jött és kérte a császárt, hogy őt a keresztény tanokba beavassák. Ez szívesen fogadta őt, és az előkelő bizánciak a hun előkelőket, feleségeik pedig amazok feleségeit a szent fürdő által keresztgyermekéiké fogadták. Az isteni titkokba ilyen módon beavatottakat császári ajándékokkal és címekkel tüntette ki. Magát a fejedelmet patrikioszi méltósággal tisztelte meg és kegyesen elbocsátotta hazájába.» Minthogy forrásunk a 'hun' nevet mindég a bolgárokra vonatkoztatja, aligha lehet kétséges; hogy ez az elbeszélés az akkor a Meótisz táján lakó bolgárokra vonatkozik, akik az onogurokkal szoros kapcsolatban voltak. Valószínű, hogy a 'hun' fejedelmet Organasszal, annak a Kobrat fejedelemnek a nagybátyjával kell azonosítanunk, aki az ú. n. meótiszi «Nagy Bulgária» megalapítója volt. Ez utóbbiról tudjuk, hogy gyermekkorát Konstantinápolyban, a bizánci udvarban töltötte, ahol kereszténnyé lett és Hérakleiosz császárral szoros baráti viszonyba került. A bolgár fejedelmi család egyes tagjainak megtérése mögött kétségkívül politikai okok rejlettek. Hérakleiosz császár korában a bizánci birodalom veszedelmes ellenfelei voltak az avarok, akik 626-ban bolgár és szláv alattvalóikkal együtt Konstantinápolyt is ostrom alá vették. A meótiszi bolgárok viszont a nyugati bolgár törzseknek az avar uralom alól való felszabadítására törekedtek. De ugyancsak közös ellenségei voltak Bizáncnak és a meótiszi bolgároknak a türkök is, akik Bizánc krími birtokait fenyegették s 576-ban elfoglalták Boszporosz városát, s akiknek terjeszkedési kísérleteivel szemben a bolgároknak is küzdeniök kellett. Így közös érdekek alapján a VII. század elején Hérakleiosz császár és a meótiszi bolgárok közt szövetség jött létre, aminek eredménye az lett, hogy Kobrat fejedelem megalapította a meótiszi ú. n. «Nagy Bulgária»-t; ennek kötelékébe minden valószínűség szerint beletartoztak a magyarok is. Hogy a bolgár fejedelmi család egyes, keresztény hitre tér

tagjai népük körében mennyire tudták terjeszteni az új hitet, s megtérésük milyen következményekkel járt, azt más adatokból is sejthetjük.

A bizánci térítés ugyanis az onogurok körében komolyabb eredménnyel járt. Ezt bizonyítja egy bizánci püspökségjegyzék, amelyet a VIII. század közepére datálhatunk. Ez többek között rövid leírását tartalmazza a krími gothiai egyházi tartomány szervezetének. Krím területén már az i. u. III. századtól kezdve találunk gótokat, akiknek az V. század elejétől kezdve külön püspökük volt. Ez a krími ortodox gót püspökség szintén nagy szerepet játszott a környező népek megtérítésében. A VIII. században a gothiai egyházi tartomány élén Dorosz (a mai Mankup) város metropolitája állt, s hét püspökség tartozott alája. Ezek között találjuk a hunokén kívül az onogurok püspökét is. Hogy ez mit jelent, ahhoz tudnunk kell, hogy a VII. század második felében a Fekete-tenger északi partvidékén nagy változás állt be. Erre az időre esik a kazárok előnyomulása, akik 698 táján kezükbe kerítik a Meótiszi keleti partján lévő Fanagoreia nevű görög várost, s ugyanakkor Boszporosz városában is a kazár kagán helytartója székel. A kazár hódítás, mely véget vetett a meótiszi «Nagy Bulgáriá»-nak s arra kényszerítette a bolgár törzsek egy részét, hogy nyugat felé vonulva megszállják a dunamenti területet, kiterjedt Krím keleti partvidékére is, de a krími gótok, akik a félsziget déli hegyes vidékein éltek, 787-ig megőrizték függetlenségüket. Az a körülmény, hogy a régi bizánci püspökségek közül Boszporosz és Fanagoreia a kazárok kezébe került, megadja a magyarázatát annak, hogy mért vált szükségessé a VIII. századi püspökségjegyzékben lefektetett új egyházi szervezet. Minthogy ugyanis a bizánci egyház a kazár hódítás következtében elvesztette régebbi támpontjait, a konstantinápolyi patriarcha a gótok doroszi püspökét metropolitai rangra emelte s kezébe helyezte a keresztény térítés ügyét, amelyet a tevékenységükben megbénított korábbi bizánci püspökségek nem folytathattak volna eredményesen. Ha szemügyre vesszük a hét püspökséget, amelyekről a jegyzékben szó van, — bármennyire problematikus is közülük egyesek lokalizálása —, annyi világos, hogy mindezeket a doroszi metropolisztól keletre, és pedig jórészt a kazároktól megszállt területen kell keresnünk. Abból a tényből, hogy négy püspökség — köztük a hunoké és az onoguroké is — népnévvel van megjelölve, azaz a püspökségek székhelye nincs megadva, csak a területe, arra kell következtetnünk, hogy e négy püspökség hatásköre olyan népekre terjedt ki, amelyek még nem folytattak letelepült életmódot; ebből viszont az következik, hogy ezek missziós püspökségek voltak, azaz olya-

nok, amelyekben püspökök vezették az illető nép körében folyó térítés munkáját. A bizánci egyház tehát a VIII. században szervezett és állandó jellegű térítő munkát végzett a 'hunok' és az onogurok körében. Ez utóbbiakban azokra a bolgár törzsekre gondolhatunk, amelyek a dunai bolgárok elvonulása után az egykori «Nagy Bulgária» területén maradtak, amelyek fejedelme, Baján a kazárok adófizetője volt, s amelyekben egyes kutatók egyenesen a magyarság egyik alkotóelemét látják.

De ha azt a vitatott kérdést, hogy milyen viszonyban volt a kialakuló magyarság a 'hunokkal', az onogurokkal, illetve a bolgárokkal, nyitva hagyjuk is, a vázolt tények alapján annyit mindenesetre joggal következtethetünk, hogy a magyarság kialakulásában részt vevő népelemek éppen úgy, mint a VI—VIII. századi hun, onogur és bolgár törzsek, beleestek a bizánci misszió hatósugarába, vagyis feltehetjük, hogy a magyarság egyes elemei már jóval a honfoglalás előtt érintkezésbe jutottak a bizánci kereszténységgel.

Nyoma van annak is, hogy a magyarság még a honfoglalás előtt kapcsolatba került a szlávok későbbi apostolaival. A Cirill-legenda szerint Konstantín (Cirill) 861 táján a bizánci Cherszón város közelében találkozott egy magyar csapattal, amely talán a krimi görög városokat ostromló kazár hadsereg kötelékéhez tartozott. Azt olvassuk itt, hogy amidőn Cirill Cherszónban tartózkodott, egy kazár hadvezér támadást intézett a keresztény város ellen. Erre az apostol tüstént odasietett, s a kazár vezért tanítasaival úgy meggyőzte, hogy az megígérte, hogy megkeresztelkedik, és békésen elvonult. A legenda idevágó további része a következőképen szól: «Visszatérvén pedig a bölcs (férfiú) a maga útjára, amint az első órában imádságát végezé, nekiestek az ugrok [= magyarok], farkasmódra üvöltvén, és meg akarták ölni. Ő azonban nem ijedt meg s nem is hagyá félbe imádságát, csak Kyrie eleisont monda, mert már bevégezte volt ájtatoskodását. Amazok pedig rátekinvén, az Isten akaratából megszelídültek s elkezdtek hajlongani előtte és meghallgatván intó szavait, elbocsáták összes kísérőivel.»* Az elbeszélésnek az a mozzanata, hogy a keresztény pap megszelídíti a barbárokat, hagyományos közhely, amely számtalanszor ismétlődik hasonló hagiográfiai munkákban, de a találkozást magát nem vonhatjuk kétségbe. Felmerült az a feltevés is, hogy talán maga a kazár vezér is magyar volt, minthogy ez idő-

* A Cirill- és Metód-legendából vett részletek Thallóczy Lajos és Hodinka Antal fordításából valók.

ben a magyarok a kazárokkal együtt harcoltak. Eszerint forrásunkat úgy lehetne értelmezni, hogy a szlávok későbbi apostola Krimben megtérített egy magyar vezért. De ha nem is megyünk ilyen messzire, a Cirill-legendának ez az epizódja annyit mindenesetre bizonyít, hogy a magyarság a honfoglalás előtt Krimben az ott időző Cirill-Konstantin révén is kapcsolatba kerülhetett a kereszténységgel.

Két évtizeddel később, amikor a magyar csapatok már nyugat felé is elkalandoztak, a IX. század 80-as éveiben a Method-legenda szerint a másik szláv apostol és egy magyar «király» találkozott. Az elbeszélés így hangzik: «Miközben pedig az ugrok [= magyarok] királya a Duna tájékaira érkeze, látni akarta őt. És valának, kik mondták és vélték, hogy (Method) nem fog tőle baj nélkül megszabadulni, ő (mindazonáltal) elmene hozzá (a királyhoz). Ez (a király) pedig, miként nagy úrhoz illik, azonkép tisztességesen és fényesen, ünnepéllyel fogadta. És beszéle vele, amint az ilyen férfiaknak illetl egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban.» E találkozás színhelyéről és a magyar király (illetve helyesebben: magyar vezér) személyéről nem tudunk semmit, de a találkozásnak mindenesetre 885 április 6. előtt kellett történnie, mert akkor következett be Method halála. Viszont tudjuk, hogy a magyarok már 862-ben és 881-ben is megfordultak a frank birodalom határain, s hogy Method 881-ben Konstantinápolyban járt. Valószínűleg ez utóbbi évben történhetett a találkozás, s az egyik magyar vezér — lehet hogy Árpád volt, lehet, hogy más valaki — akkor hallhatta a szláv apostol ajkáról a kereszténység tanításait.

Mindezek alapján nem kételkedhetünk abban, hogy a magyarság, illetve annak egyes alkotó elemei már jóval a honfoglalás előtt, a Fekete-tenger északi partvidékén megismerkedhettek a bizánci kereszténységgel. Hogy azonban ennek hatása nem lehetett mély és tartós, azt abból következtethetjük, hogy Bölcs Leó császár 904—912 közt írt taktikai munkájában a keresztény hitre tért bolgárokkal szembehelyezi a magyarokat s így negatív formában kimondja, hogy azok akkor még nem voltak keresztények. A bizánci térítés a honfoglalás előtt csak egyes vezéreket, illetve csoportokat érhetett, de az valószínű, hogy a magyarság körében már a vándorlás korában ismertek lehettek a keresztény vallás egyes elemei. Erre vall a bezdédi honfoglaláskori tarsoly lemeze, amely régészeink véleménye szerint még a magyarság régi hazájában készült, s onnan hozták magukkal a honfoglalók. A sírban, amelyből előkerült, egy pogány módon, lovával eltemetett magyar

vitéz nyugodott. A tarsoly lemezén, amely az arisztokratikus réteg egyik tagjának méltóságáról és gazdagságáról tanúskodik, palmettás kerettel szegélyezett pogány állati szimbolumokat, griffeket és sárkányokat látunk, de közösen indás keretbe zárva feltűnik a kereszt, melynek szimbolikus, esetleg bajelhárító jelentősége lehetett (*ld. az I. képet*). A bezdédi tarsoly egymás mellett megjelenő pogány-keresztény motívumai élénken emlékeztetnek a források ama tudósítására, amely szerint Géza fejedelem megtérése után is tovább áldozott a pogány isteneknek. Egyébként nincs kizárva, hogy maga a szláv eredetű 'kereszt' szó még a honfoglalás előtt került a magyar nyelvbe.

A IX. század harmincas éveiben magyar csapatok már a Duna torkolata táján bukkannak fel. 837-ben ugyanis azok a makedoniai görög foglyok, akiket Krum bolgár fejedelem Adrianopolisz városának bevétele után foglyul ejtett és a Dunától északra levő bolgár területen telepített le, fellázdáltak és összekötetésbe léptek Theofilosz császárral, aki hajókat küldött értük, hogy azokon visszatérhessenek hazájukba. A bolgárok szorongatott helyzetükben egy olyan népet hívtak segítségül, amelyet forrásunk nemcsak «hunok»-nak és «türkök»-nek, hanem «ungrok»-nak is nevez, akikben, illetve akik egy részében tehát kétségkívül magyarokat kell látnunk, minthogy a bizánci «Ungroi» elnevezés csak a magyar népet jelöli. Közben megérkeztek a bizánci hajók, nyilván a Duna torkolata vidékére, de ugyanekkor megjelentek a segítségül hívott «hunok», illetve «türkök» is, akik készek lettek volna szabad elvonulást biztosítani a bizánci makedónoknak, ha átadják ingóságaikat. Erre azonban nem voltak hajlandók, s így harcra került a sor. A makedónoknak, akik között volt a későbbi I. Baszileiosz császár is, sikerült a «türkök», illetve «hunok» támadását visszaverniük, s az értük küldött bizánci hajókra szállván, szerencsésen visszatértek hazájukba. Így beszélik el a bizánci krónikák, melyek egyik legrégebbi kézírata Moszkvában van (*ld. a II. képet*), I. Baszileiosz ifjúságának legendás elemekkel színezett történetébe beleszöve a magyarok és bizánciak első fegyveres találkozását.

Egy arab forrás arról is tudósít, hogy a magyarok gyakran megtámadják a szlávokat, foglyokat szereznek tőlük s ezeket aztán a bizánci birodalom egyik kikötőjében, amelyen talán Cherszón városa értendő, áruba bocsátják, s cserébe bizánci szöveteket és más árukat kapnak. A magyarok tehát a szerzett zsákmány révén — s ilyenhez akartak jutni a makedón foglyok útján is —, beleértve a szláv rabszolgákat is, cserekereskedést

folytattak Bizánccal úgy, amint ezt a «hunok» Iusztinianosz korában is tették Boszporosz városában. Egyébként a régészeti leletek is arra vallanak, hogy a magyarság a Fekete-tenger északi partvidékén olyan területen lakott, amely fontos kereskedelmi útvonalak mentén feküdt, ahol a normann, arab, kazár és bizánci érdekszférák keresztezték egymást. Nyomai vannak annak is, hogy bizánci árucikkek a régi, ókorból ismert kereskedelmi úton egészen a Volga vidékéig, sőt Szibériába is eljutottak. A IX—X. században a krimi görög városokból bizánci árucikkek bőségesen áradtak az északi «barbár» népek körébe, s így nyilvánvaló, hogy a kialakuló magyarsághoz is eljutottak. Hogy a bizánci hatás a Fekete-tengertől távolabb eső szteppezónában is érvényesült, azt érdekesen bizonyítják azok a szovjet ásátások, amelyek Sztanyica Cimljanszkaja közelében, ott, ahol most a gigászi erőművek és a «cimljanszki tenger» létesült, a Don balpartján feltárták Sarkel erődjének maradványait, amelyet 830 táján a kazár kagán kérésére Theofilosz császár bizánci építőmesterekkel építtetett, egyesek szerint éppen a magyarok, mások szerint az oroszok támadásai ellen. Az itt talált templom romjai, a bélyeges téglák, bizánci pénzek és egyéb tárgyak nemcsak azt bizonyítják, hogy Bizánc keze milyen messzire elért, hanem arról is tanúskodnak, hogy Sarkel nemcsak erőd, hanem egyben jelentős kereskedelmi pont is volt, a kazár-bizánci kereskedelem egyik közvetítő állomása. A kereskedelmi kapcsolatok pedig maguk után vonták a kulturális érintkezést.

Valóban vannak tárgyi nyomai annak, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt ki volt téve ilyen irányú bizánci hatásoknak. Régészeink megállapítása szerint a legrégebb magyar zablák egyik válfaja bizánci típusra megy vissza. A régi magyar rovásírásban vannak görög eredetű betűk, ami, ha esetleg átvételük más népek közvetítésével történt is, a bizánci művelődési körrel való érintkezésre vall. Valószínűleg honfoglalás előtti jövevényszó a már említett 'kereszt' szón kívül a 'görög' szó is, amelynek hangalakja szláv közvetítésre vall, s érdekessége, hogy a bizánci görög-ségben ritkán és csakis a népies nyelvhasználatban előforduló *Γραυός* szóra megy vissza. Figyelemre méltó az is, hogy Bíborban született Konstantín császár tudósítása szerint Árpád fejedelemmé választása pajzsra emelés útján történt «a kazárok szokása és törvénye szerint». A pajzsra emelés azonban eredetét tekintve római, illetve bizánci szokás, amely hozzátartozott a bizánci császári koronázási szertartáshoz. A kazárok és a magyarok tehát ezt is nyilván Bizánctól vették át, mint bizonyára sok más egyebet is, amiről azonban adatok hiánya miatt nem tudunk.

2. A HONFOGLALÁS ÉS A KALANDOZÁSOK KORA

Már rámutattunk arra, hogy Bizánc a birodalom határait fenyegető «barbárok» ellen nemcsak fegyverrel küzdött, hanem a diplomácia kifinomult eszközeivel is. A bizánci politikának gyakran alkalmazott, hagyományos módszere abban állt, hogy az egyes népeket egymás ellen játszotta ki, a fenyegető ellenség ellen egy másik népet nyert meg és vonultatott fel, amely aztán megfelelő ellenszolgáltatás fejében Bizánc hatalmi érdekeiért hullatta véréét. Ez történt a magyar honfoglalás esetében is.

A bolgárok, akik 679-ben Bizánc területének rovására foglalták el új, aldamenti hazájukat, ettől kezdve állandóan fenyegették a bizánci birodalmat. A IX. század elején Krum fejedelem Konstantinápoly falait is megközelítette, a X. század elején pedig Szimeon rögtön trónralépte után nagy hadjáratot indított Bizánc ellen, aminek gazdaságpolitikai okai voltak. Ugyanis azok a bizánci intézkedések, amelyek következtében a bolgár kereskedők piaca a fővárosból Thesszalonikébe helyeződött át, sértették a bolgár érdekeket. A bolgár csapatok betörték bizánci területre és súlyos vereséget mértek a császári haderőre. Erre Bölcs Leó császár szorongatott helyzetében a hagyományos és sokszor bevált diplomáciai eszközhöz folyamodott. A 895. év elején elküldte Nikétasz Szkléroszt csapatszállító hajókon a Duna torkolatához, hogy a szokásos ajándékok útján megnyerje szövetségeseit a bolgárok északi szomszédait, a magyarokat, és rábírja őket a Szimeon elleni háborúra. «Az pedig elment és találkozott azok fejeivel, Árpáddal és Kuszannal, s miután megegyeztek a háborút illetőleg, kezeseket vévén tőlük, visszatért a császárhoz.» Míg a bolgárok a császári haderőkkel kemény harcokat vívtak, a bizánci flotta átszállította a magyarokat a Dunán. Szimeon megpróbálta ugyan az átkelést a folyó medrébe lebecsátott vesszőfonadékokkal és sövényekkel megakadályozni, de a bizánci hajósoknak sikerült átvágniuk ezeket. A magyar csapatok most már betörték a bolgár területre és nagy zsákmányt szereztek. Erre Szimeon a magyarok ellen fordult, de ezek megverték seregét, s a bolgár fejedelem kénytelen volt hadaival megfutamodva Drisztra (a mai Szilisztria) várába menekülni (*ld. a III. képet*). A magyarok — nyilván a megegyezés értelmében — ellenszolgáltatásként azt kívánták, hogy a bizánciak vásárolják meg tőlük bolgár foglyaikat, s Bölcs Leó teljesítette is kérésüket.

A magyaroknak Szimeon hadaival vívott harcairól érdekes részleteket közöl egy szemtanú, egy bolgár harcos, akit a magyarok üldözőbe vettek s aki szerencsés megmenekülését Szent György

segítségének tulajdonította. Íme egy részlet ebből: «És ellene [t. i. Szimeon ellen] támadt az ugrok [= magyarok] népe és pusztítván emberben, ő megütközött velök, de meggyőztették, az időben én is ott voltam a csatában.' Megkérdezettvén, hogy miféle tiszte volt neki a fejedelemnél, azt felelte, hogy ő nem a fejedelem körül, de lenn a nép közt élt. Minekutánna az ugrok szétszórtak bennünket, mi ötvenedmagunkkal egy irányban menekültünk. De az ugrok üldöztek minket, és lovam ernyedezni s fáradni kezdte.' Ebbéli szorultságában Szent Györgyöt hívta segélyül, hogy mentse meg életét. Lova elesvén, jobb lábát törte, bajtársai pedig menekültek. A közelben erdő volt, meg völgy. Felajzott íjjal, nyilakkal a kezében, leugrott a lóról, s a völgybe futott; visszatekintés közben látta, hogy az ugrok nekiestek a lónak. Újól foghászkozott hát az istenhez, hogy Szent György közbenjárásával mentse meg őt, s íme lovát meggyógyult lábbal látta maga mellett. És az ugor a nyomában volt, el akarták fogni, de egyik sem tudott a közelébe jutni. Hálát adván az istennek, lovára kapott és az ugrok üzték, sok nyilat küldvén utána, de nem tudtak rajta sebet ejteni.»*

Bölcs Leó elérte célját. Szimeon fejedelem 896-ban békét kért, s a fegyverszünet létre is jött. A bizánci császár cserben hagyta magyar szövetségeseit, akik így ki voltak szolgáltatva a bolgárok bosszújának. Szimeon szabad kezet nyert s most már ő alkalmazta a bizánciaktól eltanult taktikát. A magyarok ellen uszította régi ellenségeiket, a Dnyeper és a Don közti területen tanyázó besenyőket, akik, mialatt a magyar haderő portyázás céljából távol volt földjétől, rátörtek a magyarok szállásaira, «családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türkőket [= magyarokat] gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkők visszatértek és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak . . .» Így beszél el kissé túlozva Bíborbanszületett Konstantín császár a bolgár-bizánci háború tragikus befejező epizódját, néhány szóba tömörítvén a magyar honfoglalás történetét, amely tehát végeredményében a bizánci birodalmi politika közvetett következménye volt.

A csúfosan végződő magyar-bizánci szövetségi viszonynak köszönhetjük, hogy a bizánci udvar közelebről megismerkedett a magyarokkal, s ilyen módon Bölc Leó császár taktikai munkájában részletes leírást adott a tőle is «türkők»-nek nevezett magyarok hadiszervezetéről és harcmodoráról, bár azt csaknem teljes egé-

* Thallóczy Lajos és Hodinka Antal fordítása.

szében egy korábbi munkának a VI. századi türkökre vonatkozó leírásából vette át.

A magyarság új hazája, amely egykor a római császárság szerves része volt, a bizánci birodalom érdekszférájába tartozott. Bizáncban ugyanis mindig élt a római birodalom egységének elve, s a császári udvar az ú. n. nyugatrómai birodalomnak a «barbárok» megszállt területeit elvileg mindig a birodalomhoz tartozónak tekintette. Bizánc sohasem ismerte el, hogy a birodalom egyes területeket elvesztett, ha a gyakorlatban számolnia kellett is a tényleges helyzettel. De az új, független «barbár» országokat csak ideiglenes alakulatoknak tekintette s a «barbár» fejedelmeket olybá vette, mint akik a bizánci császár kegyéből gyakorolják uralkodói jogukat. A «barbár» fejedelmek maguk is kifejezésre juttatták, hogy hatalmuk a császár jóindulatának függvénye, s országukat Bizánc ajándékaként bírják. Több tény bizonyítja, hogy a bizánciak jogigényüket Magyarország területére is fenntartották s a honfoglalás előtti időkből nem egyszer érvényesítették is. Így pl. az V. század közepe táján, a hun birodalom bukása után Markianosz császár a keleti gótoknak, mint a birodalom szövetségeseinek Pannónia középső és déli részeit utalta ki lakóhelyül. 546-ban a longobárdok Iusztinianosz császár hozzájárulásával telepedtek le Pannóniában. Kevéssel utóbb, 562-ben Iusztinianosz az avaroknak ajánlotta fel Pannónia egy részét. A VII. században Maurikiosz császár alatt a bizánciak nagy támadó hadjáratokba kezdtek az avarok ellen, s csapataik a Tisza vidékén is harcoltak, nyilván azzal a céllal, hogy a régi római területet visszahódítsák Bizánc számára. Az a felfogás, hogy a Kárpát-medence a bizánci birodalomhoz tartozik, a magyar Névtelen Jegyző munkájában is kifejezésre jut, akinek elbeszélése szerint a Duna-Tisza köze urának, Salán bolgár vezérnek az emberei a honfoglaló magyaroknak elbeszélést, hogy «Nagy Kán, Salán vezér őse, aki Bulgáriából jött, a görögök császáranak tanácsára és segítségével miként foglalta el azt a földet.»* Ugyanő arról is tudósít, hogy Salán vezért a magyarokkal vívott harcaiban a görög császár csapatai segítették, s a görögök vereségéről szólva megemlíti, hogy a Tisza egyik révét, amelyen valószínűleg az alpári értendő, a «görögök révének» hívják. Ugyancsak a bizánci császárra hivatkozott Mén-Marót is, amidőn Árpád küldöttei előtt azt mondta, hogy földjét «... urannak, a konstantinápolyi császárnak kegyelmes jóvoltából senki sem bírja kiragadni az én

* A Névtelen Jegyzőből vett idézetek Paizs Dezső fordításából valók.

kezemből.» Mindez tehát arra vall, hogy Magyarország földjét még a honfoglalás idején is úgy tekintették, mint amely Bizánc érdekszférájába tartozott.

A magyar honfoglalás nem Bizánc jóváhagyásával történt. A császári udvar azonban — s ez a bizánci politika egyik legjellemzőbb vonása — mindig úgy tudta az adottságokat, a tényeket magyarázni, hogy azok beleférjenek elvi álláspontjának rugalmas és minden magyarázatot megengedő kereteibe. Számolt a tényleges helyzettel és a «barbár» magyarokat úgy tekintette, mint akik a birodalomtól függenek, sőt «alattvalói». Jellemző erre Bölcs Leó taktikájának egyik helye, ahol a következőket írja a türkökről [= magyarokról]: «... ők most sem szomszédaink, sem ellenségeink, sőt inkább arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak.» Minthogy Bölcs Leó e szavakat 904 és 912 közt írta le, fel kell tennünk, hogy a honfoglalást követő két évtized folyamán a magyarság Bizánccal szemben lojális magatartást tanúsított, s a honfoglalók maguk is tudatában voltak annak, hogy az új haza megtartásának egyik főfeltétele Bizánc jóindulatának és elismerésének biztosítása.

Miután a magyar nép fegyverrel meghódította az új hazát, Bizánc törekvése oda irányult, hogy az új népet bevonja hatalmi szférájába és felhasználja saját céljaira. Míg Bizáncot a bolgárok támadásai veszélyeztették, amelyeknek 927-ben csak Szimeon fejedelem halála vetett véget, a magyarok azok között a népek között szerepeltek, akikre a bizánci udvar állandóan számított mint szövetségeseire. Úgy látszik, hogy Bizánc már 917 táján igyekezett a magyarokat a szerbekkel együtt a bolgárok elleni harcra rábírni. Nikolaosz Müsztikosz patriarcha 924-ben írt levelében azzal fenyegette meg Szimeon fejedelmet, hogy más népekkel együtt «a nyugati türkök», kiken a magyarok értendők, támadásra készülnek ellene. Azt is tudjuk, hogy Szimeon halála után — nyilván Bizánccal szövetségben — a horvátokkal és más népekkel együtt a magyarok is támadásra készültek a bolgárok ellen. Erre azonban nem került sor, mert közben a bizánci udvar az elhúnyt fejedelem fiával, Péterrel békét kötött s azt házassági kapcsolattal is megerősítette. A békés viszony egészen 963-ig tartott.

A bolgár veszély megszűnése után Bizánc figyelme a besenyők felé fordult, akik az Al-Duna vidékétől a Donig terjedő terület urai voltak s nemcsak a Bizánccal békés viszonyban levő Bulgáriát, hanem Bizánc krími birtokait is gyakran támadták. Ellenük Bizánc a magyarokat igyekezett megnyerni. A bizánci udvar pontosan meg nem határozható időben egy Gabriél nevű klérikoszt

küldött követként a magyarokhoz császári «rendelettel», amely így szólt: «Menjete el, űzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről és telepedjete le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyeteek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok és hamar megtalállak benneteket.» A türkök fejei azonban felháborodva utasították vissza az ajánlatot: «Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.» Nyilvánvaló, hogy a bizánci udvar szívesebben látta volna a magyarokat, akik akkor még békés viszonyban voltak vele, az Al-Dunától északra eső területen, ahol korábban is laktak, mint a besenyőket, akik támadásaikkal állandóan zaklatták. Ott közelebb is lettek volna a bizánci birodalomhoz, hiszen a Duna torkolata táján, mint 895-ben is, állandóan összeköttetésbe léphettek volna velük és szükség esetén igénybe vehették volna őket, míg új hazájuk távolabb esett a bizánci határoktól, s ott egyelőre nem sok hasznukat vették. Ez a követségi leírás még egy másik szempontból is figyelemre méltó. Forrásunk ugyanis azt írja, hogy Gabriél császári «rendelettel» kereste fel a magyarokat. A bizánci kancellária gondosan ügyelt a formai árnyalatokra, s a használt «rendelet» szó bizonyos függő viszonyra utal, ami teljesen összevág Bölcs Leó idézett szavaival, mely szerint a magyarok «alattvalóknak» igyekeztek mutatkozni. Legalább is így ítélték meg a viszonyt hivatalos bizánci körökben.

De a helyzet csakhamar gyökeresen megváltozott. A magyarság nemcsak nem volt hajlandó beállni Bizánc szolgálatába, hanem ő lett a támadó. A Konstantinápolyban megforduló magyar követek s a magyar földre ellátogató bizánci követek révén sokat hallott a bizánci főváros csodás gazdagságáról, fényéről és pompájáról, amelynek tárgyi bizonyosságaival is megismerkedett. Bizánc varázsa arra ösztönözte, hogy ismételten be-be törjön a birodalom területére s onnan gazdag zsákmánnyal térjen vissza. De erre kényszerítette a magyarságot belső társadalmi fejlődésének az a foka, amelyen a honfoglalás utáni időkben állt, továbbá új hazájának földrajzi viszonyai is. A szeppei nomád népeknél a gazdagság megszerzésének eszköze a harc és a zsákmányolás. Ezt a honfoglalás után sem tudta nélkülözni a magyarság, minthogy ez akkor még kiegészítő része volt a termelő munkának. Szüksége volt egyrészt az összeharácsolt anyagi javakra, másrészt a termeléshez új munkaerőre, ami a foglyokból került ki. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a meghódított föld, a Kárpátok medencéje Dél-Oroszország végtelen pusztáihoz képest zártabb, körülhatárolt

terület volt a nomád állattenyésztéssel foglalkozó nép számára, s a szűkre szabott terület nagymértékben fokozta a pásztortársadalom egyre jobban kiélesedő válságát.

A külföldi kalandozások nyugat felé már a X. század elején megindultak. Bizáncre később került a sor, amit főleg a bolgár-bizánci viszony alakulása magyaráz meg. A magyarság új hazájának és a bizánci birodalomnak a határai nem érintkeztek egymással. A kettő közé ékelődött Bulgária, amelynek területe Szimeon fejedelem korában egészen az Adriai-tenger partjáig ért. A magyarok útja Bizánc felé tehát csak Bulgárián át vezethetett. A bolgár hatalomnak Szimeon utóda alatt kezdődő hanyatlása megnyitotta az utat a magyarok számára Bizánc felé. A magyarok rendszeren tavasz felé intézték pusztító hadjárataikat Bizánc ellen, amelyekben 934—943 között főleg a marosmenti Gyula és a Somogyban és Zalában lakó Horka, 948—955 közt csak az utóbbi, 959-től pedig a baranyai Botond-törzs vett részt. E kalandozásokban tehát természetszerűleg a déli perifériákon elhelyezkedő törzsek vettek részt, mint amelyek szállásterülete a bizánci határokhoz legközelebb esett, s amelyek biztosítani tudták a maguk számára a portyázásokhoz szükséges átvonulást a közbeeső idegen területen. E kalandozó hadjáratok az egyes törzsek önálló vállalkozásai voltak. Annak nincs semmi nyoma, hogy ezekben a fejedelmi törzs is részt vett volna, ami nyilván a fejedelmi hatalom hanyatlásával függ össze. A bizánci források szerint a magyarok első becsapása Bizánc területére 934 áprilisában történt, amikor is végigzákmányolták Thrákiát és egészen Konstantinápolyig eljutottak. Rómanosz császár Theofanész patrikioszt küldte ki, hogy a magyarokkal alkudozásba bocsátkozzék a foglyok kiváltása végett, s a császár nem kímélte a pénzt, csakhogy a bizánci foglyokat kiszabadítsa kezükből. 943 áprilisában ismét nagy erővel támadtak a magyarok, de Theofanész patrikiosz, miután előkelő kezeseket kapott tőlük, öt évre szóló békét kötött velük. Ezeken a datálható betöréseken kívül forrásaink szerint még sok más is történt. Egy kalandozó magyar csapat egy ízben Hellász földjén is megfordult s talán egészen Attikáig eljutott. Valószínű, hogy a magyarok görögországi kalandozásának emlékét őrizi a boiótiai 'Ungria' nevű falu és az ottani 'Ungrolimné' (= magyar tó) neve. Egy egykorú hagiográfiai forrás, az ifjabb Baszileiosz élete, a magyarok állandó betöréseit és pusztításait Isten büntetésének tekinti, amely vétkeik miatt sújtja a bizánciakat, s néhány jellemző vonással megrajzolja az «istentelen» magyarok egyik sikertelen vállalkozását, amely alkalommal a támadók nagy része a Duna hullámaiba veszett.

A 943. évi ötéves béke és I. Rómanosz Lakapénosz bukása (944) után Bíborbanszületett Konstantín császár uralkodása alatt, aki már 945-ben maga mellé emelte a trónra fiát, II. Rómanoszt, békepolitikájának megfelelően egy ideig szüneteltek a magyarok betörései. Erre az időre esik a magyar fejedelmi személyek látogatása a bizánci udvarban, amelynek részleteire a következő fejezetben fogunk visszatérni. Hogy ebben az időben milyen viszony alakult ki a magyarok és a bizánci udvar közt, azt legékeesebben azoknak a leveleknek a formulája bizonyítja, amelyeket 945 és 959 közt a magyarok fejei a bizánci császártól és társcsászártól kaptak s amelyeket Konstantín császárnak a bizánci udvar szertartásairól írt munkája őrzött meg számunkra. Ezek címzése ugyanis a következő volt: «Kónsztantinosznak és Rómanosznak, a rómaiak krisztusszerető császárainak levele a türkök fejedelmeihez». Míg a Gabriél-féle követséggel kapcsolatban előforduló «rendelet» kifejezés, mint említettük, függő viszonyra utal, a «levél» szó már bizonyos politikai függetlenségre vall. A formai árnyalatokra gondosan ügyelő bizánci kancellária ebben az időben ugyanezt a szót használja az oroszokhoz és a besenyőkhöz intézett császári iratok címzésében is. Jellemző egyébként, hogy a császári levelek nem a magyarok fejedelméhez, hanem azok fejedelmeihez szóltak, vagyis Bizánc a magyarságot, amelyet éppen úgy, mint sok más népet, «barbár»-nak tekintett, akkor úgy ismerte, mint amely több fő alatt áll, noha korábban Bölcös Leó azt írta a magyarságról, hogy «egy fő alatt áll». A császári levelek terminológiája is arra vall tehát, hogy Árpád utódai alatt a fejedelmi tekintély aláhanyatlott, s az egyes törzsfők önálló szerepet játszottak.

Részben a magyar földön megforduló Gabriél követ jelentésére, részben pedig a Konstantinápolyba ellátogató magyar vezérek elbeszélésére mennek vissza azok a tudósítások, amelyeket Bíborbanszületett Konstantín császár más forrásokból származó értesüléseivel kiegészítvén, «A birodalom kormányzásáról» írt munkájában a honfoglaló magyarságról, annak régebbi történetéről és a magyar földről feljegyzett (ld. a *IV. képet*). Jellemző, hogy a bizánci császár Magyarországnak, amelyet «Turkia» néven említ, csak a déli részeit ismeri, főleg a Gyula-törzs szállásterületét, azaz a Temes, a Maros, a Körös- és a Tisza-folyó vidékét, amerre a bizánci követek megfordultak, s amelyen sok emlék, így Trajanus hídjá, Nagy Konstantín erődje és a dunamenti városok a régi római korra emlékeztettek. Az is figyelemre méltó, hogy az összes akkori népek uralkodói közül egyedül Árpád családjának genealogiáját ismerteti részletesen, mint amelyről az udvarában meg-

iorduló előkelő magyar vendégei személyesen tájékoztatták. A császár munkája, mely számtalan, máshonnan nem ismert részletet örökített meg a honfoglaló magyarság életéről, szokásairól és szervezetéről, olyan becses forrás számunkra, mint a germánok történetére nézve Tacitus «Germaniá»-ja.

A magyarokkal való béke fenntartása azonban áldozatokat is kívánt Bizánctól. Konstantín császár említett munkájában felhívja fia figyelmét arra, hogy a magyarok képesek megtámadni a bizánci birodalmat s a béke fejében mértéktelen követeléseket támaszthatnak a bizánciakkal szemben pénzben és árucikkekben. Arra is kioktatja fiát, hogy ha a magyarok éppen úgy, mint más északi népek, szolgálataik és teljesítményeik fejében császári öltözeteket, koronákat vagy díszruhákat követelnek, miként kell elhárítani kérésüket. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarok, mint a bolgár-bizánci háborúban való aktív részvételüket, passzív magatartásukat is jól megfizették Bizánccal.

Konstantín császár még le sem húnnya szemét, amidőn újból erős magyar támadás érte Bizánctól. 959 húsvétján nagy magyar sereg közelítette meg Konstantinápolyt, Thrákiát egészen feldúlta és gazdag zsákmányt szerzett. A császár Pothosz Argürosz patrikioszt küldte ellenük erős bizánci hadsereggel, amely éjjel rátámadt a magyarokra és súlyos csapást mért rájuk. Sokakat foglyul ejtett, úgyhogy a magyarok nagy vereséget szenvedve tértek vissza hazájukba. Két évvel később, 961-ben II. Rómanosz uralkodása alatt újból Thrákiába törtek a magyarok, de Marianosz Argürosz, a makedóniai tartomány parancsnoka ismét visszaverte támadásukat és sokakat foglyul ejtven közülük, visszaűzte őket hazájukba. De, hogy e két nagy vereség után sem szűntek meg a magyar becsapások, azt bizonyítja az a tény, hogy Nikéforosz Fókasz császár uralkodásának negyedik évében, 967—68-ban azzal a követeléssel fordult Péter bolgár fejedelemhez, hogy akadályozza meg a magyarok betöréseit Bizánc területére. A magyar hadjáratokban kell látnunk annak az ellentétnek az egyik okát, amely a bizánci császár és a bolgár uralkodó közt kiélesedett s amely később a bolgár birodalom keleti részének bukásához vezetett. A magyar betörésekről egyébként még több, közelebbről nem datálható tudósítás olvasható különböző forrásokban. Így pl. Liudprand cremonai püspök 968. évi konstantinápolyi követsége leírásában megemlékezik arról, hogy Nikéforosz Fókasz császár uralkodása alatt (963—969) egy ízben Thessaloniké közelében háromszáz magyar ötszáz görögöt elfogott és Magyarországba hurcolt, továbbá, hogy egy kétszáz főből álló magyar csapatból, mely Makedóniában, Konstantinápolytól nem messze garázdál-

kodott, negyvenet elfogtak. Ezeket utóbb Nikéforosz Fókasz császár saját testőrei közé sorolta és magával vitte az arabok elleni hadjáratra. Egyébként a bizánci császári testőrök közt már a X. század eleje óta találkozzunk «türkök»-kel, akikben magyarokat kell látnunk. 935-ben a Lombardiába küldött bizánci seregben is voltak »türkök«. 960-ban viszont Szvjatoszláv orosz fejedelem Bizánc ellen támadó seregében találunk magyarokat. Egy hagiográfiai forrás arról tudósít, hogy a X. század vége felé az Athósz hegyi monostorok lakói egy ízben a bizánci császárral szövetséges «türkök» kezébe kerültek, akik halállal fenyegetve őket, levétköztették a szerzeteseket és mezítenül ott hagyták az úton.

A magyar Névtelen Jegyző elbeszéli, hogy Szovárvár és Kadocsa vezérek egy ízben nagyobb balkáni kalandozásra indultak. Átkeltek a Dunán, elfoglalták Barancs várát, áthaladtak a Vaszilkapun s «Fülöp király várát» (Filippopoliszt, a mai Plovdivot) is bevették. Úgy látszik, hogy a Balkánon kalandozó magyarok egyes töredékei a bizánci birodalom területén telepedtek le, ahol 'türkök', illetve 'vardarióták' (a Vardar-folyó környékén lakók) néven szerepelnek. Talán ezekre vonatkozik a Névtelen Jegyző munkájában olvasható tudósítás, mely szerint «az a nép, melyet most Csaba-magyarjának mondanak, Szovárvár vezér halála után Görögországban maradt. Mégpedig a görögök szerint azért mondták csobának, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem volt kedve útrakelni, hogy hazájába visszatérjen.» Talán ezek emlékéét őrzi a székelyeknek a magyar krónikákban olvasható közmondása: «Akkor jössz vissza, mikor Csaba visszatér Görögországból.»

A magyarok X. századi bizánci hadjáratainak emlékét a magyar krónikák is megőrizték Botond történetében. Eszerint egy ízben a magyarok Bulgárián keresztül Konstantinápoly falai alá jutottak. A bizánciak egy óriás görögöt küldtek ki a városból, aki kérkedve azt kívánta, hogy két magyar vitéz szálljon vele szembe, s ha le nem győzi mindkettőt, a görög császár legyen adófizetője a magyaroknak. A görög óriással szemben Botond állt ki, aki a magyar vezér felszólítására bárdjával bezúzta Konstantinápoly érckapuját s olyan rést vágott rajta, hogy egy ötesztendő gyermek könnyen ki- és bejárhatott rajta (ld. az V. képet). Ezután megkezdődött a viadal, és Botond úgy földre teremtette a görög óriást, hogy az azonnal kilehelte lelkét. A görög császár, aki feleségével a város bástyáiról nézte a küzdelmet, és a környezetében levő bizánci előkelők megszégyenülve tértek vissza a császári palotába. Minthogy pedig a bizánciak nem adták meg az adót, amelyért a bajvívás történt, «egész Görögországot elpusztíták,

abból töméntelen aranyat, gyöngyöt és barmot zsákmányolván, és így térének vissza hazájukba». A Névtelen Jegyző munkájából az is kitűnik, hogy korábban ez a történet közszájon forgott. Ő ugyanis ezt írja : «Azonban némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek, ők, sőt Konstantinápoly aranykapuját is bevágta Botond bárdjával.» Ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy ő ezt «a parasztok hamis meséiből» hallotta. Nyilvánvaló, hogy Botond hőstettének története utóbb legendás színezetet nyert, amiből azonban távolról sem következik, hogy történeti magja ne lenne hiteles. A régebbi kutatás azt igyekezett bizonyítani, hogy a «Botond-monda» más hasonló mondák hatása alatt keletkezett. Kiderült azonban, hogy az elbeszélés olyan elemeket tartalmaz, amelyek történetileg igazolhatók. Már láttuk, hogy a magyar csapatok kétízben is, 934-ben és 959-ben eljutottak Konstantinápoly falai alá. Azt is tudjuk, hogy Konstantinápoly nyugati részén valóban volt egy híres Arany-kapu, amelyen át szoktak volt bevonulni a győztes hadvezérek a városba. Hiteles forrás tanúskodik arról, hogy már jóval korábban, 813-ban Krum bolgár fejedelem bele akarta szúrni lándzsáját az Arany-kapuba. De ami a legfontosabb, a kutatások kiderítették, hogy a város kapujának bevágása a hadüzenet szertartásos bejelentését jelképezte. Amint annak idején Krum bolgár fejedelem azt üzenté a bizánci császárnak, hogy vagy megfizeti az adót, vagy bevágja lándzsáját az Arany-kapuba, a Botondra vonatkozó elbeszélésben is hasonló jelentése volt az érckapu bezúzásának, amit aztán később a monda Botond erejének fitogtatásává torzított.

A Botondra vonatkozó elbeszélés még egy más szempontból is fontos. Azt olvassuk a forrásokban, hogy a magyarok «töméntelen aranyat, gyöngyöt és barmot» zsákmányoltak, amit Kézai krónikája kiegészít azzal, hogy drágaköveket és töméntelen foglyot is hoztak magukkal. Bizánc ebben az időben gazdagság tekintetében Európa első állama volt, piacán kelet minden drágasága és értéke fel volt lelhető. A zsákmányoló hadjáratok révén tehát nemcsak foglyul ejtett görögök kerültek magyar földre, hanem bizánci ékszerek és aranyak is. Valóban a honfoglalás kori leletek bőven tanúskodnak erről. Az utolsó fejezetben alkalmunk lesz még visszatérni a magyar földre zsákmányolás útján eljutott bizánci mőtárgyakra.

3. A BIZÁNCI EGYHÁZ SZEREPE

Amint láttuk, a kialakuló magyarság egyes elemei már a Fekete-tenger északi partvidékén érintkezésbe jutottak a bizánci

kereszténységgel. A meghódított és új hazává tett földön szintén keresztény hagyományokra bukkantak. Magyarország területén a római kortól kezdve, amelynek ókeresztény emlékei a legutóbbi időben egyre nagyobb számban kerülnek elő a föld mélyéből, egészen a magyarok bejöveteleig szinte megszakítás nélkül találkozunk a kereszténység nyomaival, amelynek hatása alól az ide sodródó népek sem tudták kivonni magukat. Ez a hatás két irányból érte a magyar földet, amely Nyugat és Kelet nagy vízválasztóján terült el: egyrészt Róma, másrészt Bizánc felől. A pannoniai kereszténység római eredetű volt, de később bizánci hatásokkal keresztelkedett. A nyugatrómai birodalom bukása után Magyarország földje Bizánc politikai és művelődési szférájába került, de a népvándorlás századai folyamán nyugati és keleti politikai, gazdasági és egyházi érdekek összecsapásának színtere lett. Róma és Bizánc egyaránt igyekezett az itt élő és egymást váltogató népeket a keresztény térítés útján gazdasági és hatalmi érdekkörébe vonni.

Említettük, hogy a keresztény térítés a hunok körében sem volt eredménytelen. A már említett adatokhoz hozzáfűzhetjük még a következőket. Aranyszájú Szent János hittérítőket küldött hozzájuk. Egy, az i. u. V. században élő latin író egyenesen «keresztény» hunokról beszél. A későbbi Magyarország területén megforduló gótok és gepidák közt a keleti eredetű arianizmus hódított. Keresztények voltak a longobárdok is. Iusztinianosz császár idejére esik a Pannóniába letelepített germán herulok megterése, akiknek 527—28-ban a bizánci udvarba érkező fejedelmét maga a császár emelte ki a keresztelő medencéből. Az avarok uralma alatt hazánk területén élő ogur népnek, a kutriguroknak a régészeti hagyatékából olyan tárgyak kerültek elő, amelyek bizánci keresztény hatásokra vallanak. Az avarok megtérítésére a VIII. század folyamán Bajorország felől történtek kísérletek. Midőn Nagy Károly meghódította őket, seregeit nyomon kísérték a hittérítők, és megkezdődött köztük a térítő munka, minek következtében több avar fejedelem felvette a kereszténységet. De azt is tudjuk, hogy az avarok körében a bizánci kereszténység sem volt ismeretlen. Régészeti hagyatékuk több emléke tanúskodik a bizánci hatásról. Ilyenek pl. a görög feliratokkal ellátott bizánci súlyok, bizánci pénzek és ékszerek. A závodi sírmezőn egy VII—VIII. századi avar sírból egy kereszt került elő, amely a halott mellén pihent, s amelyen a következő görög nyelvű felirat olvasható: «Szent, amelyn az Űr, Szabaót.»

Az avar birodalom bukása után Pannónia a frank birodalom érdekkörébe került. Egyházi szempontból a Drávától délre

Aquileiához, attól északra pedig Salzburghoz tartozott. Ugyanakkor a bolgár birodalom egészen a Dráva-Száva közégig terjesztette ki határait, s a bolgárok kezében volt a későbbi magyar földnek a Dunától keletre eső jórésze is. A bolgárok már 864-ben felvették a bizánci kereszténységet, s így a bolgár egyház nyomaival számolnunk kell Magyarországon területén is. A pannóniai szlávok megtérítéséért három hatalom, Róma, Bizánc és a frank birodalom küzdött. Pribina szláv fejedelem a IX. század közepén a frankok segítségével térített és építette ki a pannóniai egyház szervezetét, melynek egyik emléke a Zalaváron (Mosaburg = Mocsárvár) még 845 táján épített régi templom. Ennek és Pribina egykori székhelyének feltárása jelenleg folyik. A helyi keresztény hagyományok továbbélését és a művelődési folytonosságot érdekesen mutatja az a tény, hogy a Pribina alapította Szent Adorján-templom örököse a későbbi zalavári bencés apátság.

Rasztiszláv morva fejedelem a frank befolyással szemben Bizánc felé orientálódott s 862 táján onnan kért térítő papokat. A két thesszalonikéi apostol, Kónsztantinosz (Cirill) († 869) és Methodiosz († 885) missziója a bizánci befolyás jegyében Bizáncból indult ki, de, mint ismeretes, Rómába torkollott. Method pápai engedéllyel működött Pribina fiának, Kocelnek az udvarában, de Method halála után, amikor V. István megtiltotta a szláv nyelvű, nyugati rítusú liturgiát, tanítványai kénytelenek voltak Bulgáriába menekülni, ahol Borisz-Mihály fejedelem alatt a bizánci bolgár-szláv kereszténység megerősítésében tevékeny részt vettek.

Amidőn a magyarság megjelent a Duna-Tisza közén s a honfoglalás után néhány évvel Pannóniát is meghódította, az itt talált népek, a pannóniai szlávok, a Duna és a Tisza vidékén élő bolgárok már jórészt keresztények voltak. A honfoglaló türk és ugor elemekből álló magyarság magába olvasztotta az itt talált szlávokat. A kereszténység először valószínűleg a magyar nép alsóbb rétegei, az elnyomott osztályok körében kezdett terjedni s az uralkodó osztályt csak később hódította meg, amikor az már fel tudta használni az egyház szervezetét a maga hatalma megszilárdítására. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak tanúsága szerint a magyarság a kereszténységet latin rítusú szláv néptől vette át, s a szláv egyházi szervezet lett az alapja a későbbi magyar keresztény egyháznak. Szláv jövevényszavaink közt alig akad néhány (pl. kereszt, érsek), amely a keleti egyház hatására vall, amiből azt kell következtetnünk, hogy a pannóniai latin rítusú szlávok hatása erősebb volt, mint a görög rítusú bolgár-szlávoké. Egyébként is a magyar nyelv bolgár-szláv eredetű jövevényszavai-

nak száma, amilyenek pl. mostoha, mesgye, rozsdá stb., elenyészően csekély a pannóniai szlávból átkerült szavak számához képest. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a görög egyháznak nem lett volna szerepe a magyarság megtérítésében. Sőt kétségtelen, hogy a hatalmi szóval történő térítés először Bizáncból indult ki, s az első magyar püspökség bizánci eredetű volt.

Említettük már, hogy Bíborbanszületett Konstantín császár uralkodása idején, amidőn a 943. évi ötéves béke után a magyarok bizánci betörései egy ideig szüneteltek, magyar fejedelmi személyek látogatták meg a bizánci udvart. Először 948 táján a Horka-törzs feje, Bulcsú karcha, Magyarország harmadik fejedelme és Termacsu, Árpád dédunokája érkezett Konstantinápolyba. Egyik forrásunk arról tudósít, hogy Bulcsú ott megkeresztelkedett, és Konstantín császár abban a megtiszteltetésben részesítette, hogy ő maga lett a keresztapja. Egy bizánci kézirat miniatúrája azt a jelenetet ábrázolja, amint Konstantín császár kiemeli a keresztelőmedencéből a magyar vezért (*ld. a VI. képet*). A császár Bulcsút egyben a patrikioszi címmel tüntette ki, ami a Konstantinápolyban megkeresztelkedő előkelő fejedelmi személyeknek kijárt, és bőségesen megajándékozta. Bár a források nem említik, nem kétséges, hogy a vele együtt érkező Árpád-sarj, Termacsu szintén megkeresztelkedett s hasonló megtiszteltetésekben részesült. Bíborbanszületett Konstantín ugyanis «barát»-nak nevezi, ami Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római 'amicus' utóda, s az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte. Kevéssel utóbb, talán 952 táján egy másik magyar részfejedelelem, Gyula kereste fel Konstantín császár udvarát, szintén megkeresztelkedett és hasonló megtiszteltetésekben és ajándékokban részesült. A bizánci címek adományozása ebben az időben annyit jelentett, hogy az illető mintegy tiszteleti tagja lett a császári udvarhoz tartozó előkelők körének, amivel azonban együtt járt a bizánci érdekek védelmezése. Bulcsú és Gyula története élénken emlékeztet arra, amidőn 777-ben IV. Leó bizánci császár az udvarába menekülő Telerig bolgár fejedelmet maga emelte ki a keresztelőmedencéből, patrikioszá tette, sőt felesége unokahúgát adta hozzá feleségül.

Bulcsú és Gyula megtérése mögött, mint annyi más esetben, nyilván politikai okok rejtőztek. Konstantín császár egyrészt féken akarta tartani a magyarokat, akik korábban a birodalmat állandóan rettegésben tartották betöréseikkel, másrészt a bizánci politika elveinek megfelelően arra is gondolt, hogy a magyarok szövetségét alkalmilag felhasználja más népek ellen. A nagy kitüntetések, melyekkel a császár a magyar vezéreket elhalmozta,

a gazdag ajándékok arra vallanak, hogy Bizánc a magyarokat, akiket korábban alattvalóinak tekintett, most barátaivá és szövetségeseivé igyekezett tenni, mint ezt az említett császári levelek formulái is bizonyítják. Erre vall a magyar vezérek magas rangja is. Árpád fejedelem dédunokájával együtt a rangban «harmadik fejedelem», Bulcsú karcha jelent meg Konstantinápolyban, akinek látogatását bizonyára előkészítették már az ott tartózkodó előkelő magyar túsók. Kevéssel utóbb Gyula is követte, akinek rangja Konstantín császár szerint a karcháénál magasabb volt. E látogatások egyben némi fényt vetnek a magyarság belső életében kiéleződő ellentétekre is. Mint ismeretes, Árpád utódai alatt megkezdődött a törzsszervezet felbomlása. Abban a küzdelemben, amely a vezér és a törzsfők közt folyt, az utóbbiak egy része — kiknek társadalmi súlyát az újonnan kapott bizánci címek nagymértékben emelték — nyilván Bizáncre támaszkodott.

A Bulcsú megtéréséhez fűzött remények azonban nem váltak be. Forrásunk azt írja, hogy ő csak színleg hajlott a keresztény hitre s utóbb hazájába visszatérvén, «egész népével» több ízben fegyvert fogott Bizánc ellen. A bizánci író nem titkol kárörömmel jegyzi meg, hogy a hitszegésért utolérte őt a büntetés, mert amikor ugyanezt tette a frankok ellen, Ottó császár felakasztatta. Ezt a tényt a magyar krónikákból is ismerjük. Tudjuk, hogy Bulcsú 955 augusztus 10-én Augsburg közelében, Lech mezején az I. Ottó német király csapataival vívott ütközetben Lél vezérrel együtt fogságba került s utóbb a bitófán fejezte be életét.

Egészen más és a magyarság életére nézve messze kiható következményekkel járt Gyula megtérése. Forrásunk szerint Gyula megmaradt a keresztény hitben, fenntartotta a bizánci birodalommal a jó viszonyt s a bizánci foglyokat kiváltotta és szabadon bocsátotta. De ami a legfontosabb, teljesítette azt a feladatot, amelyet a bizánci udvar reá bízott. Hazájába visszatérve magával vitt egy Hierotheosz nevű szerzetest, akit Theofülaktosz konstantinápolyi patriarcha († 956) Turkiá (= Magyarország) püspökévé szentelt, s «aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységbe». Hierotheosz volt tehát Magyarország első püspöke. Feltűnő, de érthető, hogy az új püspök címében területnek és nem városnak, illetve székhelynek a neve szerepel. Az új magyarföldi püspökség nyilván afféle missziós püspökség volt, amilyeneket a bizánci egyház «barbár» földön a térítő munka céljaira szokott szervezni — ilyen volt Method megbízatása a szlávok közt is — s amilyen már századokkal korábban is tevékenykedett a hunok és onogurok között. Hierotheosz nyilván egész Magyarországot területére kapott megbízást. Hiszen a magyarok

ekkor még, ha voltak is köztük a kereszténységnek hívei, egészükben pogányok voltak. Az új püspök feladata volt, hogy térítse a magyar népet és a bizánci egyház kebelébe s ezzel együtt Bizánc érdekkörébe vezesse. Hasonló tevékenységet fejtettek ki korábban a pannóniai avarok és szlávok körében a salzburgi, majd a passauai és regensburgi püspökségek. Ezek azonban kívülről irányították a térítés munkáját. A bizánci egyház ezzel szemben magyar területre küldött püspököt az egészre kiterjedő joghatállyal. Ha az a XI. század elejéről való bizánci pecsét, amelynek egyik oldalán Szent Demeter képe látható, a másik oldalán pedig ez a felirat olvasható: «Uram, segítsd meg Theofilaktoszt, a türkök püspökét», valóban a magyarok püspökéé volt, akkor azt is fel kell tennünk, hogy Hierotheosznak utódja is volt.

Ha egy és más részletben el is tér, egészében megerősíti a bizánci források tudósítását egy, a «latinokkal» polemizáló, ó-egyháziszláv nyelven írt régi orosz irat, amelynek bennünket érdeklő része így hangzik: «Látván mindezen népeket a peonok, akik ugroknak neveztetnek, kik magokat *magerok*-nak mondják, minek utána érintkezések voltak a görögökkel és ezeknek az eszét a magokénál míveltebbeknek tapasztalták, — mert ők még mindig tisztátalanok voltak, akár előbb a bolgárok és ruszok — a peon nép két vezére isteni sugallat következtében összes hadokkal egyetemben elhatározá, hogy teljes szeretettel és alázattal Konstantinápolyba mennek, óhajtván a szent keresztység felvételét s az isteni bölcsesség szavaitól való megvígasztaltatást, mire méltóknak is találták őket. És felvevén a keresztiséget s a Krisztus evangéliomát, övéikhez visszatérték. De minekelőtte a görög püspökök jóformán országokba jöhettek és őket az írás szavaival megoktathatták volna, legott egyike a két vezérnek, az István nevű, igaz keresztény hittel eltöltve, meghala, ki sok, istennek tetsző cselekedetet mívelvén, békében tért a mennyei birodalomba.»*

Az itt említett két vezér kétségkívül azonos Bulcsúval és Gyulával, akik közül az utóbbi itt István néven szerepel, amely nyilván Bizánban kapott keresztneve volt. Gyulát jól ismerjük a magyar történetből. Törzsének szállásterülete a Maros mindkét oldalán a Tisza és az erdélyi Közép-hegység közt volt. Itt játszódtott le tehát a magyar kereszténység életének első, alig ismert fejezete, s itt működött az első magyar missziós püspökség. Ennek tevékenységét bizonyára előkészítette a bolgárok körében már korábban meggyökeresedett kereszténység, amely a magyarok honfoglalása után éppen úgy nem tűnhetett el nyom nélkül,

* Thallóczy Lajos és Hodinka Antal fordítása.

mint ahogy Pannóniában is tovább élt az ott lakó leigázott szlávok között.

Hogy Gyula földjén, a tiszántúli magyarság körében a bizánci kereszténység mélyebb gyökeret vert, azt bizonyítja az a tény, hogy egy fél századdal később újra hallunk róla. Ajtony, aki minden jel szerint a gyula-méltóságot viselő fejedelmi háznak volt a tagja, s akinek területe ugyanott volt, mint korábban a Gyuláé, azaz a Tisza és az erdélyi hegyek közt, szintén a bizánci kereszténység híve volt. A Gellért-legenda szerint Ajtony «a görögök szertartása szerint Viddin városában keresztelkedett volt meg».* Területe a Körös folyótól egészen a Duna vonaláig, Szörényig (a mai Turn-Szeverin) és Vidinig terjedt. «Hatalmát pedig a görögöktől vevé s az említett Maros városában monostort építé Keresztelő Szent János tiszteletére, apátot helyezvén bele görög barátokkal az ő törvényök és szertartásuk szerint». Amint ismeretes, István király vezére, Csanád, mivel Ajtony szembehelyezkedett a magyar király központosító törekvéseivel, leverte Ajtonyt. Forrásunk szerint az ütközetben elesettek «... Marosvárhoz vivék és eltemették a görögök monostorában Keresztelő Szent János cintermébe, minthogy abban a tartományban akkor más monostor nem vala. Az ott lakó barátoknak pedig azon város egy harmada szolgál vala, kiket Csanád nem kergette el, hanem azon állapotban engedé őket maradni, amelyben találta. Minek megtörténte után Csanád maga mellé vévén a mondott monostor apátját a monostorból néhány barátal együtt...» elment, hogy teljesítse fogadalmát, mely szerint győzelem esetén monostort létesít Szent György tiszteletére. Ezt be is váltotta. «... Szent György vértanú tiszteletére monostort építé, oda vivén az említett görög barátokat Keresztelő Szent János monostorából apátjokkal együtt.» Nem térhetünk ki itt István király és Ajtony viszonyának, Ajtony politikai orientációjának és leverése időpontjának bonyolult és sokat vitatott kérdéseire, csak azt emeljük ki, hogy Ajtony — mint forrásunkból világosan kitűnik — nyilván II. Baszileiosz bizánci császár jóváhagyásával uralkodott és birtokolta területét, ami a bizánci jogigénynek Magyarország területére való fenntartásából következett s ami a XI. század elején annál időszerűbb volt, mert hiszen II. Baszileiosz éppen abban az időben hódította meg a bolgár birodalmat, melynek állományába tartozott korábban a magyar föld keleti része is. Ajtony megkeresztelkedésének tehát nyilván megvolt a maga politikai háttere.

* A Gellért-legendából idézett részletek Szabó Károly fordításából valók.

A mai Csanád helyén, a régi Marosvározt az Ajtony alapította Keresztelő Szent János monostorban tehát a XI. század elején görög szerzeteseket találunk. Az egykori görög templom alapjait és az előtte levő keresztelő medencét 1868-ban fel is tárták. Érdekes egyébként, hogy Csanádtól délre Nagyszentmiklóson a híres «Attila-kincs» darabjai közt két aranycsésze került elő, melyek görög feliratai szenteltvíz használatára utalnak, s amelyeken kereszt és Krisztus-monogram látható. A Gellért-legendából még azt is megtudjuk, hogy mi történt Ajtony leverése után a görög szerzetesekkel. Miután Gellért püspök megérkezett szék-helyére, «onnan megindulván Maros várába menének, ahol görög barátok valának, kik az isteni tiszteletet az ő szertartásuk és szokásuk szerint gyakorolják vala. A püspök osztán tanácsot tartván Csanád ispánnal, azon görög apátot a barátokkal együtt átvivé Oroszlánosra, az ő monostorukat pedig Csanád a püspöknek és a barátoknak adá át . . .» A keleti rítusú kereszténység tehát a magyar föld délkeleti részén a XI. század elején még jobban megerősödött. Emellett szól az is, hogy a legújabb kutatások szerint az achridai érsekség területe kiterjedt a Temes vidékére is, s itt egy Temes nevű helység volt a keleti egyház egyik középpontja.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy milyen messzemenő következményekkel járt Gyula konstantinápolyi megtérése. A területén működő első magyar püspökség sikeresen térített az ottani magyarság körében, s később ugyanezen a területen újból feltűnnek a bizánci kereszténység nyomai. Ott alapította Ajtony az első görög rítusú magyar bazilika monostort. Az első magyar püspökség azonban mégsem tudta feladatát : a magyarság egészének megtérítését teljesíteni. Erről szól az említett ó-egyháziszláv nyelvű orosz irat «peonok»-ra (= magyarokra) vonatkozó részének folytatása, ahol a következőket olvassuk : «Csakhamar keletről, éjszokról és délről számos nép tört elő, sok rázkódás és ijedelem fogta el a görögök birodalmát, úgy, hogy ezt a peon népet hamarjában nem tudták megerősíteni a (keresztény) hitben. És saját nyelvükön írott könyveik sem valának. Mely rájok nézve alkalmas tétlenségét a görögöknek látván a latinok, Rómából felkerekedtek s a peonokat, kik ugroknak neveztetnek, s a többi velök szomszédos nemzeteket : a hunokat és ipidákat könyvekkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették.» Ez a tudósítás beismerése annak a ténynek, hogy abban a harcban, amelyet a magyar föld megtérítésében Róma és Bizánc századokon át vívott, Róma győzött. Mint ismeretes, Géza fejedelem 973-ban követséget küldött Quedlinburgba, ami megnyitotta Róma számára a kapukat. Nagy erővel megindult a nyugati egyház térítő tevékenysége, s

magát Géza fejedelmet és fiát, Istvánt Pilgrim passauai püspök papjai keresztelték meg. Géza fejedelem politikája egyházi téren már határozottan nyugati irányt mutat. Ezt a politikát folytatta István király is, amidőn népét keresztvíz alá terelte. Ezzel eldőlt az a nagy kérdés, amelyet a honfoglaló magyarság számára az új haza földrajzi helyzete és történeti hagyományai már egy századdal korábban felvetettek, hogy a kereszténységet nyugati vagy keleti alakjában kapja-e? Természetesen ez a kérdés csak a történeti szemlélet visszatekintő tükrében rajzolódik ki ilyen élesen. Hiszen a nagy ellentét Róma és Bizánc közt egyházi téren akkor még nem éleződött ki ilyen mereven, s az egyházi szakadás (szchizma) csak 1054-ben nyert végleges formát. A magyarság szomszédai közül a kievi Oroszország, a bolgárok és a szerbek Bizánctól kapták a kereszténységet, viszont a horvátok, csehek, morvák és lengyelek Rómához csatlakoztak.

Mindez azonban nem jelentette azt, mintha a már korábban érvényesülő bizánci egyházi befolyás megszűnt volna. Sőt Gyula konstantinápolyi megtérésének száalai egészen István király udvaráig vezetnek. Hiszen a bizánci udvarban megkeresztelkedett Gyula leánya volt Sarolt, Géza fejedelem felesége, István király anyja, akit valószínűleg még Hierotheosz püspök keresztelt meg, s aki talán görög papokat is hozott magával Géza udvarába. Így az sem lehet véletlen, hogy az első magyar király a keresztységben ugyanazt a nevet kapta, mint amelyet anyai nagyatyja, Gyula vezér nyert a bizánci udvarban a keresztység alkalmával. Feltűnő egyébként, hogy István király családjában több, jellegzetesen bizánci névvel találkozunk. Nagybátyja Mihály, unokatestvére Vászoly (bizánci-görög: Baszileiosz) volt. Mindkét név nagyon divatos volt ez időben Bizáncon, s a Baszileiosz csak ott volt használatos.

De egy, önmagában páratlanul álló írásos emlék is tanúskodik arról, hogy István király udvarában a bizánci rítusú kereszténység gyökeret vert. Ránk maradt ugyanis egy görög nyelvű oklevél Kálmán király 1109. évi átírásában, amely arról szól, hogy István, Magyarország királya Veszprémben a Theotokosz (Istenanya) tiszteletére apácamonostort létesített s azt adományokkal és kiváltságokkal látta el (*ld. a VII. képet*). Az oklevél későbbi, Kálmán királytól származó latin nyelvű megújítása a görög eredetit István királynak tulajdonítja s megjegyzi, hogy az István pecsétjével volt ellátva, továbbá, hogy az eredeti oklevél a monostor alapítója nyelvének megfelelően görögül volt írva, ami teljesen valószínűtlenné teszi azt az újabban felmerült feltevést, mely szerint az oklevél nem István királytól, hanem atyjától,

Gézától származnék, aki szintén István nevet viselt volna. Hogy ki volt az alapító, ez a kérdés máig sem tisztázódott. Egyesek a Konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula leányára, Szent István anyjára, mások István király feleségére, Gizella királynéra, ismét mások István nővérére, Gavril Radomir bolgár uralkodó elűzött feleségére gondoltak. Az a nézet is felmerült, hogy az alapító István fiának, Imrének a felesége lett volna, aki egyes források szerint a bizánci császár leánya volt. Annyi bizonyos, hogy Imre herceg alakja különösebben foglalkoztatta a bizánciakat. Ugyanis az Imre-legenda szerzője elbeszéli, hogy 1109 táján Konstantinápolyban, amidőn Álmos herceggel ott tartózkodott, azt hallotta, hogy a magyar herceg halála idején egy görög érseknek látomása volt, vagyis látta, amint Imre lelkét az angyalok az égbe vitték. Bár ebben az elbeszélésben egy sokszor ismétlődő hagiográfiai motívumra, az üdvözült lelkek mennybemenetelét kísérő csodás vízióra bukkanunk, jelentős az a körülmény, hogy Imrével kapcsolatban görög érsek szerepel. Egyébként István király életrajzában is szó esik arról, hogy egy görög püspöknek István király halála idején hasonló látomása volt. De bárki volt is a görög rítusú apácamonostor alapítója, azt csak István király közvetlen családi környezetében kereshetjük. Hiszen a király maga írja az oklevél bevezetésében: «Rendelem én, István, a keresztény, aki is egész Magyarország királya, létesítve, szervezve és berendezve a szentséges Istenanya veszprémi érseki monostorát, benne összegyűjtven apácák seregét a magam s egyszersmind hitvesem, gyermekeim és egész Pannónia lelki üdvösségéért...» Eszerint a veszprémvölgyi apácamonostor, amelynek a romjait a tervek szerint a közel jövőben fogják feltárni, a király személyes ügye volt. Az oklevelet csak egy, a királyi udvarban tartózkodó görög egyházi férfiú készíthette, mert annak terminológiája mindenben megfelel a bizánci egyházi gyakorlatnak, nyelve pedig a bizánci népies oklevelek nyelvére emlékeztet. Ez az oklevél bizonyossága annak a bizánci egyházi hatásnak, amely a XI. században a magyar királyi udvarban is érvényesült, s amelynek sok más egykorú nyoma is van.

A magyar legendák szerint István király Jeruzsálemben monostort, Konstantinápolyban pedig csodás művű templomot építtetett, amelyet bőkezűen ellátott minden szükségessel, nyilván a zárandokok számára. Fia, Imre herceg a források szerint keblén egy olyan keresztet viselt, amelyben a szent kereszt egy darabja rejtőzött, s amelyet apja, István király Konstantinápolyból a görög császártól, nyilván kortársától, II. Baszileiosztól kapott ajándékba. A magyar király neve alatt szereplő, fiához intézett

«Intelmek»-ben olvassuk a híressé vált és sokat vitatott mondatot : «Mely görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint és mely latin kormányozhatná a görögöket latin szokások szerint?» Ez a mondás, melyhez hasonlót Bíborbanszületett Konstantín császárnak fiához «A birodalom kormányzásáról» írt művében is olvassunk, fényt vet István király gondolkodására, amelyben a görögök és latinok kettős világa egymás mellett, de nem egymással szemben állva foglal helyet.

A marosvári (oroszlánosi) és a veszprémvölgyi görög monostorok azonban nem egyedülálló emlékek az Árpád-korból. I. Endre, aki hosszabb időt töltött orosz földön (1034—1046), Kiebben keresztelkedett meg és Jaroszláv kievi fejedelem leányát, Anasztáziát vette feleségül, Visegrád közelében alapított görög rítusú bazilita monostort, amelyben III. Honorius pápának az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz intézett levele szerint régtől fogva görög szerzetesek voltak. Ezeket I. Endre minden valószínűség szerint a Zebegény közelében levő remetetelepről gyűjtötte egybe, de lehet, hogy orosz szerzetesek is voltak közöttük, akiket talán Kievből hozott magával. A visegrádi monostor, melynek alapfalait 1894-ben feltárták, Szent Andrásnak volt szentelve, aki a keleti egyházban tudvalevőleg olyan szerepet tölt be, mint a nyugatiban Péter apostol, s aki a legenda szerint az orosz egyház alapítója volt. Az ő nevét kapta a keresztségben maga I. Endre is. Amidőn 1055-ben a csehországi, keleti szláv liturgiát követő százavai kolostor szerzetesei Magyarországra menekültek, a visegrádi monostorban találtak menedéket s itt tartózkodtak 1061-ig. Ugyancsak I. Endre telepítette a tihanyi félszigetre azokat a bazilitákat, akik az ottani, ma is látható remetebanlangokban laktak. A remetetelep barlang-templomának elrendezése a keleti egyház liturgiájának hatását tükrözi, s a tihanyi apátság alapítólevelének (1055) 'Petra' (Kő) helyneve is nyilván a görög bazilitáktól származik. A legújabb kutatások azt is megállapították, hogy mind a zebegényi, mind a tihanyi remetetelep elhelyezése és fekvése meglepő rokonságot mutat a bizánci (athónsi) és oroszországi (kievi, pszkovi stb.) monostorokéival. Mindezek folyóvízre, tóra vagy tengerre néző meredek partú félszigeten épültek, honnan megragadó tájkép tárul a szemlélő elé.

Az említetteken kívül még sok más görög monostornak kellett lennie hazánk területén. Hiszen egy statisztikai összeállítás szerint a tatárjárásig alapított kolostorok számát körülbelül 600-ra becsülhetjük, de ezek közül csak mintegy 400-nak a helye ismeretes. Minthogy pedig, mint látni fogjuk, a XII. század végén és a XIII. század elején a görög rítusú monostorok átmentek nyugati rendek

kezébe, a korábbi időkre vonatkozó forrásanyag hiányos volta okozza, hogy a XI—XII. századi monostorokról nem tudunk többet. De későbbi említések alapján joggal következtethetünk egyes monostorok korábbi alapítására és fennállására. Így pl. minden valószínűség szerint görög monostor volt eredetileg a pásztói is. Csak XIII. századi oklevelekben bukkan fel a Duna-pentele (mai Sztálinváros) közelében levő Pentele-monostora, amelyről egy 1329. évi oklevél azt írja, hogy hajdan görög apácák laktak benne. Egyébként kétségtelen, hogy maga a helynév a görög egyház Panteleémón (népies alakban: Pandelisz) nevű szentjének emlékét őrzi. Ugyancsak görög monostor volt Száva-szentdemeteren (ma Mitrovica) is, amelyet III. Honorius pápa 1218. évi levele említ. VI. Kelemen pápa 1344. évi levelében pedig azt olvassuk, hogy ebben a monostorban alapítása óta görögök, magyarok és szlávok elkülönítve éltek, s hogy apátjukat a konstantinápolyi patriarcha nevezte ki. III. Ince pápának 1204-ből kelt leveleiből arról értesülünk, hogy mivel a görögöknek sok monostoruk volt, felmerült a görög egyházak egy püspökségben való egyesítésének a terve. Hogy ezeket nem akkoriban alapították, hanem már jóval korábban meg kellett lenniök, az a történeti fejlődés ismerete alapján kétségtelennek látszik. Étekintetben még sokat várhatunk az Árpád-kori helynevek és templomi védőszentek neveinek rendszeres vizsgálatától. Hiszen a bizánci ortodox egyháznak megvannak a maga speciális külön szentjei, s így ezeknek helység- vagy egyháznevekben való előfordulása már egymaga is útmutatóul szolgálhat. Ahol pl. Szent Demeterrel találkozunk, ott már eleve feltehetjük a bizánci hatást, mint ahogy a szegedi Szent Demeter-templom is annak emlékét őrzi.

A görög monostorok hanyatlása és megszűnése hazánk területén szoros kapcsolatban állt a bizánci császárság sorsával. 1204-ben ugyanis, miután a keresztes hadak megdöntötték a bizánci császárságot, s helyében latin császárság létesült, Konstantinápolyban latin patriarchátust állítottak fel, aminek következtében a görög papság mellett egyre jobban előtérbe lépett a latin elem. Ha a latin szertartás nem is szorította ki a görögöt, mégis elnyomta azt. A IV. lateráni zsinat 1215-ben határozottan utasította a latin püspököket, hogy a görög szertartású egyházakba latin papokat küldjenek. Természetes, hogy ilyen módon hazánkban a bizánci gyökereitől elszakított, elszigetelten, latin környezetben maradt görög monostorok lassan ellatinosodtak, s a görög szertartású magyar elem kénytelen volt a latin egyház szervezetéhez kapcsolódni. A pásztói monostor már 1190-ben a ciszterciták birtokába került. A visegrádi monostorba a görög szerzetesek helyébe,

minthogy kezükben az apátság szellemi és anyagi téren egyaránt hanyatlásnak indult, II. Endre 1221-ben a pápa engedélyével latin szerzeteseket telepített. Valószínűleg a XIII. század első felében ment át az oroszlánosi monostor a bencések kezébe, a veszprémvölgyi apácamonostor pedig a ciszterciták birtokába. Legkésőbb szűnt meg a szávaszentdemeteri monostor görög jellege, amelynek apátja — mint említettük — közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha fennhatósága alá tartozott. VI. Kelemen pápa 1344-ben, hivatkozván arra, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta immár tíz éve üres és kihalt, megbízta a nyitrai püspököt, hogy oda bencés szerzeteseket telepítsen. A XIII. század elején meginduló ellatinosítás érdekes emléke egy pápai oklevél, mely szerint 1229-ben a kalocsai érsek Rómában a pápánál kieszközölte a szerémségi (sirmiumi) püspökség újra való felállítását, mely most már a kalocsai érsek alá volt rendelve, s amelynek feladata volt az ott lakó szlávoknak és görögöknek a római egyházba való terelése.

A görög egyház hatása legerősebben természetesen a magyar föld déli részén érvényesült, mint amely a bizánci érdekszférához legközelebb esett. Hiszen — mint II. Baszileiosz császár 1020. évi okleveléből kitűnik — a déli határvidéken Bárancsban, Belgrádban és Szerémben már István király korában külön ortodox püspökség működött. Ez a három püspökség a XI—XII. század folyamán is fennállott. Egy XVI. századi görög krónika szerint, amidőn 1521-ben a törökök Nándorfehérvárt (Belgrádot) elfoglalták, ott szent ereklyéket, többek között Szent Paraszkeüének és Szent Theofanónak, Bölcs Leó császár nevének földi maradványait találták. A XII. században a délvidéki lakosság többsége ortodox volt. Ugyanis az egyik bizánci forrásból tudjuk, hogy a XII. században Szerémség egyházi székhelye Bács volt, s ott görög rítusú főpap (metropolita) székelt. Egy XII. századi arab forrás pedig ott élő görög tudósokat említ. 1164-ben Manuél bizánci császárt Szerémségben a görög rítusú lakosság ünnepélyesen fogadta. Íme forrásunk szavai: «Amint a császár hun [= magyar] földre lépett, az ottani lakosok testületileg elébe jöttek fogadására, mind a papi rendhez tartozók, akik gyapjú strolába voltak öltözve és kezükben tartották a szent evangéliumot, mind azok is, akik a nép tömegeihez tartoztak és az alkalomnak megfelelően egy, a mieinktől szerzett énekkel üdvözölték, amely így hangzott: 'Uram, ki megsegítéd a szelíd lelkű Dávidot' és így tovább.»

Hogy a kapcsolatot a magyar egyházi hatóságok és Bizánc közt még a XII. század végén is milyen élénk volt, annak érdekes bizonyítéka az a legújabbban előkerült levél, amelyet II. Iszaakiosz

Angelosz császár megbízásából 1190 táján minisztere, Démétriosz Tornikész Jób esztergomi érsekprímáshoz intézett, s amely a Szent Lélek eredetére vonatkozó dogmatikai kérdéseket tárgyalja. A levélből, amely arról tanúskodik, hogy a császár hitvitát folytatott a baráti Magyarország főpapjával, az is kitűnik, hogy Jób érsek korábban maga is járt követként Konstantinápolyban, ahol közvetlen érintkezésbe jutott a császárral, aki az egyházak saját politikai vezetése alatt való egyesítéséről álmodott, továbbá, hogy a reánk maradt irat csak egyik láncszeme volt annak a levelezésnek, amely kettőjük közt folyt. Azokra a művészeti és irodalmi kapcsolatokra, amelyek a bizánci egyház magyarországi hatását tükrözik, később még visszatérünk.

Amidőn a X. század derekán a bizánci térítés megindult a magyarok körében, a római és bizánci egyház közti ellentétek még nem éleződtek ki s inkább csak hatalmi és dogmatikai kérdésekben, mintsem a tényleges gyakorlatban jutottak kifejezésre. De még később, az 1054-ben bekövetkezett végleges szakadás után sem volt a kettő közt a viszony olyan merev és áthidalhatatlan, mint ahogy általában vázolni szokták. A római egyház sokáig eltűrte egyes országok és vidékek sajátos vallási szokásait, s azokat az egyes nemzeti zsinatok szabályozták. Csak a pápaság politikai hatalmát erősítő VII. Gergely pápával (1073—1085), az ú. n. gregoriánus mozgalommal kezdődik az egyházi szokások és liturgia Róma mintájára való szabályozása. A bizánci egyház pedig, amely a nemzeti nyelveket az egyházi gyakorlatban mindig szóhoz engedte jutni, e tekintetben kezdettől fogva még szabadelvűbben járt el. A különböző népeket bekapcsolta a bizánci egyházi művelődés közösségébe, de azokat nem tette göröggé. A római és bizánci egyházi «együttélés» legjellemzőbb példája az, hogy a X. században Dél-Itáliában egész sereg bazilita monostor volt, s István király idejében, 1005-ben alapította Szent Neilosz a Róma melletti grottaferratai görög rítusú monostort.

A gregoriánus mozgalomig a magyar kereszténység is eredetibb formájában fejlődött, s a nyugati térítők sem sokat változtattak a helyi, esetleg görög eredetű egyházi szokásokon. Ennek érdekes bizonyítéka az, hogy hazánkban — mint láttuk — egészen a XIII. század elejéig egymás mellett éltek nyugati és bazilita monostorok, de főleg az, hogy a XI—XII. századi magyar katolikus kereszténységben egész sereg olyan elemre bukkanunk, amelyek a bizánci hatás beszűremlésének és megőrzésének a következményei. Így pl. az 1092. évi szabolcsi zsinat határozataiból kitűnik, hogy a magyar egyház oly módon írta elő a böjtöt, amely az általános, sőt az egykorú görög gyakorlattól is eltért s a korai bizánci böjtí

szokásokkal egyezett. Ez abban állt, hogy a böjtöt nem hamvazó szerdával, hanem már a megelőző hétfővel kezdték, vagyis a böjt nem hat, hanem hét hétig tartott. Ez annál feltűnőbb, mivel a honfoglalás előtti Pannóniában is a római típusú böjt volt szokásban. A magyar gyakorlat tehát nyilván egy archaikus bizánci szokást őrzött meg, mellyel talán még a honfoglalás előtt ismerkedtek meg a magyarok. Érdekes az is, hogy az 1092. évi szabolcsi és az 1104. évi esztergomi zsinat határozatai értelmében a papok házassága hazánkban egy ideig éppen úgy meg volt engedve, mint Bizáncban. Az is jellemző, hogy a magyar püspökök I. László király alatt a 691/2. évi ú. n. trulluszi, vagyis egy olyan keleti zsinat határozatára hivatkoztak, amelyet Róma és a nyugati egyház sohasem ismert el. A magyar egyház tehát egy ideig ellenállt a gregoriánus mozgalomnak, s a nyugati felfogásnak teljes szigorral csak Kálmán király szerzett érvényt. Említésre méltó, hogy egy, a XI. század végének liturgikus állapotát visszatükröző zágrábi magyar misekönyvben görög szertartású vízszentelési formula olvasható, amely nem más, mint görögből való fordítás, amint erre a latin szöveg «ahogyan ez a görögök szokása» szavai határozottan utalnak. A legrégebb magyar liturgikus könyvek, amelyek a XI—XII. századból ránk maradtak, azt bizonyítják, hogy az Árpád-kori magyar egyház több szentnek (így pl. Szent Demeternek, Szent Miklósnak, Virágos Szent Jánosnak és másoknak) az ünnepét nem a nyugati, hanem a bizánci naptár szerint ünnepelte. Bizánci hatásokra bukkanunk Szent Iván ünnepében és a magyar Mária-kultuszban is. A Boldogasszony bemutatása ünnepét a nyugati egyház először Magyarországon a XII. század végén avatta ünnepé.

Az ortodox egyház híveivel hazánk területén a XIII. század után is találkozunk. Ha az a késői tudósítás, mely szerint a pápai befolyásnak ellenszegülő IV. Kun László király titokban áttért volna az ortodox hitre, nem is tekinthető hitelesnek, bizonyos, hogy nagymértékben pártolta a szchizmatikusokat (szakadárokat). A görög egyházi befolyás kivált Magyarország keleti részein érvényesült erősen, amelyek közel estek egyrészt az ortodox román, másrészt az ukrán területekhez. Természetes, hogy Erdélyben a román elem csak erősítette az ortodox befolyást. IX. Gergely pápa 1234-ből való, IV. Bélához intézett leveléből kitűnik, hogy Erdélyben ez időben nagy számmal voltak görög szertartású magyarok, a magyar befolyás alatt álló Havasalföldről nem is szólva, melynek 1359-től külön metropolitája volt, akinek címében Ungria (= Magyarország) neve is szerepelt, s akinek egyházi főhatósága 1401-től a magyarországi görög rítusú egyházra is

kiterjedt. Egy 1391-ből való görög oklevél arról tudósít, hogy a máramarosi Körvtélyes falu mellett «már nemzedékek óta fennálló» Szent Mihály-monostor kegyurai azt kérték Antóniosz konstantinápolyi patriarchától, hogy tegye monostorukat sztauropegia-vá, azaz vegye ki a helyi hatóságok hatásköre alól és helyezze közvetlenül a saját joghatósága alá. A kérést a patriarcha teljesítette is s a monostor élére egy Pachómiosz nevű szerzetest állított, hogy az intézze a monostorhoz tartozó hét helység templomainak és papjainak ügyeit. Ez kétségkívül a bizánci befolyás erősödését jelentette. Úgy látszik tehát, hogy az erős latinosító törekvésekkel szemben, melyek főleg Nagy Lajos korát jellemzik, aki a szakadárokkal szemben harcot folytatott, a hazai ortodoxia Konstantinápoly felé orientálódott s onnan várt támogatást. A XV. század közepére esik a munkácsi görög püspökség felállítása is, ami minden valószínűség szerint a görög származású Iszidorosz kievi metropolita, a későbbi kardinális 1443. évi magyarországi útjával függött össze.

Az a kérdés, hogy a görög rítusú magyarság és az ortodox románok és rutének közt vallási és egyházszerkezeti szempontból milyen kapcsolat volt, valamint hogy a görög katolikusok hogyan viszonylanak a görög szertartású «6-hitűekhez», mindezekre nem nyert kellő megvilágítást. Mindezeknek a kérdéseknek a végleges tisztázását a jövő kutatásoktól várjuk.

4. TÁJÉKOZÓDÁS BIZÁNC FELÉ

A honfoglalás utáni kalandozásokkal és a bizánci egyház szerepével kapcsolatban már rámutattunk a fejedelmek korának Bizánc felé tájékozódó politikájára, amelynek alakulásában szerepet játszottak azok a belső küzdelmek, melyek a törzsszervezet felbomlását kísérték. A külpolitikai orientációt e korban az egyes törzsek egyéni érdekei irányították, s ennek megfelelően egyes törzsek Bizánc segítségére támaszkodtak, míg a vezérlő fejedelmi hatalom a német lovagok felé fordult. Kutatóink egy része úgy véli, hogy Géza fejedelem határozott bizáncellenes politikát folytatott s a bolgárokkal állott szövetségben, akik akkor élethalálharcukat vívták Bizánccal. Ez a feltevés azonban mindössze azon alapszik, hogy Géza egyik leányát Gavril Radomir, Sámuel cár fia vette feleségül. De abból a tényből, hogy utóbb Gavril Radomir elűzte magyar származású hitvesét, joggal következtethetjük azt is, hogy az állítólagos magyar-bolgár szövetség később felbomlott. István király külpolitikáját a kétféle tekintés jellemzi. Ha egészé-

ben Nyugat felé orientálódott is, a helyzet bölcs mérlegelése arra indította, hogy az akkor hatalma tetőpontján álló Bizánccal is fenntartsa a baráti kapcsolatokat.

István király uralkodása elejére estek azok a harcok, amelyeket II. Baszileiosz bizánci császár, «a bolgárölő» a bolgárok ellen vívott abból a célból, hogy Bulgáriát teljesen leigázza és bizánci uralom alá hajtsa. István király nyilván azzal a céllal, hogy megakadályozza a bizánci hódításnak Magyarország területére való kiterjedését, melynek keleti fele korábban a bolgár birodalom része volt, és hogy szabad kezet nyerjen a Tisza és az erdélyi Közép-hegység közti területen levő Ajtony-törzs és az erdélyi Gyulák ellen, elfogadta a szövetséget, melyet a bizánci császár felajánlott, akinek csapatai 1002—1004 közt nyolchónapos kemény harc után elfoglalták Vidint s így elérték a Duna vonalát. István király fegyveresen támogatta őt a bolgárok elleni harcokban. Kutatóink egy része úgy véli, hogy Ajtony a bolgárok szövetségese volt, és hogy ez a körülmény is befolyásolta István királyt, amidőn a bizánci császárral szövetekezett. A magyar csapatok segítették II. Baszileioszt Cesarie (= Ochrida, Skoplje?) elfoglalásában. Leodvin bihari püspök elbeszélése szerint a magyar király nem vett részt a bizánci csapatokkal a város kirablásában, de magával vitte Szent György templomából Szent György, Szent Miklós és mások ereklyéit. II. Baszileiosz hadjáratainak eredményeként 1019-ben egész Bulgária bizánci uralom alá került. Ez azzal a következménnyel járt, hogy ettől kezdve két évszázadon át a bizánci birodalom északi és Magyarország déli határai egybeestek, ami egyrészt lehetővé tette a görögök és magyarok közvetlen érintkezését, másrészt azonban ütközőpontokat is jelentett s így a későbbi magyar-bizánci küzdelmek csíráit is magában rejtette.

Azt a baráti és szövetséges viszonyt, amelyet István király létesített Bizánccal, utódai is fenntartották. A XI. század folyamán magyar-bizánci összeütközésekről alig hallunk. I. Endre uralkodása alatt 1059-ben magyar és besenyő csapatok betörték ugyan bizánci területre, de a bizánci források szerint az ellenük Szardiké (Szófia) vidékéig felvonuló I. Iszaakiosz Komnénosz császár már ott találta a magyar király követeit, akik békét kértek. Úgy látszik, hogy ebbe a harcba a magyarok csak a határszéli besenyők révén sodródtak bele. Említettük már, hogy I. Endre alapította a visegrádi görög monostort és ő telepítette le Tihanyban a bazilita szerzeteseket. I. Endre bizánci kapcsolatainak van egy érdekes tárgyi emléke is. A múlt század hatvanas éveiben Nyitra-Ivánkán tártás közben a földből kilenc zománcozott aranylemez került elő, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeumban ma is láthatók, mint Kónsztan-

tinosz Monomachosz koronájának egyes darabjai. E lemezek zománcképei, melyek eredetileg nyílt bizánci koronát alkottak, a rajtuk levő görög feliratok tanúsága szerint IX. Kónsztantinosz Monomachosz bizánci császárt (1042—1055), feleségét, Zoé császárnét, sógornőjét, Theodóra császárnőt, Péter és András apostolt, továbbá az «Alázat» és az «Igazság» szimbolikus alakjait ábrázolják. Ezekhez járul még két felirat nélküli lemez, melyek zománcképein egy-egy bizánci táncosnő alakja látható (ld. a VIII. képet). Az ábrázolt császári személyek alapján megállapítható, hogy a koronának 1042 és 1050 közt kellett készülnie. Arról, hogy a korona hogyan került a magyar földre, semmiféle adat sem maradt ránk, szintűgy nem tudunk semmit arról sem, hogy mi volt az eredeti rendeltetése. Az a feltevés, hogy zsákmányolás útján került volna Magyarországra, alig képzelhető el, s minden jel arra vall, hogy azt I. Endre királyunk ajándékba kapta Bizánzból. Ha meggondoljuk, hogy I. Endre, aki «a magyarokat felszabadította a német fennhatóság alól» (Marx), a német orientációjú Péter után került a trónra, az is valószínűnek látszik, hogy a korona I. Endre Bizánc felé irányuló politikájának emléke. A magyarság ugyanis — mint látni fogjuk — a német befolyással szemben Bizánuban keresett támaszt.

A XI. század közepe táján sor került arra, hogy a magyarság beavatkozzék Bizánc belső ügyeibe. Egyik forrásunk feljegyzése szerint IV. Rómanosz Diogenész császár (1068—1071), mielőtt trónra került volna, az akkor bizánci uralom alatt lévő Bulgáriában Szardiké (Szófia) kormányzója volt s mint ilyen arra gondolt, hogy a magyarok segítségével felkelést szít X. Kónsztantinosz Dukasz császár ellen. Minthogy korábban a dunamenti városok kormányzója volt, s így a magyarok jól ismerték őt a határmenti harcokból, készek voltak mellé állni. Már készen volt a szövetségi szerződés, s csupán annak a magyarok részéről való megerősítése hiányzott, amidőn áruálás folytán a tervek napfényre kerültek, ami megghiúsította Rómanosz szándékát, aki azután később más úton került Bizánc trónjára.

A hazai források szerint az 1071. évben a magyar-bizánci határon ismét határvillongások játszódtak le. A magyar királyság és a bizánci birodalom határai ez időben a Száva és a Duna vonalán érintkeztek, s a Szerémség, mely egykor a bolgár birodalomhoz, majd annak meghódítása után Bizánchoz tartozott, ekkor már magyar birtok volt. Az történt, hogy a meghódított Bulgária északi részén letelepített besenyők a belgrádi bizánci dux biztatására átkeltek a Száván s betörték magyar területre. Salamon király és a hercegek ostrom alá vették Belgrádot, azaz Nándor-

fehérvárat és bár a bizánci helyőrség a görög tüzet is igénybe vette, miután a magyar krónikák elbeszélése szerint egy fogoly magyar leány felgyújtotta a várat, Nikétasz dux kénytelen volt feladni azt. Kevéssel utóbb 1072-ben Salamon király és Géza herceg Nis ellen vonult, ahonnan magukkal hozták Szent Prokopiosz vértanú kezét. Alig lehet kétséges, hogy ez a magyar támadó hadjárat összefüggésben állott azzal a bolgár felkeléssel, amely VII. Michaél Dukasz császár uralkodása (1071—1078) első éveiben a bizánci uralom alatt levő Bulgária tartományban kitört, s melyben a besenyők is részt vettek. Valószínű, hogy a magyar királyság Bizánc akkori szorongatott helyzetét igyekezett kihasználni, hogy a Duna vonalától délre terjeszkedjék. A magyar krónikák előadása szerint a belgrádi bizánci dux kifejezetten Géza herceg előtt hódolt meg, s a görög császár Gézához küldött követeket a béke és a barátság megerősítése végett, mire Géza visszaküldte neki a görög foglyokat. E békekötés ellenére Salamon király, akiben forrásaink szerint fellángolt az irigység, Nis ellen indította hadait. Nem nehéz észrevenni azt az ellentétet, amely Salamon király és Géza herceg politikai állásfoglalása közt mutatkozik. Salamon, mint ismeretes, 1063-ban német segítséggel szerezte meg a magyar koronát s később, 1074-ben, bukása után sógorához, a német-római birodalom urához, IV. Henrik német királyhoz fordult támogatásért, hűbérül ajánlván fel neki Magyarországot. Salamon tehát a német orientáció híve s egyben Bizánc ellensége volt. A források arról is tudnak, hogy Salamon később részt vett abban a hadjáratban, amelyet a besenyők 1087-ben Bizánc ellen intéztek, sőt egyes források szerint ezekben a harcokban esett is el. Vele szemben Géza herceg a görögök barátjaként szerepel. A király és Géza herceg magatartásában tehát újból a nyugati és bizánci ellentét éleződött ki. Egyébként Géza bizánci politikájának bizonyítéka házassága is. Hiteles források szerint ugyanis a későbbi III. Nikéforosz Botaniatész császár (1078—1081) unokahúgát, Theodulosz Szünadénosz leányát vette feleségül, aki azután Géza halála után (1077) visszatért Bizáncba. Ez a házasság Géza számára előkelő bizánci összeköttetéseket szerzett s kapcsolatban volt a magyar-bizánci szövetség megkötésével. Valószínűleg ekkor kapta Géza királyunk azt a pompás bizánci koronát, amely a magyar királyi koronának alsó részét alkotja.

Ismeretes, hogy a magyar korona két, különböző eredetű részből áll. A felső, az ú. n. «latin korona» korábbi, mint az alsó, az ú. n. «görög korona». Az előbbiben a magyar hagyomány azt a koronát látta, amelyet II. Szilveszter pápa ajándékozott István királynak. Az alsó rész datálását lehetővé teszik a rajta levő görög

feliratok. A «görög korona» ugyanis eredetileg különálló abroncskorona volt, amelyen feliratos zománcképekkel ellátott lemezek vannak. A korona ormán a Pantokratór (Krisztus) képe látható, aki trónján ülve jobbját görög szertartás szerinti áldásra emeli, baljában pedig az élet könyvét tartja. Alatta, tőle jobbra és balra a két arkangyal, Gábrriel és Mihály képe foglal helyet. Ezt követi balfelé Szent György, majd Szent Kozma, jobbfelé pedig Szent Demeter és Szent Damján zománcképe. Ezek között a korona hátsó részén három más zománckép látható. A Pantokratór képével csaknem egy magasságban egy bizánci császár mellképe áll, amely a vörös betűs felirat tanúsága szerint VII. Michaél Dukasz bizánci császárt (1071—1078) ábrázolja (ld. a IX. képet). Ez alatt, tőle balra, Szent Damján képétől jobbra egy másik bizánci császár mellképe tűnik fel, aki a vörösbetűs felirat szerint Konstantín császár, s akiben Michaél Dukasz fiát vagy öccsét, a császár uralkodótársát kell látnunk: Michaél Dukasz képe alatt, attól jobbra, Szent Kozma képétől balra egy másik férfialak mellképét találjuk, aki a kékes színű felirat szerint «Géza, Turkia hívő királya» (ld. a IX. képet). Minthogy a "Turkia" szó a XI. századi bizánci terminológia szerint Magyarország megjelölésére használatos, semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a zománckép I. Géza királyunkat ábrázolja. A koronának I. Géza uralkodása alatt, vagyis 1074 és 1077 között kellett készülnie.

Ha most a magyar krónikák tudósításait, Bizánc akkori helyzetét és a korona zománcképeiből levonható következtetéseket összevetjük, érdekes fény derül Bizánc és Magyarország akkori viszonyára és a koronaküldés hátterére. A korona egyes képeinek elhelyezése, az azokon levő alakok ábrázolása, a sok-sok finom részlet, a hatalmi jelvények, melyeket kezükben tartanak, szemük pillantása, az alakokat kísérő feliratok és azok színezése mind együttvéve kifejezésre juttatják a bizánci udvar felfogását a császár és az idegen uralkodó viszonyát illetően. A korona ormán a Pantokratór trónol, akitől származtatja a bizánci felfogás az uralkodói hatalmat, az alatta levő két arkangyal hozza számára az uralkodói jelvényeket, a két harcos szent vezeti diadalra kardját, a két orvos-szent alakja a császár jólétére vonatkozó jókívánságokra utal, amint azok naponta kifejezésre jutottak a császári udvar szertartásai közepette felhangzó üdvözlőalkalmakban. A császár képe alatt foglal helyet uralkodótársának és a magyar királynak a képe, akit az ábrázolás határozottan megkülönböztet a bizánci uralkodótól. A király szemét a császárra függeszti, feje körül nincs nimbus, fején nincs császári korona, jobbájában nem a bizánci császárok jelvényét, a labarumot tartja, hanem horgonykeresztet.

Ha még megfigyeljük, hogy a két császári alak mellett vörös színű felirat látható, mint ahogyan az okleveleken is vörös tintával történik a császár aláírása, míg a magyar király alakja mellett kékes színű felirat van, mint ahogyan későbbi időkben kék tintával írják nevüket az oklevelekre a császári személyek után következő szebasztokratorai méltóság viselői, akkor világosan kiolvashatjuk a bizánci udvar felfogását.

A magyar király rangban és méltóságban a bizánci császár alatt áll, mint ahogyan képe is azé alatt, a császár uralkodótársáéval egy vonalban van elhelyezve, vagyis bizánci felfogás szerint az állami hierarchiában az uralkodók családjának feje, a bizánci császár alatt áll, ami már magában a koronaküldés tényében is kifejezésre jut. Mint Kinnamosz történetíró írja, «... a császár felette áll a királynak». Ebből azonban nem következik, hogy — mint egyesek vélték — a magyar király politikailag Bizánctól függő viszonyban lett volna. Ilyesminek a XI—XII. századi bizánci terminológiában, amely pedig minden árnyalatot visszatükrözött, semmi nyoma nincs. A magyar királyok sohasem szerepelnek «testvér» vagy «fiú» néven, mint a bizánci császárhoz való viszonyukban más uralkodók, s tudomásunk szerint az egyetlen ilyen címet, a «barát» címet is csak Termacsu kapta meg. A Géza fejét övező görög feliratban a magyar királynak bizánci címe nincs. Ő «kralész», azaz «király», mint ahogyan a XI. századi, sőt részben még a XII. századi bizánci források általában nevezik a magyar királyt. A «rex» ugyanis csak később, a XII. század második felében bukkan fel a bizánci forrásokban, nyilván Manuél császár törekvéseinek hatása alatt; aki ezzel is emelni óhajtotta a magyar királyi méltóságot. De jellemző a bizánci udvar két-színű magatartására, hogy a Géza feje körül olvasható felirat mégis kétértelmű: a «pisztosz» jelző ugyanis nemcsak úgy érthető, amilyen értelemben a bizánci császárok címeiben rendszeren előfordul, hogy «Géza, Magyarország hívő királya», hanem úgy is, hogy «Géza, Magyarország hú királya». A bizánci udvar tehát, amidőn egyfelől elismerte Gézát Magyarország királyának, másfelől azt is kifejezésre akarta juttatni, hogy a koronaadás a magyar királyt hűségre kötelezi a bizánci császárral szemben.

Az a tény, hogy a bizánci udvar elismerte Gézát Turkia, azaz Magyarország királyának, az adott viszonyok közt a magyar királyság függetlenségének biztosítását jelentette. Erre az elismerésre Bizánc részéről I. Gézának nagy szüksége volt. Hiszen amidőn 1074-ben átvette az uralmat, a trónját veszített Salamon német orientációjával szemben biztosítania kellett nemcsak saját uralmát, hanem az ország függetlenségét is. Ezt juttatta kifejezésre

a bizánci korona, mint ahogyan VII. Gergely pápa 1075-ben kelt levelében is elismerte Géza uralmának jogosságát. A koronaküldéssel kapcsolatos magyar-bizánci szövetség azonban nem volt egyoldalú. Bizáncnak is érdekében állt a magyar királysággal való jó viszony, hiszen a birodalmat akkor a bolgárok és szerbek lázongásain kívül kelet felől a szeldsuk-törökök, észak felől pedig a besenyők és úzok fenyegették. Ismeretes, hogy Michaél Dukasz császár a szeldsukok ellen VII. Gergely pápától kért segítséget s viszonzásképpen kilátásba helyezte az egyházi úniót. Ugyanakkor a bizánci udvar igyekezett a délitáliai normannok szövetségét is megnyerni. A bizánci udvar e nyugati orientációjába kapcsolódik bele a magyar királysággal való barátság és szövetség, amely a magyar királynak is érdekében állt. Az a tény, hogy a bizánci császár, az egyik akkori legnagyobb földi hatalom képviselője, elismerte Géza királyi hatalmát akkor, amidőn Salamon az országot a német-római császárnak hűbérül ajánlotta fel, Magyarország politikai függetlenségének biztosítását jelentette. A bizánci korona tehát — mint valószínűleg I. Endre koronája is — a magyar királyság XI. századi bizánci orientációjának, vagyis annak a törekvésnek az emléke, amely a német veszéllyel szemben Bizáncre támaszkodott.

A XI. század vége felé megkezdődött a magyar királyság dél felé való terjeszkedése. 1091-ben László király megszállta Szlavóniát, majd Horvátországot támadta meg. A bizánci udvar nem tudta ezt megakadályozni, de Magyarország ellen uszította a kunokat. Ezek az események már utalnak arra a fontos szerepre, amely Magyarországnak a XII. században az európai politika szempontjából jutott. Ugyanis a latin-germán világ keleti és Bizánc nyugati törekvéseiben Magyarország ütközőponttá vált. A meginduló keresztes hadjáratok közelről érintették Bizáncot, mert, ha látszólag más célok érdekében folytak is, sok esetben gazdaságilag és politikailag is ellene irányultak. Magyarország pedig a keresztesek útjában feküdt, s a keresztesek zöme magyar földön át vonult Kelet felé. A keresztes hadjáratok sikere tehát sok esetben függött Magyarországot királyának velük szemben tanúsított magatartásától. Magyarország Bizánc szempontjából számottevő tényező lett, s politikai állásfoglalása fontos szerepet játszott azokban a küzdelmekben, amelyek a XII. század folyamán a pápaság és szövetségesei és a bizánci császárok, vagyis Róma és Bizánc közt megindultak.

Néhány évvel az első keresztes hadjárat (1096—1099) lezajlása után, amelynek csapatai hazánk földjén át vonultak Konstantinápoly felé, a XII. század első éveiben Bizánctól követek

érkeztek a magyar királyi udvarba, hogy a császár fia, Ióánnész számára feleségül kérjék László király árván maradt leányát. Miután Kálmán király kedvezően fogadta I. Alexiosz Komnénosz császár (1081—1118) ajánlatát, Eumathiosz Filokalész hadvezér vezetésével újabb díszes követség indult el Konstantinápolyból nyilván a régi hadiúton, Szardikén (Szófián) és Naiszoszon (Nisen) át, amelyen korábban oly sok bizánci követség jött a magyar földre. A küldöttek a magyar udvarból magukkal vitték Konstantinápolyba az Árpád-házi hercegnőt, Piroskát, aki az akkor körülbelül 15—16 éves trónörökös felesége lett. Ez a házasság Magyarország növekvő politikai jelentőségének elismerése volt. Az első keresztes hadjárat tanulságai és a délitáliai normannok fenyegetései indították Alexiosz császárt arra, hogy a magyarok szövetségét keresse. A magyar hercegnő és a bizánci trónörökös 1104-ben megkötött házassága megpecsételte a szövetséget, amely lehetővé tette Kálmán király számára, hogy a következő évben (1105) meghódítsa Dalmáciát, Alexiosz császárnak pedig hathatós segítséget nyújtott a normannok ellen, akik 1107-ben támadást intéztek Bizánc ellen. A délitáliai harcokban a bizánciak oldalán velenceiekkel együtt magyar csapatok is részt vettek, s az 1108-ban megkötött békeszerződés aláírói közt ott szerepelt a magyar király két megbízottjának neve is.

László király leánya, aki Bizáncban Eiréné nevet kapott, Alexiosz császár halála után, 1118-ban mint Ióánnész Komnénosz császár hitvese Bizánc trónjára került. Mozaikképét legújabban tárta fel Th. Whittemore professor a konstantinápolyi Hagia Szofia templomban (*ld. a X. képet*). A császárné férjét nyolc gyermekkel ajándékozta meg, akik között volt a későbbi Manuél császár is. Piroska-Eiréné császárné 1134-ben halt meg, miután bizánci szokás szerint halála előtt felvette az apácai fátylat s ezzel együtt, bizonyára idegen származására való célzással, a Xené (= idegen) nevet. Emlékezetét sok egykorú bizánci forrás dicsőíti, hiszen az ő nevéhez fűződik a középkori Konstantinápoly egyik legpompásabb monostorának, a Pantokratór nevével viselő monostornak az alapítása a hozzátartozó templomokkal, kórházzal és szeretetházzal együtt. A monostor főtemplomának felavatási emlékünnepére készült költemény (*ld. a XI. képet*) szerzője, aki ékes szavakkal ecseteli az új épületek csodás szépségét, azt is világosan megmondja, hogy a császárné nagyszabású tervét férje váltotta valóra. Eiréné császárnénak egy ismeretlen szerzőtől származó életrajzában a következőket olvassuk az alapítás tényéről: «Miután, mint mondtuk, megkoronáztatván a császári örökre emelkedett, minden más dolgot mellőzván és minden

gondolatot, mégha oly szükségesnek látszott is, félretévé, alapjaitól kezdve létrehozta a Mindenható Krisztusnak, Istenünknek és Megváltónknak szentelt császári monostort, felépítve az abban látható csodálatos templomokat, szeretetházakat és aggok menhelyeit, amelyek szépség, elhelyezés és felszerelés tekintetében az összes korábban létesített régieket és újakat felülmúlják. Mindezekben nagymértékben részt vett és ezeknek az épületeknek a terveit és méreteit nagyon harmonikusan, hozzáértően és ügyesen kidolgozta a derék Nikéforosz, ez az új Beszeleél, aki az ő szolgálói közül a legbizalmasabbja volt és aki nagy buzgóságot fejtett ki ezek kivitelezésében és ékesítésében . . . Egyszer kellő alkalommal kézenfogva a császárt, hitvestársát, belépett a mindenható Krisztusnak tőle emelt csodaszép templomába és legott földre vetette magát s fejét a szent padlóra hajtván, könnyezve kiáltott fel s így könyörgött: 'Fogadd' uram, az Istentől számodra készített templomot.' Könnyet könny után hullatott azt hangoztatva, hogy mindaddig nem kel fel, míg a hön óhajtott dolog teljesítését el nem éri. Amikor aztán a szent padlót könnyeivel áztatva meghallotta, hogy a császár kinyilatkoztatja azt, ami szíve kívánsága volt — ez pedig abban állt, hogy szent kincsekkel pompásan el legyen látva, ingó és ingatlan javak legyenek neki szentelve, hogy évenkénti bevételek és ajándékok biztosíttassanak számára s mindezekon kívül ez a tisztes monostor az összes többiek felett álljon, hogy Pantokratór-monostornak neveztessek és szóval és tettel a legfőbb tiszteletben részesüljön — mindezekre vonatkozólag hallván az ígéretet a császár ajkáról, kimondhatatlan örömmel és gyönyörűséggel eltelve kelt fel.» Ióannész Komnénosz ekkor tett ünnepélyes ígéretének beváltása volt az eredeti alapítólevél, amely 1136-ban kelt s amely 1934-ben a peloponnészoszi Mega Szpélaion-monostor leégése alkalmával tűz martaléka lett. Ebben a császár meghatottan emlékezik meg elhunyt nejeről, a monostor alapítójáról, aki a mű teljes befejezését már nem érte meg, s felsorolja azokat a javakat, amelyek felesége és az ő adományai révén a monostor birtokába mennek át. Az alapítólevél alapján részletes képet kapunk a monostorról, amelyhez három templom tartozott, a Mindenható s a Könyörületes Istenanya temploma és Mihály arkangyal kápolnája. Ez utóbbi a bizánci császárok temetkezőhelye lett, s ebben pihentek egykor az alapító császárné hamvai. Lehet, hogy az István király alapította templomot is beépítették a Pantokratór-monostor épülettömbjébe, amelyhez tartozott a nagy gonddal berendezett, pompásan felszerelt kórház és az aggok számára készült szeretetház, olyan intézmények, amelyekhez foghatót abban az időben nemcsak Bizáncban, de

Nyugaton is hiába keresünk. Ez utóbbiak ma már nincsenek meg, de aki Isztanbulban jár, az egyik halmon ma is rábukkan a három török mecsetté átalakított templomra (Zeirek Klisze Dsamii) (ld. a XII. képet). Az egykori pompás mozaikképek, amelyeket az alapítólevél részletesen leír, ma már nem láthatók, s a falakat fehér mésztakaró borítja. A templom nyugati fala előtt egy verde antico-ból készült hatalmas szarkofág áll, minden oldalán egy-egy kereszttel. A hagyomány azt tartja, hogy ebben aludta álmát Eiréné császárné, míg meg nem bolygatták hamvait.

A bizánci egyház Eiréné császárnét a «boldogok» közé sorolja. A császárnéről keveset tudunk, de ránk maradt az a képe, amelyet a bizánci szerzetesírók a hagiográfiai irodalom szokott stílusában a dicsőítő jelzők egész áradatával rajzoltak meg. Észert a nyugati királyi család sarja, akinek származását egy udvari költő verse a Julius Caesarokra vezeti vissza, mint «nemes hajtás, már korán elárulta mindazt, ami benne szunnyadt». Már gyermekkorában kitűntek kiváló vonásai, s egész lényét «beragyogta testi és lelki szépsége». S amint nőtt, «egyre fényesebb és gazdagabb sugarakban csillogtak elő lelkének belső kincsei, úgyhogy nemcsak közvetlen környezetében, hanem távoli, idegen tájakon is ismertté lett». Eiréné boldog feleség, szerető édesanya lett, aki gondosan nevelte gyermekeit. A bizánci élet pompája és ragyogása azonban nem vonzotta. «Megtetvén a császári udvar hiú csillogását, — mint életrajza mondja — ajkán egyre Dávid zoltára zengett: 'Mit használ vérem, ha sírba szállok?」 Másoknak szentelte életét: alattvalóit segítette, «a nélkülözőket felkarolta, kezét kinyújtotta az árvák és özvegyek felé s a monostor lakóit adományaival támogatta». Asketikus életmódja végül is az apácai fátyol felvételéhez vezetett. A magyar királyleány, aki a pannónok földjén született s ott élte át gyermekéveit, aki Bizánc trónjára került, aki monostort alapított, végül is mint egyszerű apáca fejezte be életét. Alakját jellemzi Theodórosz Prodromosz udvari költőtől származó sírverse, amely magyar fordításban így hangzik:

«Ha szólni holtaknak halál után szabad,
imé a sírből szól szavam hozzád, utas,
ki erre jársz, elmondom hát a sorsomat.
Boldog nagy ősök sarjadéka voltam én,
egész Nyugat felett uralkodának ők.
A Julius Caesaroknak neveltjeként
a Gráciák tettek fejemre koronát.
Rómán uralkodó Alexiosz fia,
bíborteremben szült erős Joánnisz úr,

Komménékből, Dukaszokból virágzó sarj,
minden pogány fajt üldöző nemes vitéz,
hites nejévé tett engem törvény szerint,
kivel az auzón föld felett uralkodván,
világra hoztam néki négy derék fiút,
kik ős bíborteremben nyertek életet,
kiváló hősök, harci tűztől lángolók ;
világra hoztam négy erénnyel ékes lányt.
Tanúja voltam férjem fényes tettinek,
győzelminek, amerre nyugszik s kél a nap,
észak vidékein s a déli tájakon.

De elhagyván császári bíbort s termeket,
levetve díszes öltönyt, fénylő koronát,
apáca-mezbe, rongy-ruhába öltözém.
Bithüniában messze ért utól a vég,
Bizánc falától amidőn távol valék.
Császári gálya hozta vissza hamvaim
e helyre, hol pihenni volt az óhajom.
Uram, teremtmőm s újraalkotóm, aki
a földön lent hatalmat adtál énnekem,
ott fent is add meg, rám mi vár, az égi részt.»

5. KÜZDELEM A BIZÁNCI HÓDÍTÓ TÖREKVÉSEK ELLEN

A XII. század elején Magyarország — ami Bizánchoz való viszonyát illeti — nemcsak a magyar földön átvonuló keresztések révén, hanem más szempontból is fontos szerephez jutott. Magyarország földje, amely Kelet és Nyugat vízváltóján terült el, már régi idők óta összekötő szerepet játszott a nyugati és keleti árucseré terén. Fontos kereskedelmi útvonalak vezettek át rajta. Miután a magyar állam kialakult, s a pásztortársadalom áttért a földművelés és barbár feudalizmus életformáira és ennek következtében a kereskedelem fejlődésnek indult, bizonyos mértékben a magyarság is belekapcsolódott az európai kereskedelmi életbe. Ibrahim Ibn Jakub spanyolországi zsidó kereskedő, aki 960—965 közt utazott a nyugati szlávok területén, azt írja, hogy Prágába a magyar földről nemcsak muzulmánok, zsidók, hanem magyarok is jönnek áruikkal és miszkálokkal (= bizánci aranyakkal), hogy ott rabszolgákat, cint és különféle prémekeket vásároljanak. Bár ez időben még a magyarok bizánci kalandozásairól is hallunk, a bizánci arany magyar földre nemcsak zsákmányolás, hanem kereskedelmi kapcsolatok révén is eljuthatott. Az orosz krónikában

olvassuk, hogy 969-ben Szvjatoszláv orosz fejedelem azt mondta, hogy a Duna mellett Perejaszlavecben óhajt élni, mert oda gyűlik össze minden jó, «a görögöktől köntösök, arany és bor és gyümölcs, a magyaroktól ezüst és lovak», ami a magyarság balkáni kereskedelmi kapcsolataira utal. Az Árpád-kor elején el volt terjedve hazánkban a bizánci arany, amely értékszámítási alapul is szolgált. A «pensa auri» szó már a X—XI. században a bizánci arany jelölésére szolgált. Azt a korábbi feltevést, amely szerint a középkorban a Dunán a Fekete-tengerig kereskedelmi hajózás lett volna, az újabb kutatások megdöntötték ugyan, de az bizonyos, hogy a szárazföldi levantei kereskedelem útvonala Pestről Konstantinápoly felé a régi római hadiút vonalán: Belgrádon, Barancson, a Morava völgyén, Nisen, Szófián és Filippupoliszon (a mai Plovdivon) keresztül vezetett. Ebben a kereskedelemben a XII. század elején már a magyar kereskedők is élénk részt vettek. Tudélai Benjámin zsidó utazó, aki a XII. század második felében, Manuél császár korában járt a bizánci fővárosban, a különböző keleti: egyiptomi, perzsa, palesztinai stb., továbbá az orosz és bolgár kereskedőkön kívül magyarokat is említ a konstantinápolyi piacok látogatói közt. Konstantinápoly ezidőtájt a világ legfontosabb kereskedelmi központja volt, ahol felhalmozódott mindaz, amit nemcsak a birodalom területe, hanem a szomszédos országok és a távoli Kelet termelt és gyártott. A magyarországi kereskedelmi útvonal biztonságára tehát Bizánc szempontjából is fontos volt. Magyar kereskedői telepek voltak a Konstantinápolyba vezető út egyes állomásain, így Barancsban és Filippupoliszban is.

Az egyik bizánci forrás arról tudósít, hogy a Barancsba érkező magyar kereskedők bántalmazása volt az oka annak a háborúnak, amely még Eiréné császárné életében kitört Bizánc és Magyarország közt. 1127-ben ugyanis II. István magyar király betört a bizánci birodalom területére, bevette Belgrádot, feldúlta Barancsot, Nist és Szófiát, s a magyar hadak egészen Filippupoliszig nyomultak előre. A következő évben Ióánnész Komnénosz császár bosszúló hadjáratra indult és Haram vára közelében megverte II. István csapatait, majd a Szerémséget is elfoglalta. 1129-ben ismét a magyarok támadtak, akik a Szerémséget és Barancsot újból visszafoglalták, mire a két uralkodó személyesen kötötte meg a békét. Ami e háború hátterét illeti, egy másik bizánci forrás az⁴ hozza fel okául, hogy II. István követelte a magyar Álmos herceg Bizáncból való kiutasítását, amit a bizánci udvar megtagadott, s erre a magyar király fegyverhez nyúlt. Tény az, hogy Bizánc a XII. század folyamán menedéket nyújtott azoknak a magyaroknak, akik a belső viszályok következtében bizánci segítségre számítva

Konstantinápolyba menekültek. Így került oda 1116-ban Kálmán király megvakított öccse, Álmos herceg, aki Bizáncban a Kónsztantinosz nevet vette fel s Makedóniában várost alapított, amelyet róla Kónsztantiniának neveztek el. Tíz évig élt Bizáncban. Vele volt fia, az ugyancsak megvakított későbbi II. Béla is, akit hazatértéig, 1131-ig titkon őriztek ott. Bizáncban töltötte száműzetése idejét Bors vezér is. A bizánci udvar nyújtott menedéket egy időre Kálmán király elűzött feleségétől származó, állítólagos fiának, Borisnak, akit a bizánci források Kalamanosz néven ismernek, s aki bizánci hercegnőt vett feleségül. Ő is bizánci támogatás reményében ment oda, ahol 1128—1130 közt tartózkodott. 1131-ben Ióánnész császár Oroszországba küldte Borist, hogy onnan kezdjen háborút II. Béla magyar király ellen. Ő maga ugyanis a rokoni kapcsolatokra való tekintettel nem akarta támogatni őt. Fia, Kálmán, aki Bizáncban Kónsztantinosz néven szerepelt, később szebasztoszi (fészes) rangot kapott s kilikiai helytartó lett. Nevével egy bizánci ólompecséten is találkozunk, amelyen ezt olvassuk: «Kálmánnak, a szebasztos dukasznak a pecsétje». De II. István háborújának okai közt szerepel még egy harmadik változat is. A magyar krónikák szerint a háborút Ióánnész császár és felesége közt felmerült ellentétek idézték volna elő, amelyek során a magyar származású császárnét férje részéről állítólag sértés érte, amit aztán rokona, II. István meg akart torolni. Úgy látszik, hogy magyar körökben ezzel próbálták a háborút indokolni, amely mögött nyilván hatalmi és gazdasági érdekek rejtőztek. Abból a tényből, hogy a bizánci udvar menedéket nyújtott a magyar üldözötteknek, arra lehet következtetni, hogy már Ióánnész Komnénosz korában felmerült a magyar ügyekbe való esetleges beavatkozás gondolata. II. Ióánnész és II. István háborúja bevezetése volt azoknak a súlyos küzdelmeknek, amelyeket a magyarság a XII. század közepén a bizánci hódító törekvések ellen vívott.

1143-ban Ióánnész Komnénosz halála után fia, Manuél, I. László magyar király unokája lépett a bizánci trónra, aki, mint egyik régi elődje, Iusztinianosz, át volt hatva a bizánci császárság egyetemességének és a birodalom oszthatatlanságának gondolatától, és politikai törekvéseinek középpontjába a római császárság egységének visszaállítását helyezte. Világuralmi tervei megvalósításának azonban útjában állt a német-római császárság, amely ezidőben maga is világuralmi célokat tűzött maga elé. A II. keresztos hadjárat idején (1147—8), amelynek csapatai ismét Magyarország földjén vonultak át a Duna melletti Barancsig, Manuél császár megnyerte III. Konrád német császár szövetségét

a normannok ellen, akik abban az időben támadást intéztek a bizánci birodalom ellen. E szövetséggel, melyhez utóbb Velence is társult, szemben állt a normann-francia koalíció, amelyhez a szerbek és a magyarok is csatlakoztak. Így érthető, hogy II. Géza sógorához, Izjaszláv kievi fejedelemhez 1149-ben küldött üzenetében már ellenségeinek nevezi a görögöket. Amidőn 1152-ben, III. Konrád halála után I. Frigyes került a német-római császári trónra, megváltozott ugyan a helyzet, amennyiben a német-bizánci szövetség felbomlott, de Manuél céljai nem változtak. Kísérletei, hogy a német birodalommal szövetségben támadja meg Magyarországot, nem vezettek eredményre. A két császárság egymással versengve igyekezett világuralmi céljait megvalósítani. Manuél két utat látott tervei elérésére: egyrészt Itália ellen támadni, másrészt meghódítani Magyarországot, amelyet a német birodalom elleni bázisnak és felvonulási területnek tekintett, s azt belekapcsolni a bizánci birodalom hatalmi rendszerébe. Céljai elérése végett Manuél nemcsak fegyveresen küzdött csaknem két évtizeden át, hanem igénybe vett minden diplomáciai eszközt is. Beleavatkozott a magyarság pártküzdelmeibe és támogatta a trónkövetelőket. A magyar belső ügyek alakulása, az elégedetlenkedő nagyuraknak a különböző trónkövetelők köré való csoportosulása kedvező talajt biztosított Manuél tervei megvalósítására. Két párt állt szemben egymással: a világi nagybirtokosság, hogy érdekeit biztosítsa, a Magyarországgal szemben hatalmi igényekkel fellépő Manuélhez fordult, az egyházi nagybirtokosok viszont a pápai körökre, a VII. Gergely óta egyre erősödő pápai világuralmi törekvésekre támaszkodtak és szembe szálltak a római egyház hatalmát fenyegető bizánci támadással. A magyarországi feudális anarchia tehát utat nyitott a bizánci hódító törekvések számára. Manuélnek, mint a világi feudális párt főtámaszának számításaiiban nagy szerepet játszott az a tény is, hogy Magyarországon — mint láttuk — a XII. században, kivált a keleti és déli részeken, sok híve volt a bizánci egyháznak, s így az ebből a szempontból is kedvező területnek látszott a bizánci hódító törekvések számára.

Nem véletlen, hogy ebben az időben kezd divatba jönni a bizánci forrásokban, főleg a panegirikus (dicsőítő jellegű) irodalomban a magyarok 'Pannonos' neve, amely magában véve is bizonyos római jogigény kifejeződése, s amelynek másik változata, a 'Paiones', melyet már az ókori írók átvittek a pannonokra, szintén használatos a magyarokra éppen úgy, mint elvéve a 'Szauromatai' (szarmaták), a 'Dakes' (dákok) és 'Gépaides' (gepidák), csupa olyan nép neve, amely egykor Magyarország területén élt.

A küzdelmek 1150-ben indultak meg, amidőn Manuél a szerbek ellen támadt, akik a magyarokkal egyetértve s azoktól támogatva a normannokkal tartottak. Manuél személyesen vett részt a harcokban s a Tara folyó közelében párviadalt vívott egy Bágyon nevű magyar vezérrel. E harcokat egy egykorú balladaszerű költemény is megörökítette, amelyben többek között a következőket olvassuk :

«A Száva hozzád esdekel, dicső bíbor szülötte :
'A szerbek és a magyarok holttestéből elég ez,
folyásomat a vérözön bíborvörösre festi.»

Kinnamosz történetíró, aki a császár titkára volt s maga is részt vett a hadjáratban, a következőképpen írja le a császár vitézkedését. «A császár teljes fegyverzetben, megeresztett kantárszárral üldözőbe vette őket. . . , de miután látta, hogy övéi ellankadtak, elhagyta őket s magához vévén két rokonát, . . . velük az ellenségre tört. Ellenfelei észrevévén fegyverzetét — mert teljesen arannyal volt bevonva — s hatalmas testalkatáról és termetéről felismervén őt, — hiszen teljesen olyan volt, mint a héroszok, amennyiben rendkívüli lovaglása és bámulatosan ügyes fegyverforgatása messze kiemelte őt a többiek közül — nem állottak hátat fordítani neki. Azt mondják, hogy ő rátámadván a megfutamodókra, egyetlen dárdavetéssel tizenötöt földre terített közülük. A nagy zavarban és tolongásban ugyanis össze-vissza rohanva egymásba ütköztek ellenfelei. Összesen negyvenet sujtott földre, a többieket pedig megfutamította s a menekülőket követve kardjával és dárdájával hátulról folyvást kaszabolta őket. Ekkor történt a következő is. Az egyik azok közül, akiket korábban lesújtott dárdájával, estéből feltápáskodott, mert a csapás nem volt halálos, s lábán próbált menekülni a szerencsétlen. Amikor azonban látta, hogy a császár megközelítette, kirántván kardját, rárohant, hogy lesujtsa. De a császár mellére taposott, földre terítette és a szeme körül alapos sebet ejtván rajta, ott hagyta . . . Maga Bakchinosz [Bágyon] és a körülötte lévők . . . a császárra rohantak. Rémes dolog volt ez. A császár eldobván dárdáját, kirántotta övéen lógó kardját és csapásokat osztván és kapván, ide-oda fordult, míglen a többiek szétszóródtak, s az egész küzdelem reá és Bakchinoszra hárult, aki igen kitűnt vitézségével és nagy testi erejével. Többszöri összecsapás után Bakchinosz a császárt arcon sujtotta kardjával, de nem tudta átvágni a sisakjáról szemére boruló rostélyt. Mégis olyan erős volt a csapás, hogy

a láncszemek belemélyedve a húsba, nyomot hagytak ott. A császár pedig kardjával lemetszi a barbár kezét . . . »

1151-ben Manuél már egyenesen Magyarország ellen indult, amelyet a Duna, ez a «vízi bástya», ahogy az egykorú bizánci források nevezik, védelmezett. A bizánci csapatok bevették Zimonyt, a trónkövetelő Boris pedig, akit Manuél magával vitt, a Temes vidékét pusztította. Manuél a Szerémség magyar lakosságát fogolyként hurcolta Bizáncba. 1154-ben a magyarok készültek támadásra, mire Manuél a Duna mellé sietett, de mivel hajói nem érkeztek meg, s így nem tudott átkelni a Dunán, elfogadta a magyar részről felkínált fegyverszünetet. A következő évben (1155) kiújultak a harcok. II. Géza királyunknak ugyanis kapóra jött Manuél unokatestvérének, Andronikosz hercegnek az árulása, akit a császár Barancs és Nis kormányzásával bízott meg. Ez a megbízhatatlan egyéniség felajánlotta a magyaroknak a két várost, ha őt a bizánci trón megszerzésében támogatják. Manuél azonban idejekorán értesült a tervekről s Andronikoszt elfogatta. Közben a bizánci csapatok Belgrád környékén súlyos vereséget szenvedtek. 1155-ben ott találjuk Manuél seregében István herceget, II. Géza öccsét, aki Bizáncba menekült, s akit a császár igyekezett céljai elérésére felhasználni. A bizánci udvar szívesen fogadta a magyar herceget. Manuél unokahúgát, Mária hercegnőt adta hozzá feleségül. Néhány évvel később, 1158-ban II. Géza idősebb öccsét, László herceget is Bizáncban találjuk. 1156-ban Manuél erős sereggel és hajóhaddal vonult a Dunához, melynek túlsó partján a magyar hadak sorakoztak fel, de döntésre nem került sor, s a görög foglyok visszaadása ellenében létrejött a béke.

A Bizánc és Magyarország közti küzdelem még a távoli Oroszországra is kihatott. Mindkét fél bevonta a küzdelembe az orosz fejedelmeket. Így pl. Izjaszlávval szemben, akinek II. Géza fegyveres segítséget nyújtott, Manuél Jurij Dolgorukijt támogatta.

II. Géza halála után fiát, III. Istvánt (1162—1172) koronázták meg királynak, de Manuél rokonát, István herceget akarta ráerőszakolni az országra s érdekében nagy sereg élén megjelent az ország határán. Ez az uralkodó pártot arra kényszerítette, hogy megegyezést keressen vele. Nem fogadták el ugyan Manuél jelöltjét, de elejtették III. Istvánt, aki Ausztriába menekült, és a Manuél-tól is támogatott szeniorátusi trónöröklési rend alapján II. Géza öccsét, a Bizáncból hazatért II. Lászlót emelték a trónra. Ez, számolván a magyarok hangulatával, nem vett el görög nőt, de Lukács esztergomi érsek — nyilván görög kapcsolatai miatt — mégis vonakodott őt megkoronázni. László halála (1163) után az

ellenzéki párt kerekedett felül, amely IV. Istvánt ültette a trónra, Manuél császár pártfogoltját és rokonát. Erre a másik párt visszahozta III. Istvánt s leverte IV. István pártját, aki rövid uralkodása után (1163) ismét Bizáncba menekült. Manuél újra fegyveresen lépett közbe érdekében. Azonban belátta, hogy IV. István ügye nem sok reménnyel kecsegtet, s új tervet eszelt ki. Nem támadott, hanem magával vitte Bizáncba II. Géza ifjabb fiát, Bélát, kinek felajánlotta leánya kezét, aminek fejében a magyar udvar ígéretet tett, hogy átengedi a császárnak Béla atyai örökségét, a horvát-dalmát hercegséget. E tény jelentőségéről s annak következményeiről a következő fejezetben fogunk részletesen szólni.

Eközben Manuél tovább folytatta Magyarország elleni harcait eleinte még IV. István, majd utóbb újabb jelöltje, Béla herceg érdekében, azt hozván fel ürügyül, hogy III. István nem tartotta meg a bizánci udvarral kötött egyezségeit. 1164-ben Manuél a bizánci csapatok élén Béla herceggel együtt átkelt a Száván, s míg csapatai egy részét IV. István segítségére küldte, magyar földről levelet írt III. Istvánnak, amelynek szövege Kinnamosz történetíró szerint a következőképpen hangzott: «Nem azért jöttünk, fiam, hogy a hunok [= magyarok] ellen háborút viseljünk, hanem, hogy biztosítsuk Béla testvéred számára azt a földet, amelyet nem a mi hatalmunk ragadott el, hanem amelyet te adtál neki és már korábban a ti atyátok, továbbá, hogy nagybátyádat, Istvánt, aki immár maga is a mi uralkodói felségünk rokonává lett, megszabadítsuk a veszélytől. Ha te is óhajtod, hogy Béla vőnk legyen, amire vonatkozólag megegyezés történt veled, miért akarod mégis megszakítani velünk a baráti viszonyt azáltal, hogy nem adod neki vissza a földjét? Ha azonban a rokoni köteléket nem ápolod és másképen vélekedsz erről, tudd meg, hogy mi nem fogjuk túrni erőszakoskodásodat.» Ezután a görög csapatok átkeltek a Dunán és egészen Bácsig nyomultak előre. III. Istvánnak közben sikerült II. Vladisláv cseh király segítségét megnyernie. Végül is a cseh király közvetítésével létrejött a béke, amelynek értelmében III. István átengedte Bélának atyai örökségét, Manuél pedig kötelezte magát, hogy IV. Istvánt nem fogja többé támogatni. E hadjárat alkalmával Manuél visszavítette Szávaszentdemeterről Nisbe Prokopiosz vértanú kezét, amelyet a magyarok az 1071—2. évi hadjárat alkalmával vittek el onnan a Szent Demeter-templomba. A háború azonban ezzel nem ért véget. 1165-ben újból a Szerémség területén folytak a harcok, miközben Zimony többször gazdát cserélt. Végül is békét kötöttek, amelynek értelmében Manuél megkapta a Szerémséget és Dalmáciát.

1165-ben IV. István meghalt. Görög források szerint a magyarok megmérgezték. Nyugati források szerint a két görög-barát király (II. László és IV. István) azért halt meg olyan fiatalon, mert az egyházi párt feje, Lukács esztergomi érsek «ölte meg őket szája leheletével».

1166-ban újból támadtak a magyarok s eleinte győzelmet arattak. Kinnamosz így beszéli el ezt: «A hunok [= magyarok] királya ismét megbontván a fennálló rendet, Dionüszioszt [= Dénest], aki a környezetéhez tartozó előkelők közül való volt és sok háborúban szerzett tapasztalatot, nagy sereggel a Szerémség visszafoglalására küldte . . . Michaél, akit Gabrasznek neveztek s aki annak a földnek [t. i. Szerémségnek] duxa volt és Branasz, aki maga is egy sereg parancsnoka volt . . ., minthogy úgy határoztak, hogy éjnek idején fogják megtámadni Dionüszioszt, felkerekedvén egész seregükkel előre nyomultak. Mikor azonban odaértek, ahol Dionüsziosznak táboroznia kellett, mivel a tábort emberektől teljesen elhagyottan találták, félelem fogta el őket . . . De a nyomokra figyelve tovább vonultak és talán valamit el is értek volna, ha korábban támadtak volna a hunokra. De minthogy akkor már fényes nappal volt, a hunok észrevették őket és kezdték a lovakat beterelni a táborba (mert éppen kicsapták volt azokat legelőre) és felpattanván a szokás szerint mindig sátraik előtt álló lovakra, csatarendbe zárkóztak és látván, hogy a rómaiak [= bizánciak] nagy rendetlenségben jönnek (ugyanis legtöbbször a lovaikat beterelő hunokra támadván szétszóródott), rájuk rohantak és megfutamtván őket, a római falanx mögött jövőket is velük együtt visszűzték. Megzavarodván ezek, visszavonulásba kezdtek. Végül is, minthogy azt hitték, hogy sokkal többen támadtak rájuk, mint az a sereg, amelyet láttak, teljes erővel futásnak eredtek.» Manuél három sereget küldött Magyarországra ellen. Az egyik Béla herceggel a Dunához vonult, a másik a Fekete-tenger mellől indulván ki, Erdély felől támadt, míg a harmadik sereg még északabbra hatolván, az orosz föld felé lakó magyarok földjére tört be. Ez alkalommal magyar területen Manuél seregének fővezére, Ióannész Dukasz egy aranykeresztet állíttatott fel, amelynek feliratát Kinnamosz örökítette meg. A szöveg így hangzott :

«Egykoron itten a pannón népnek számtalan ezrét rémes Arész dühe és a római kar leölé.

Róma dicső ura akkor az isteni Mánuel úr volt,
ősi nemes Komnén törzsbeli büszke virág.»

Egy ismeretlen költő verse pedig arról tudósít, hogy a Bizánca menekült Boris fia Manuélnak egy aranytálat ajándékozott, amelyen magyarországi diadalai voltak ábrázolva. Íme a költemény szövege :

«Hangot kapott az Isztrosz : Dávidtól nyeré,
ajkáról Mánuel nagyúr hatalma száll.
Arany tálról ragyog az Isztrosz képe már
s a császár tettei. Paión királyi sarj,
fenséges Dúkasz Kálmán véseté reá,
hogy ércszavát meghallják messzi földeken,
és hódolattal nyújtja császáranak ő.»

E harcokban nagy szerepet játszott a bizánci flotta is, amely a Dunán felhajózáván, nemcsak csapatokat szállított, hanem a hadműveletekben is részt vett. A széles és nehézkes magyar hajók nem tudták felvenni vele a küzdelmet, kivált miután a bizánci hajóhad a «görög tűz» fegyverét is eredményesen alkalmazta.

Hogy maga Manuél milyen büszke volt diadalaira, azt hivatalos dokumentum is bizonyítja. A császár ugyanis egy 1166-ból való oklevélben több, régi római mintára felvett győzelmi jelző között, amelyek az általa meghódított népekre vonatkoznak, az 'Ungrikosz' (magyar) jelzőt is viseli, ami a magyarok legyőzésére utal. Pedig valójában csak annyi történt, hogy a bizánci hadak ezúttal Erdély egy részét is feldúlták és foglyokkal és gazdag zsákmánnyal tértek haza.

1167-ben indította Manuél hadait az utolsó, Magyarország elleni hadjáratra. Az előkészületek közben Konstantinápolyban különös esemény történt. A Kónsztantinosz-forum nyugati diadalkapuján ugyanis két női alakot ábrázoló ércszobor állott. A bizánci hagyomány az egyiket 'Ungrissza'-nak (magyar nő) nevezte, a másik a 'Rómaia'-t ábrázolta, ami az egykorú nyelvhasználatban «bizánci nő»-t jelentett. Miközben Manuél hadai gyülekeztek, a diadalív ormán emelkedő bizánci nő szobra ledőlt, míg a másik sértetlenül talapzatán maradt. A babonás császár a nyilván földrengés okozta eseményt a hadjáratra nézve rossz előjelenek tekintette és rögtön elrendelte, hogy a Rómaia szobrát állítsák vissza; az Ungrissza szobrát pedig döntsék le. Bennünket nem az a történet mélyén rejlő és számtalan példával igazolható babonás hiédelem érdekel, hogy a képmás sorsa azonos az ábrázolt személyével, hanem a császár lelkében ott borongó sejtelem, hogy céljait fegyverek útján nem érheti el, mert a küzdelemben Magyarország nem fog elbukni. Pedig éppen ez az utolsó hadjárat a bizánciak fényes győzelmével végződött.

A hadakat ezúttal nem maga a császár vezette, hanem unokaöccse, Andronikosz Kontosztefanosz. A Szerémség területén, Zimony közelében vívott döntő ütközetet Nikétasz Chóniatész, aki e korra vonatkozólag Kinnamosz mellett főforrásunk, homéroszi színekkel a következőképpen írja le: «Dionüsziosz [Dénés] vidám képpel, ujjongva és örvendezve vezeti ellene [t. i. Andronikosz Kontosztefanosz ellen] hadait, mintha csak valami játékról lenne szó. Szinte nem is volt tudatában annak, hogy mi a teendő, s így a vezérlete alatt álló sereget nem osztotta szét jobb- és balszárnyra, nem különítette oszlopokba és osztagokba, hanem az egész nagy hadsereget egy tömegbe összegyűrvén és erőddé sűrűsítvén, határtalan elbizakodottságában fekete felhő módjára nyomult előre. Zászlaját a szél egy vastag, magas rúdon lengette, amely négy pár ökör tengelyen húzott. Az ellenséges tömeg, amely csupa lovasokból állt és dárdákkal volt felfegyverezve, valóban szörnyű, rémes látványt nyújtott. Nem csupán a harcosok voltak állig felvértezve, hanem lovaikon is szíjak, mellvédők, homlokvédők és szűgyvédők voltak láthatók, védelmül a csapások ellen. Amint a csapatok közeledtek egymáshoz, a lovak nyerítése és a napfényben csillogó fegyverek ragyogása mindkét seregben félelmet és csodálatot keltett. Miután dárdavetésnyire megközelítették egymást s éppen dél felé járt az idő, az időpont tehát kedvező volt az összecsapásra, Kontosztefanosz kiadta a parancsot a jobb- és balszárnyon legközelebb levőknek, hogy támadjanak rá a barbárok hátsó soraira és az íjászok lőjék ki sűrűn nyilaikat. A hadvezérnek ugyanis az volt a célja, hogy szétszórja és megbontsa a paionok [= magyarok] falanxát. Miként a homéroszi csatarendben, akkor is 'pajzsot a pajzs ért, vértet a vért, férfit meg a férfi*', a lovak feje egymást érintette, emberpusztító dárdaharc dühöngött, és a seregek úgy hullámozgáltak ide-oda, mint mozgó és pikkelyeit emelgető sárkány. Dionüsziosz rendíthetetlen falként nyomult előre, dárdáját Kontosztefanoszra és a körülötte lévő csapatra szegezvén. Amint a rómaiak [= bizánciak] elérték őt, egy ideig kölcsönös dárdázás folyt, támadások és ellentámadások követték egymást. Miután azonban a dárdák eltörtek és a dárdák halmaza mintegy gátat emelt a két sereg közé, kirántották hosszú kardjait és újból egymásra rontva küzdöttek. Amikor már ezek éle is kicsorbult, minthogy a seregek teljesen ércbe és vasba voltak öltözve, a paionok zavarba jöttek, mert arra nem is gondoltak, hogy a rómaiak felfogják rohamukat. A rómaiak pedig kézbe kapván vasbuzogányaikat — mert ilyen fegyvert is szoktak magukkal

* Idézet Homérosz Iliaszából: XIII. ének 131. sor.

vinni, ha harcba mennek —, azokkal kezdték csapdosni a paionokat. Az ilyen csapás, ha a fejet és arcot érte, halálos volt. Sokan közülük elkábulván, lezuhantak lovaikról, mások pedig elvéreztek sebeik következtében. Így hát a verhetetlen sereg megtört. Nem volt olyan római, aki le ne vágott, le ne ütött volna egy paiont, fegyvereitől meg ne fosztott volna egy elesettet, ne öltött volna magára más fegyverzetet vagy ne szállt volna megölt lovas lovára. Amidőn már késő estére járt az idő, a kürt éles hangja visszavonulást jelzett és Dionüsziosz magasan lobogó zászlaja lehanyatlott...»

E győzelem után Manuél-nagy diadalünnepet rendezett a fővárosban, amelyet ugyancsak Nikétasz Chóniatész a következőképpen ír le: «Így győzték le a paionokat. A császár pedig hallván a pompás győzelemről, ujjongva és örvendezve hálaáldozatot mutat be az Istennek és hogy hírül adja a főváros lakosainak ezeket a nagy és örvendetes eredményeket, tüstént örömlírt vívó levelet ír, amelynek útján kikürtöli a nagy győzelmet. Néhány nap múlva maga is a fővárosba megy és diadalmenetben vonul be a Keleti Kapun, amely a fellegvárba vezet. Minthogy az volt a szándéka, hogy e nagy diadal és dicső győzelem alkalmából fényes diadalünnepet tül, elrendelte, hogy a győzelmi bevonulást a legnagyobb pompával készítsék elő. Mindenütt arannyal tarkított bíborszövetek voltak kiterítve. A polgárok, mint valami meredekekről lezúduló áradat özönlöttek a szertartásra, kiürítvén a tereket, házakat, templomokat, műhelyeket és a messze kiérjedő város minden részét. Nem hiányoztak a diadalmenetből a foglyok sem, közülük sokan részt vettek a menetben, gyönyörködtették a jelenlevőket és emelték az ünnepi menet fényét. Mindenkiiben csodálatot keltek az emelvények, amelyek annak az útnak a két oldalán, amerre a diadalmenetnek el kellett haladnia, két, sőt három emeletnyi magasságban emelkedtek, továbbá a háztetők, amelyek a magasban lebegni látszó nézőket tartották. Amidőn elkövetkezett a császár elvonulásának ideje, elől egy aranyozott ezüst négyesfogat jött, amelyet hófehér lovak húztak. Ezen állt az Istenanyának, a császár legyőzhetetlen szövetségesének és leküzdhetetlen harcos-társának az ikónja. De a tengelyek nem nagyon nyikorogtak, mert nem a szörnyű Athéna istennőt, ezt a hamis szüzet vitték,* hanem az igazi Szüzet, aki az Igét az Ige által értelemfeletti módon szülte. Ezután jöttek a császár vérokonjai, majd a szenátorok, a politikai tisztségeket viselők, a főméltóságok és akiket a császári kegy kitüntetett. Utánuk jött maga az uralkodó büszketartású lovon ülve, egész dicsőségében és fenségében, a császári jelvények pompájában ékeskedve. Mögötte jött a győzelmet

* Célzás Homérosz Iliasának egyik helyére: V. ének 855. skk. sorok.

szerző Kontosztefanosz, akinek dicsőítették diadalát és magasztalták szerencsés küzdelmeit. Miután a császár belépett a nagy templomba [a Hagia Szofiába], az egész nép jelenlétében dicsőítette az Urat, majd palotájába vonult.»

Hasonló hangon írnak Manuél magyar hadjáratairól az egykorú dicsőítő költemények és beszédek szerzői is. Íme egy részlet Kónsztantinosz Manasszész egyik beszédéből: «Mert ki győzte le és kényszerítette valaha is adófizetésre a legyőzhetetlen pannónokat [= magyarokat], ezt a jó lovú, jó fegyverzetű népet, amely vasat és páncélt visel, Arész megszállottja, megszámlálhatatlan tömeg, több a tenger fövényénél, vitézsége és harciassága fölülmúlja a triballoszokét, a dákokét s a gepidákét, vakmerősége leküzdhetetlen, merészsége verhetetlen, harcban ellenállhatatlan, független, szabad, emelt fővel járó, szabadságszerető, a maga ura. Az örvénylő, bővizű Isztrosz felett lakik, amely több ágra szakadva hányja habjait a Fekete-tengerbe. Mérhetetlen, végeszakadatlan távolságok választják el birodalmunktól, s csak a híre hatol ide, mert a természet ősidőktől fogva az Isztrosz hullámain tette válaszfalként a két ország közé s tovasiető vízsáncot emelt oda. Learatja a mező és termőföld gyümölcsét, övé a ménest és gulyát tápláló legelők füve. Földje, amelyen juhok legelnek, füves és a szemnek kellemes, a rét és a nádas legelője kövér és dús, a buja föld harmattól és vadvizektől áztatott végtelen. A földkerekség semmiféle uralkodójának sem szokott adót fizetni, minden időben féktelen és önfejű volt; sokasága felülmúlja a rét fűszálait, karja erős a harcban. Mind nehéz fegyverzetet, dárdát, ércpáncélt viselnek és ragyogó sisakuknak eget veri fénye.* Lovuk tüzes, nemes, a harcban szilaj és bátor... Most megváltozott a helyzet. Ezek a merész pannónok alázatosak, meghunyászkodnak, ajándékokat hoznak, meghódolnak s téged, a mi császárukat uruknak ismernek el... Látták a pannónok márványtűzű ragyogásodat és a fénylő, lángoló tűztől mintegy összezsugorodtak, maghajtották nyakukat. Hiszen ki tudna szembenézni tűzorcáddal?» A bizánci udvari nyelv e sajtóságos frazeológiájában a császár fensége és hatalma s kivált a császár «legyőzhetetlen» volta jut kifejezésre, amint ezt az udvari szertartások alkalmával napról-napra felhangzó akklamációk is hangoztatták. De természetesen a kép színezése azt a célt szolgálja, hogy a császár diadalát annál jobban kidomborítsa. Más bizánci források a magyarokat kevésbé megtisztelő jelzőkkel illetik. Veszélyes ellenségnek mondják, hol farkashoz, hol sárkányhoz hasonlítják. Egyik költői mű szerint

* Idézet Homéroszról: Iliasz II. 457, XIII. 341 stb.

«Ugasson bár üvöltve rémes perzsa eb,
a szkíta párdúc vagy getáknak farkasa,
üvöltsenek a paionok s hozzá a dák,
magy úr, zúzd össze, verjed szét a képüket.»

Jellemző egyébként, hogy még a XII. századi források is sokszor «barbárok»-nak vagy «nyugati barbárok»-nak nevezik a magyarokat, akiknek vereségét természetesen túlzó színekkel rajzolják meg a bizánciak csak azért, hogy a császár tetteit magasztalják. A valóság azonban más volt. Maga Manuél is belátta, hogy a magyarság fegyver útján való meghódítására és ezen keresztül a római birodalom egységének visszaállítására irányuló törekvései kudarcot vallottak. Megkísérelte hát terveit más úton megvalósítani.

6. A MAGYAR-BIZÁNCI ÚNIO TERVE

Említettük már, hogy 1163-ban Manuél császár fegyveresen lépett fel IV. István érdekében, de közben új tervet eszelt ki. Nem támadott, hanem a Száva partjáról elküldte Geórgiosz Palaiologoszt követként a magyar udvarba, amellyel tárgyalásokba bocsátkozott. Ezek eredményeként a császár felajánlotta II. Géza ifjabbik fiának, Bélának leánya, Mária kezét, hogy e házasság révén fűzze birodalmához Magyarországot, amelynek fegyveres meghódítása már akkor is legalább is kétségesnek látszott. A magyar udvar ezzel szemben ígéretet tett, hogy átengedi a császárnak Béla atyai örökségét, a horvát-dalmát hercegséget. Manuél magával vitte Béla herceget Konstantinápolyba, aki ott az Alexiosz nevet vette fel és deszpotészi rangot kapott, amelyet Manuél egyenesen számára teremtett meg. A 'deszpotész' szó, amely «úr»-at jelent, pontosan megfelel a régi magyar 'urum' (= uram) szónak, amely a XII. században a magyar trónörökös címe volt, amint ezt Kinnamosz történetíró feljegyezte. Nyilván ezt viselte III. Béla Magyarországon, s Manuél e cím görög megfelelőjével kifejezésre akarta juttatni, hogy Béla nemcsak a bizánci, hanem egyben a magyar trón örököse is. Az újonnan intézményesített deszpotészi cím Bélát a császár után következő rangra emelte. Nem sokkal utóbb Konstantinápolyban a Blachernai templomban nagy ünnepségek közepette megtörtént Béla-Alexiosznak és jegyésének, Máriának a bizánci birodalom trónörököséivé

való proklamálása, s Manuél feleskette rájuk a birodalom nagyjait. Béla természetesen áttért a görög egyházba s az 1166. évi konstantinápolyi zsinaton mint a császár veje vett részt.

III. Béla környezetében a bizánci udvarnál magyarok is voltak. Erről két okleveles adat tanúskodik. Ugyanis III. Béla 1178. évi oklevele szerint a zalai Rede, Luthar és Čuda testvéreket, 1193. évi oklevele szerint a trencséni Vrazlo és Stoyza testvéreket megjutalmazta azokért a szolgálatokért, melyeket neki Görögországban való tartózkodása idején tettek. Kézai krónikája pedig említi Bechát és Gregort, akik Bélát «hosszabb ideig a görögök császáranál tartották».

Manuél akkor, amidőn Béla herceget udvarába hívta és örökösévé tette, nem politikai játékszernek tekintette őt, mint IV. Istvánt és II. Lászlót, hanem azt a személyt látta benne, aki a sikertelen kísérletek után politikája vezető gondolatát, Magyarország Bizánccal való egyesítését meg fogja valósítani. Nem fegyveres hódítás lebegett előtte, hanem egy új elgondolás: a görög-magyar perszonális únió terve. A fiatal magyar herceg, aki csaknem tíz évet töltött a bizánci udvarban, jó ideig abban a gondolatban élt, hogy egykor majd a bizánci és a magyar birodalom uralkodója lesz. 1169-ben azonban Manuélnak második házasságából fia született, ami egyszerre megváltoztatta terveit. Felbontotta Béla és leánya jegyességét és Béla herceget felesége mostohahúgával, Châtillon Anna hercegnővel házásította össze s egyben megfosztotta deszpotészi rangjától. Az egyházi fejedelmek már 1171-ben letették az esküt Manuél és fia, II. Alexiosz előtt, amivel a korábban Béla-Alexiosznak és Máriának tett eskü érvénytelenné vált. Bélának ettől kezdve be kellett érnie az alacsonyabb kaiszari címmel. 1172-ben Manuél bizánci szokás szerint uralkodótársává tette fiát, aki a keresztségben, mint Béla, szintén Alexiosz nevet kapott, nyilván azért, hogy a Bélára vonatkozó örökösödési gondolatot minden nehézség nélkül átvigyék rá. Ugyanez év tavaszán meghalt III. István, s az ellenzéki párt öccse, Béla mellett foglalt állást. A magyar követek eljöttek érte Konstantinápolyba, s ő visszatért hazájába, hogy elfoglalja a magyar trónt. Távozása előtt azonban Kinnamosz szavai szerint «esküvel kinyilatkoztatta, hogy a császár és a rómaiak érdekeit mindenkor szem előtt fogja tartani». Ennek a hűségeskünek a megtörténtét Iszaakiosz Angelosz császárnak III. Coelestin pápához intézett, legújabbban előkerült levele is megerősíti. Ez ugyanis említi azt az esküt, melyet veje «Manuél úrnak esküdött, midőn az ezt ősi uralmába visszajuttatta». Koronázása azonban nem ment símán. Lukács esztergomi érsek, aki a pápai politika képviselője

volt, megtagadta azt, s így 1173-ban a kalocsai érsek tette Béla fejére a koronát.

III. Béla mint magyar uralkodó, esküjéhez híven, a bizánci birodalommal a legszorosabb baráti és szövetségi kapcsolatokat tartotta fenn. Tudjuk, hogy egykori pártfogóját, Manuél császárt fegyveresen is segítette. Amikor 1176 szeptember 17-én Manuél a szerencsétlen müriokefalcai ütközetet vívta a szeldsukok ellen, seregében ott találjuk a magyar segédcsoportokat is, amelyek Ompudin bán és Leustach vajda vezetésével vitézül harcoltak. Egy magyar királyi oklevél két magyar harcos, Lob és Tamás hőstetteiről külön is megemlékezik. A császári családdal új rokonsági kapcsolatok is szövődtek. III. Béla nővérét Iszaakiosz Komnénosz, Manuél unokahúgának fia vette feleségül. Béla öccse, Géza herceg szintén bizánci hercegnővel kötött házasságot. Görögországban töltötte száműzetése idejét a magyar király anyja, Eufroszina orosz hercegnő, Msztiszláv kievi nagyfejedelem leánya is, akit Béla, mivel beavatkozott a trónviszályokba s vele szemben testvéreit (III. Istvánt és Gézát) támogatta, 1186-ban Barancs várába záratott, majd Bizáncba száműzött. Ott fejezte be életét, s a jeruzsálemi Szent Theodosziosz-laura Theotokosz-templomában temették el, ahonnan a hagyomány szerint később holttestét hazavitték Oroszországba.

1180 szeptember 24-én meghalt Manuél császár, s a következő években Bizánc történetének egyik legkritikusabb korszakát élte át. A trónt a gyermek Alexiosz örökölte, akinek gyámja az özvegy császárné volt, de mellette egy régens-tanács állt. Csakhamar feltűnt azonban a szintéren Andronikosz, Manuél unokatestvére, aki már életében olyan sok bajt okozott neki s aki egyízben, mint láttuk, a magyarok segítségével akarta Manuél uralmát megdönteni. Amikor Manuél halálos ágyán feküdt, Andronikosz neki és fiának hűségeskűt tett, de a császár halála után beavatkozott a kitörő pártviszályokba. Része volt abban az összeesküvésben, amely az özvegy császárné egyik kegyencének meggyilkolását tűzte ki célul, majd 1182 tavaszán seregek élén jelent meg Konstantinápoly falai alatt, mire a fővárosban kitört a forradalom, és a régens-tanács megbukott. 1182 május 16-án Andronikosz megkoronáztatta ugyan a kis II. Alexioszt s hűségeskűt tett neki, de amidőn kevéssel utóbb összeesküvés szövődött ellene, kivégeztette az özvegy császárnét. A felkelés elfojtása után a latinellenes nemzeti pártra támaszkodva császárrá koronáztatta magát s kísérletet tett arra, hogy népi rétegekre támaszkodó monarchiát létesítsen s ezért a parasztságot kiszípolozó bizánci arisztokráciát tömegesen irtatta. A koronázás alkalmával még esküvel fogadta

meg, hogy a gyermek II. Alexioszt meg fogja védeni, de kevéssel utóbb őt is megfojtatta.

Amidőn 1182 májusában Andronikosz kezébe került az uralom, III. Béla felismerte a Manuél családját fenyegető veszélyt. Andronikosz egyéniségét és ellene táplált ellenszenvét jól ismerte, hiszen annak idején, amikor Manuél trónörökössé proklamálta, egyedül Andronikosz szegült ellene akaratának. III. Béla tehát a szerbekkel szövetségben megindította hadait nyilván azzal a céllal, hogy Andronikoszt leverje s Manuél özvegyének és fiának érdekeit megvédje. De Béla közbelépése már nem tudta megmenteni Manuél családját Andronikosz bosszújától, sőt talán siettetette az eseményeket. Hiszen Andronikosz az özvegy császárnét ama vád alapján végeztette ki, hogy Magyarország királyával titkos összeköttetésben állt s őt támadásra ösztönözte. A magyar csapatok a király személyes vezetésével elfoglalták Belgrádot, Barancsot, Nist, majd 1183 végén Szardikét (Szófiát) is, ahonnan a király Esztergomba szállíttatta rilai Szent Iván ereklyéit, melyeket először II. István vitetett Esztergomba, ahonnan azonban II. Béla 1137-ben visszaküldte Rilába. A legenda szerint az esztergomi érsek megtagadta a szent tiszteletét, mire megnémult, s csak akkor nyerte vissza beszélőképességét, amidőn megadta a szentnek járó tiszteletet.

A császárné és a trónörökös kivégzése után Béla feladatának tekintette, hogy Manuélnek tett esküjéhez híven kezébe vegye Bizánc sorsát. Most már Manuél egykori terveinek szellemében a trónt illetőleg saját személye lépett előtérbe. Egy váratlan esemény új lehetőségeket vetett fel céljai elérésére. 1184-ben meghalt a felesége. Amidőn III. Béla értesült arról, hogy egykori jegyese, Manuél leánya, annak férje, majd Manuél özvegye és fia egymásután esett áldozatul a szerinte törvénytelenül uralkodó Andronikosz arisztokrácia-irtó hadjáratának, emlékezetében fellevenedtek Manuél egykori tervei, a bizánci-magyar unió gondolata. A magyar király, aki a konstantinápolyi udvarban nevelkedett, jól tudta, hogy a XII. században Bizáncban a dinasztikus gondolatnak mély gyökerei voltak, s hogy erre nyugodtan támaszkodhatik. Az is ismeretes volt előtte, hogy a bizánci felfogás olyan esetben, amikor nem volt férfiutód, a dinasztia legidősebb női tagjával való házasságot törvényes jogalpnak tekintette az uralkodásra. Manuél családjának legidősebb s egyetlen élő tagja Theodóra volt, Manuél nőtestvére, akinek második férjét Andronikosz elfogatta, megvakíttatta, majd monostorba záratta, ahol rövid idő múlva meghalt. Theodóra ugyan legalább tizenöt évvel idősebb volt, mint Béla, s maga is monostorban volt, ahová Andro-

nikosz záratta, mégis reá gondolt Béla. 1184 végén vagy 1185 elején feleségül kérte s egyben kapcsolatba lépett az Andronikosz-ellenes latin párttal, amely akkor a normann veszély hatása alatt egyre nagyobb befolyáshoz jutott, s amelynek képviselői közt a magyar királynak, az egykori Alexiosz deszpotésznak bizonyára sok személyes híve volt. Ha e házasság létrejött volna, s Béla és párthívei uralomra jutottak volna, Bizánc a magyar király személyében kapott volna uralkodót; s Manuél régi álma, a görög-magyar únió megvalósult volna. De a házasságnak volt egy akadályja. Theodóra ugyanis, ha kényszer hatása alatt is, felvette az apácai fátylat. Úgy látszik azonban, hogy az akkori patriarcha kész volt segédkezet nyújtani e nehézség kiküszöböléséhez. A házasság már elő volt készítve, Bélának megvolt a maga pártja és seregei Szardikében készen vártak a Konstantinápolyba való bevonulásra, amidőn a bizánci fővárosban váratlan fordulat történt. A normannok támadásának hírére, akik 1185 augusztus 24-én elfoglalták Thesszalonikét, Bizánc népe Andronikosz ellen fordult és szeptember 12-én Iszaakiosz Angeloszt emelte a trónra, amit rövidesen követett Andronikosz elfogatása és kivégzése. Ez az esemény meghiúsította III. Béla terveit. Így érthető, hogy a konstantinápolyi szinódus, amelynek döntése már Iszaakiosz Angelosz megkoronázása után történt, nem adta beleegyezését a tervezett házassághoz. III. Béla, mint ismeretes, 1186-ban újra megnősült, feleségül vette Capet Margitot, VII. Lajos francia király özvegy leányát.

A magyar király terve, hogy Bizánc trónjára jusson s ilyen módon létrehozza a magyar-bizánci úniót, nem valósult meg. De III. Béla az új uralkodóval is barátsági, sőt szövetségi viszonyba lépett. Iszaakiosz Angelosz trónralépte után feleségül vette Béla leányát, Margitot, aki Bizáncban a Mária nevet kapta, s Béla hozományként visszaadta azokat a bizánci területeket, amelyeket Andronikosz ellen harcolva elfoglalt. A bizánci császár viszont biztosította Magyarországnak számára Dalmáciát, melyet III. Béla Manuél halála után megszállt. A szövetséggel kapcsolatos házasságot 1185 végén nagy pompával ünnepelték meg. Nikétasz Chóniatész történétíró ez alkalomra írt lakodalmi beszédében és költeményében ékes szavakkal dicsőíti a magyar hercegnőt, aki immár Bizánc második magyar származású császárnője lett. Íme egy részlet a lakodalmi költeményből:

«Minden napok királya ez a mára virradó nap,
midőn mi nagy császár urunk, Bizánc acélos kardja,
az óriás Izsák, aki népeknek üldözője,
a házasság bilincsel dicsőn magához fűzi

híres, nemés királyoknak ifjú sarját, leányát,
öt, az erényben tündöklőt, a bájos szép virágszált,
ki mindenek felett ragyog, ki mindenkit felülmúl,
ki mindenek úrnője már s uralkodik felettünk.»

E házasságból származott Ioannész Angelosz (Kaloján), aki később Magyarországra került s mint szerémi herceg egészen 1254-ig kormányozta a Száván túli Szerémséget és Belgrád, Barancs s Macsó vidékét. Kevéssel utóbb, 1187-ben III. Béla visszaküldte Szardikébe rilai Szent Iván ereklyéit, melyek 1183 óta Esztergomban voltak.

A bizánci-magyar szövetségre elsősorban a bizánci birodalomnak volt szüksége. Még 1186-ban kitört a bolgár szabadságharc. Iszaakiosz Angelosz éveken át harcolt ellenük, s utóbb a szerbek is megmozdultak. 1189-ben a III. kereszties hadjárat csapatai vonultak magyar földön át Konstantinápoly felé. I. Frigyes császár útközben megszállt az esztergomi királyi udvarban. III. Béla ez alkalommal is szemmel tartotta a bizánci birodalom érdekeit s közvetítő szerepével nagy szolgálatoakat tett vejenek. Csupán a szerb kérdésben merültek fel közte és Iszaakiosz között ellentétek. Amidőn ugyanis III. Béla szövetségre lépett vejével, átengedte neki Szerbia kezében levő részeit s kötelezte magát, hogy szerb területen a császár tudta nélkül nem lép akcióba. Iszaakiosz császár Nemanja István ellen, aki 1183—1185 közt elfoglalta a Timok medencéjét, kénytelen volt fegyveresen fellépni. Ugyanakkor Béla is arra gondolt, hogy a magyar uralmat kiterjeszti Szerbiára. 1190-ben Iszaakiosz császár, miután a szerbeket a Moravánál megverte, személyesen kereste fel apósát a Száva partján, s ez alkalommal, úgy látszik, megegyezésre jutottak a szerb kérdésben. Az egykorú író panegirikuszában úgy írja le e találkozást, hogy III. Béla «uralkodói méltóságát levetvén, alattvalói hódolatot tanúsít» a bizánci császárral szemben. De ez csak az udvari szónok dicsőítést célzó túlzása. III. Béla, aki Bizáncban elsajátította az ottani szokásokat, nyilván a bizánci szertartásos formaságok szerint üdvözölte vejét, amit azután a bizánci író hódolattá fordított. 1192/3-ban azonban e megegyezés ellenére III. Béla csapatai, amidőn Iszaakiosz a szeldsukokkal volt elfoglalva, mégis bevonultak Szerbiába, mire a császár Nemanja István segítségére bizánci hadakat küldött. A háború a magyarok és a bizánciak közt már-már elkerülhetetlennek látszott, de Iszaakiosz levélben megfenyegette apósát, hogy ha nem egyeznek meg, kénytelen lesz fegyveresen fellépni vele szemben, s egyben III. Cölesztin pápához fordult azzal a kéréssel, vesse latba tekintélyét,

hogy Béla feladja a megszállt szerb területeket. A kiélesedett ellentéteket végül is sikerült békésen elintézni, sőt 1195-ben a két uralkodó közt a bolgárok elleni közös fellépésre vonatkozólag is megegyezés jött létre. Ennek megvalósítására azonban már nem került sor, mert 1195-ben Iszaakiosz császár elvesztette trónját. Az a szándéka, hogy magyar földre, III. Béla udvarába meneküljön, nem sikerült. Bátyja, Alexiosz megfosztotta trónjától és megvakíttatta. A következő évben III. Béla is meghalt.

A második bolgár cárság megalapítása és Szerbia hatalmának növekedése elszigetelte Magyarországot Bizánctól. A magyarság dél felé való terjeszkedése most már nem Bizánc, hanem Bulgária és Szerbia érdekeibe ütközött. A IV. kereszties hadjárat csapatai már nem Magyarországon át, hanem tengeri úton mentek Konstantinápoly felé, miután előzőleg 1202-ben a magyar Dalmácia erődjét, Zárát elfoglalták. Nem magyar seregek, hanem nyugati keresztiesek vonultak be a bizánci birodalom fővárosába. Úgy látszik azonban, hogy Imre királyunknak is része volt abban, hogy amidőn 1203 július 17-én Konstantinápoly a keresztiesek kezébe került, a vak Iszaakiosz és fia, IV. Alexiosz jutott a trónra, míg azután 1204-ben újból elvesztették azt, s a meghódított Bizáncban latin császárság létesült.

Az V. kereszties hadjárat (1217—1222) kapcsolatban még egy kísérlet történt, hogy Bizánc, illetve az akkor már latin császárság trónjára magyar uralkodó kerüljön. 1216-ban egy párt III. Béla fiát, Endrét jelölte a trónra, aki a francia-magyar koalíció útján akarta a konstantinápolyi latin császárság koronáját megszerezni. De a terv nem sikerült. Endre helyett apósát, Courtenay Pétert jelölték a trónra, aki azonban már nem tudta azt elfoglalni. De II. Endre nem mondott le törekvéseiről. Célja elérése végett részt vett az V. kereszties hadjáratban, megfordult Ciprus szigetén és a Szentföldön, de családi kapcsolatai révén sem tudta megvalósítani tervét, amelyben Manuél és III. Béla úniós gondolatának utolsó felcsillanását látjuk.

7. HARCOK BIZÁNC MEGSEGÍTÉSE ÉRDEKÉBEN

Akkor, amidőn Bizánc a XIII—XV. században a hanyatlás korát élte, amidőn összezsugorodott államtestét a török hódítás gyűrűje fojtogatta, a feudális magyar állam virágkorát élte. Ez a magyar-bizánci kapcsolatok terén is mélyreható változást idézett elő. Magyarország és a visszaállított bizánci császárság területe most már nem érintkezett egymással. Közéjük ékelődött az új

bolgár cárság, az akkor kialakuló és megerősödő Szerbia, majd később a Bizánc háta mögött nyugat felé terjeszkedő oszmánli-törökség. Ilyen módon nem lehet többé szó se Bizáncnak Magyarország ellen, se a magyarságnak Bizánc felé irányuló törekvéseiről. A bizánci birodalom helyzetében bekövetkezett változás, a földrajzi határok és a hatalmi egyensúly eltolódása folytán a Palaiologoszok korában nem Magyarország támaszkodott Bizáncre a Nyugat felől fenyegető veszélyekkel szemben, hanem szorongatott helyzetében Bizánc várt segítséget Magyarországtól, amely valóban nem egyszer nyújtotta feléje segítő kezét.

Amidőn 1217/8-ban II. Endre királyunk az V. kereszties hadjárattal kapcsolatban Keleten járt, visszatérőben megfordult a nikaiai udvarban és magával hozta onnan I. Theodórosz Laszkarisz császár leányát, Máriát, mint fia jegyesét, aki 1220-ban valóban felesége lett IV. Bélának. Az egykorú források szerint Mária energikus asszony volt s gyermekei érdekeit védelmezve szembezállt férje ama törekvésével, hogy az uralmat megossza mostoha-öccsével, István herceggel. E házasság megkötése, amelyből származott Szent Margit, úgy látszik, kapcsolatban volt II. Endre ama törekvéseivel, hogy a latin császárság trónjára kerüljön, de az is bizonyos, hogy a nikaiai udvar is súlyt vetett a magyar királlyal való jó viszonyra, hogy hódító törekvéseiben annak támogatását megnyerje. IV. Bélának a pápához intézett egyik leveléből kitétnik, hogy a magyar király fenntartotta a barátságos viszonyt a nikaiai Laszkariszokkal. Ugyanakkor azonban eltúrte azt is, hogy 1239-ben II. Balduin latin császár és francia segédcsapatai hazánk földjén vonuljanak át.

Amidőn a XIII. század közepén sor került Konstantinápoly visszafoglalására, IV. Béla értékes támogatást nyújtott a görögöknek. A nikaiai császárság restaurációs törekvéseivel szemben szövetség alakult, amelynek tagjai voltak Manfréd szicíliai király, II. Michaél epiruszi despota és Villehardouin achaiai fejedelem. Michaél Palaiologosz, aki Nikaiaiban a kiskorú IV. Ióannész Laszkarisz uralkodótársa volt, követséget küldött a magyar udvarba segítség végett. Az epiruszi-frank koalíció ellen létre is jött a magyar-görög szövetség, amely balkáni érdekeltségeik kölcsönös biztosítására irányult. Amidőn Michaél Palaiologosz 1259-ben a szövetségeseket a pelagoniai ütközetben döntően megverte, seregében magyar és kun segédcsapatok is harcoltak. Forrásaink szerint V. István ifjabb magyar király ifjászokból álló nagyobb csapatot küldött a nikaiai császár segítségére, akik a döntő harcban jelentős szerepet játszottak. Konstantinápoly 1261. évi visszafoglalásában szintén részt vettek a magyarföldi kunok. Ilyen módon

tehát a bizánci császárság visszaállításában a magyarságnak is része volt.

Kevéssel utóbb, 1263-ban a bizánci és magyar hadak még egyszer és — tudomásunk szerint utoljára — szembe kerültek egymással. Az alkalmat erre az adta meg, hogy a bizánci császár hadjáratot intézett a magyar érdekszférába tartozó és a magyar király hűbéruralma alatt álló nyugatbulgáriai terület ellen. Az ifjabb király, V. István, akit atyja, IV. Béla már 1245-ben megkoronáztatott, vazallusa, Szfentiszláv támogatása végett, aki a kérdéses terület ura volt, magyar csapatokat küldött, amelyek valahol Szardiké és Filippupolisz vidékén visszavetették a bizánci csapatokat, amivel az ellenségeskedés véget ért.

Bizánc utolsó uralkodó családja, a Palaiologosz-ház is házassági kapcsolatba lépett az Árpádokkal. 1271/2-ben Germanosz, volt patriarcha és Laszkarisz nagyvezér követségbe mentek V. István udvarába, hogy megkérjék leánya, Anna hercegnő, I. Theodórosz Laszkarisz nikaiai császár unokája kezét VIII. Michaél Palaiologosz fia, a tizennégyéves Andronikosz számára. A házasság 1272-ben létre is jött. Egy egykorú költő, Manuél Holobolosz megörökítette verseiben a bizánci trónörökös lakodalmát Annával, akinek személyében immár a harmadik Árpád-házi hercegnő került Bizánc trónjára. Az egyik költemény, amelyet 1272 november 2-án adtak elő, leírja, amint a fiatal trónörökös párt a Hagia Szofia templomban tartott koronázás után ünnepélyes szertartás keretében bemutatták a bizánci udvarnak. Anna egyébként nem érte meg férje egyeduralmát, mert amidőn az 1282-ben, atyja halála után átvette az uralmat, már nem volt az élők sorában. 1277-ben született első fia, Michaél, aki nem került ugyan Bizánc trónjára, de tőle származnak le az összes későbbi Palaiologosz-uralkodók, köztük az utolsó Palaiologosz, XI. Kónsztantinosz is, aki 1453-ban Konstantinápoly elfoglalásakor hősi halált halt. A Palaiologosz-ház és az Árpád-család közt szövődött házassági kapcsolatnak egyébként nyilván az volt a politikai háttere, hogy Michaél Palaiologosz császár szabad kezet kapjon általa Szerbiában és Bulgáriában, amelyek akkor a bizánci udvar érdeklődésének középpontjában álltak.

A XIV. század folyamán az oszmánli-törökök terjeszkedése Bizáncot arra készítette, hogy Nyugaton keressen segítséget és támogatást, mint ahogy a bizánci császárság általában, valahányszor Ázsia felől fenyegették, a nyugati hatalmak felé fordult. 1366 elején, télvíz idején, Konstantinápolyból egy kis csapat kelt útra Nyugat felé. Nem követek voltak ezek, mint korábban annyiszor, hanem maga a felséges császár, V. Ióannész Palaiologosz indult Buda felé két fiával, a későbbi II. Manuéllel és Michaéllel, továbbá

kancellárjával, Geórgiosz Manikaitésszal és egy kisebb kísérettel. Szárazföldön, a régi hadiúton nem mehettek, mert hiszen Adrianopolisz és Filippopolisz akkor már a törökök kezében volt. A viharos Fekete-tengeren hajón tették meg az utat a Duna torkolatáig, ahonnan hóviharok közepette, befagyott folyókon át utaztak «Magyarország fényes királya» udvarába, ahogyan egy egykorú görög oklevél Nagy Lajos királyunkat nevezi. Jellemző, amit egy olasz író jegyzett fel a bizánci császár fogadtatásáról. Nagy Lajos nagy pompával fogadta vendégét, elébe menvén leszállt lováról és fedetlen fővel, nagy tisztelettel üdvözölte, míg a bizánci császár, még ebben a lealázó helyzetben sem tagadván meg ősei felfogását, lován maradt, nem vette le fővegét s egész magatartásával érezte a bizánciak büszke gögjét. Pedig a császár támogatásért ment a budai várba abban a reményben, hogy Európa egyik leghatalmasabb állama nemcsak maga nyújthat neki fegyveres segítséget a török ellen, hanem más nyugati hatalmak támogatását is kieszközölheti számára. A császár februárban érkezett a budai udvarba, ahol megkezdődtek a tanácskozások. Nagy Lajos, aki kevéssel előbb hódította meg a dunai Bulgáriát, kész volt a kért segítséget megadni s Velencével egyetemben keresztes hadjáratot tervezett a törökök ellen, amelyhez megkapta a pápa formális felhatalmazását is. Nagy Lajos közvetítésével megkezdődtek a tárgyalások V. Urbán pápával Bizánc megsegítése ügyében, de a pápa feltételül szabta az egyházi úniót és kikötötte, hogy a görögök csak az únió megtörténte után kaphatják meg a kért segítséget. A tárgyalások fejleményeit V. Ióánnész császár a budai várban várta, de azok nem vezettek eredményre, minden jel szerint a pápa részéről kikötött feltételek miatt. A császár a várt támogatás nélkül távozott Budáról, kezesül hagyván ott a tárgyalások végleges lezárásáig Manuél fiát. Hazafelé vezető útjában a bolgár cár fogságba vetette, ahonnan csak Nagy Lajos közbenjárása folytán szabadult ki. Amint ismeretes, V. Ióánnész császár később, 1369-ben Rómába is ellátogatott, ahol áttért a katolikus egyházba, hogy ezúton előkészítse a végleges úniót s biztosítsa Bizánc számára a nyugati fegyveres támogatást. Az únió azonban megtört a bizánci ortodoxia ellenállásán, s a tervezett «keresztes hadjárat» nem valósult meg.

Bizánc megsegítésének gondolata a következő időkben újra és újra felmerült, sőt egyes hadi vállalkozásokban is kifejezésre jutott. Hiszen Nyugat-Európának is érdekében állt, hogy közös erővel megtörje a törökök erejét. Magyarország ezekben mindig vezetőszerpet játszott. Így pl. Zsigmond magyar király felhívására nyugati lovagokból álló keresztes had gyűlt össze, amely

Velence hathatós támogatásával szembeszállt a török erőekkel. Az 1396 szeptember 25-én vívott nikápolyi ütközet azonban az akkori feudális hatalmak önzése és széthúzása miatt a nyugatiak vereségével végződött, úgyhogy maga Zsigmond király is csak nagy nehézségek árán tudott megmenekülni. Egy hajón a Dunán és a Fekete-tengeren át eljutott Konstantinápolyba, ahonnan kerülő úton tért vissza hazájába. Az ez időben szőtt további tervek emléke egy 1397-ben kelt oklevél, amelyben a konstantinápolyi patriarcha a lengyel királyt a törökök ellen a magyar királlyal való szövetségre szólítja fel.

1423-ban újból egy Palaiologosz-sarj jött a budai udvarba. A későbbi VIII. Ióánnész Palaiologosz császár, akkor még trónörökös, kereste fel Zsigmond királyt a nyugati fejedelmi udvarokban végzett segélykérő útja folyamán, hogy személyesen eszközölje ki támogatását Bizánc számára. A trónörökös, aki egy évig tartózkodott a budai udvarban (1423 nov. 15-től 1424 okt. végéig), egy egykorú forrás szerint megindító szavakkal ecsetelte Konstantinápoly előző évi ostromát, a háború borzalmait és a birodalom válságos helyzetét.

1444-ben Bizánc újból a magyar királytól várt segítséget. Ránk maradt latin fordításban VIII. Ióánnész Palaiologosz császárnak, a budai vár egykori vendégének, a peloponnészoszi Misztrából 1444 július 30-án I. Ulászlóhoz írt levele, amelyben a magyar királyt a nagy római császárokhoz hasonlítja. Ugyanazon év november 10-én lezajlott a várnai csata, de a keresztény sereg nagy vereséget szenvedett, s a magyar király is ott maradt a csatatéren. Egy görög költemény részletesen leírja a csata lefolyását, de nem a magyar királyt dicsőíti, hanem Hunyadi Jánost, akit a bizánci képzelet szinte földöntúli szférába emelt. A nagy magyar hős alakját a bizánci hagyomány átszötte mondai szálakkal. Laonikosz Chalkokondülész XV. századi történetíró, akinek munkája egyik főforrásunk a XV. századi magyar-bizánci kapcsolatokra nézve, jegyezte fel azt a Hunyadi ifjúságára vonatkozó bizánci mondát, amelyet Arany János Teleki Józsefnek «A Hunyadiak kora» című munkája révén ismert meg s «Szibinyáni Jank» című balladájában dolgozott fel. A bizánci forrás szerint, amidőn Hunyadi fiatal korában a szerb fejedelem udvarában tartózkodott, egy vadászat alkalmával a fejedelem parancsára Jankó, ahogyan Hunyadi-t a bizánci források nevezik, addig üldözött egy hirtelen felbukkanó farkast, míg csak elevenen el nem fogta és meg nem ölte. Amikor aztán az elejtett farkas bőrét a szerb fejedelem elé vitte, az elámulva jósolta meg, hogy ez az ifjú még nagy hatalomra fog jutni. Az a tény, hogy a bizánci népies hagyomány e történet-

ben egy olyan mondát fűzött Hunyadi alakjához, amely I. Baszileiosz bizánci császárral kapcsolatban már régóta élt, annak a bizonyítéka, hogy a bizánci köztudat Hunyadit mintegy a makedón dinasztia megalapítójával egy sorba állította, vagyis legnagyobb hősei közé sorolta. Egyes források azt mesélik, hogy Hunyadi anyja görög nő volt, a Palaiologosz-család sarja. A várnai csatáról szóló népies görög költemény szerzője a következő szavakkal dicsőíti Hunyadi Jánost :

«Császári sztemma érdemes, legméltóbb hordozója,
uralkodásban osztozó császára nagy Bizáncnak,
hitünk vitézül harcoló és győzedelmes öre.

.....

A hellének első s dicső császára volt ő : Sándor,
a makedon leszármazott, Olümpiásznak sarja,
majd eljött Konstantín urunk, fellelte a keresztet,
keresztények császára volt, gyökér és csúc s ő egyben;
Jankó a harmadik császár, egész világ csodája.
Hogy zengjek kellő éneket csodálatos nevérol?
S elmém milyen dicséretet találjon, hozzá méltót?
Miként a két korábbi nagy császár dicső alakját,
oly tisztelettel bámulom a harmadik nagy császárt.
Méltó és illendő tehát, hogy Róma szent egyháza
és napkelet és napnyugat keresztény soka: ága
dicső alakja emlékét szívében híven hordja.
Kiket örök dics övezett a véres háborúban,
a hős s a félénk emberek mindennemű csoportja
Magyarországból származó Jankó előtt hódoljon
s a nagy lovag előtt fejét dicsérettel meghajtsa.
Emeljék őt magasra, mint császárt, a régi hőssel,
Nagy Sámsonnal s Nagy Sándorral és Konstantínnal együtt.
Evangelisták, próféták, kik Krisztusért harcoltak,
s a szentek fényes tábora — nekik legyen dicsőség,
de köztük zengem hírnevét. Jankó dicső császárnak,
mert Róma hős utóda ő, kit erre Isten kent fel.
Ő áll majd érte bosszút is és nyer nagy győzedelmet.
Sokféle hang kell, hogy nevét s dicsőségét hirdesse,
és új énekkel kell, hogy őt dicsérje majd az egyház,
Mit néki élet, kincs, vagyon, szemében mit sem érnek;
veszítse bár szülőit el, földön legdrágább kincsét,
csak másokért él s a hitért, melyért lelkét áldozza.
Igazhítú keresztény ő és Krisztus követője,

a kereszt társa s vértanúk soraiban az első.

.....
Bizánc népének híve és legmelegebb barátja,
ilyen Jankó, a hős vitéz, e világ nagy csodája.»

Hogy ezek a Hunyadi alakját felmagasztaló jelzők mit jelentenek, azt csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy mi volt Bizáncban a császár személye, akit «felséges» és «szent» jelzőkkel illettek. Az elismerés, amely Hunyadiért, a legnagyobb volt, amit Bizánc adhatott. Nem csoda, hiszen hősi harcai az utolsó reményt jelentették a sírja szélén álló birodalom számára. Egy hitelt érdemlő forrás szerint az utolsó bizánci császár, XI. Kónsztantinosz arany pecsétetes császári oklevélben a thrákiai Meszembria birtokával tisztelte meg Hunyadi a remélt segítségért. Bizánc egyik utolsó történetírója azt is feljegyezte, hogy amidőn 1453-ban a törökök Konstantinápolyt ostromolták, a bizánciak még az utolsó napokban is várták Hunyadi felmentő seregét. S azok a görög thrénoszok, sirató énekek, amelyek «a város» elestét gyászolják, fájdalmasan idézik fel a törökverő magyar hős emlékezetét.

8. A BIZÁNCI MŰVELŐDÉS HATÁSA

A honfoglalás után a magyarságot a kereszténység felvétele és állami szervezetének kialakítása folyamán erős nyugati hatás érte. De a vázolt bizánci kapcsolatok és a bizánci művelődés magas fejlettsége révén Bizánc hatása is érvényesült. Ez a hatás a maga egészében még nincs felmérve és részleteiben kikutatva. A vizsgálódást nehezzé teszi az a körülmény, hogy abból a korból, amelyben ez a hatás a legerősebb volt, az Árpádok korának első három századából aránylag kevés forrásunk maradt, s így inkább csak egyes elszórt nyomokra támaszkodhatunk, mintsem Árpád-kori kultúránk egészének beható ismeretére. Azt azonban nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a bizánci hatás — valamint az orosz hatás is — sokkal jelentősebb volt, mint ahogy azt a korábbi polgári tudomány vélte. Régebbi kutatóink hol elfogultan, hol meg egyenesen tendenciózusan igyekeztek a bizánci hatásokat elhallgatni vagy kisebbiteni. E tekintetben jellemző pl. az, hogy Karácsonyi János püspök a Bulcsú és Gyula vezérek megtérésére vonatkozó, kétségtelen hitelű bizánci tudósításokat «merő mesék»-nek bélyegezte, művészettörténeiseink egy része pedig azzal az állítással igyekezett a bizánci hatások jelentőségét kisebbiteni,

hogy azok csak itáliai közvetítéssel érték a magyarságot. A Pecz Vilmos alapította bizantinológiai iskola tagjai sok részlettanulmányban mutattak rá a bizánci befolyás jelentőségére, de eredményeik nem mentek át kellőképpen történezszeink köztudatába. A jelenkori magyar kutatás, megszabadulván a régi előítéletektől, igyekszik kipótolni a múlt mulasztásait s a bizánci művelődés hatásának nyomozásában a gazdasági és társadalmi fejlődés alapulvételével felderíteni az egykori valóság hű képét.

A bizánci művelődési hatás honfoglalás előtti nyomairól, a bizánci egyház szerepéről, a XI—XII. századi magyar kereszténység bizánci elemeiről és szokásairól már szó volt. Ezekon kívül főleg az Árpád-kori művészet ránk maradt töredékes emlékei tanúszkodnak Bizánc hatásáról. De vannak irodalmi nyomai is.

Azok között az idegenek között, akik az Árpád-kor elején hazánkban éltek, görögökkel is találkozunk. Már a kalandozó hadjáratok alkalmával nagy számban kerültek magyar földre bizánci hadifoglyok. A magyar krónikák azok között az idegen jövevények közt, akik Géza fejedelem és István király korában Magyarországra jöttek, görögöket is említenek. A bizánci udvarban tartózkodó magyar hercegek környezetében már eleve számolnunk kell a görög nyelv ismeretével. Hogy a görög elem hazánkban még a XV. században is jelentős volt, azt érdekesen bizonyítja Aeneas Sylvius Piccolomininek egy nyilatkozata, amely V. László király magyar nevelője, Vendel Gáspár kérésére 1450-ben írt iratában olvasható. A későbbi II. Pius pápa ebben többek között a következő tanácsot adja a leendő magyar királynak: « . . . okvetlenül tanuld meg a görög nyelvet is, mivel a görög nyelv ismeretének hasznát vennéd Magyarország kormányzásában, hol alattvalóid közül sokan beszélnek görögül.* Kétségtelen, hogy már az Árpád-kor elején is voltak az egyháziak közt olyanok, akik tudtak görögül. Erre vall az is, hogy a latin nyelvű magyar krónikákban itt-ott görög etimológiákkal találkozunk, azaz egyes latin szavaknak görögből való magyarozatával. Ilyenek pl. a 'Stephanus' és a 'Ladislaus' szavak értelmezése. Ez utóbbit, noha az szláv eredetű, a krónikás a görög 'laosz' és 'doszisz' szavakból származtatja. A veszprémvölgyi apácamonostor népies görögnyelven írt alapítólevele görög anyanyelvű papra vall. Bizonyára görög nyelvtudása képesítette Simon pécsi püspököt arra, hogy 1109-ben István király görög oklevelét átírja. Ez a püspök nyilván azonos volt azzal a Simonnal, akinek mint Kálmán király megbízottjának az aláírása ott szerepelt az 1108-ban I. Alexiosz csá-

* Acsay Antal fordítása.

szár és Boemund között létrejött békeszerződés görög nyelvű okmányán. A velencei származású Gellért püspök, aki Imre herceg nevelője volt, tudott görögül, mert műveibe görög szavakat szúrt be és «Deliberatio» című munkájához görög forrásokat is használt. Régi feljegyzések nyomán azt is tudjuk, hogy a XI. században a pannonhalmi könyvtárban volt egy «Psalterium Graecum» című mű, a pásztói apátság könyvtárában pedig a görög egyházatyák kéziratainak is meg kellett lenniök. Ezt bizonyítja a XII. századi magyar kolostori irodalom egyik reánk maradt s a maga nemében egyedülálló emléke. Egy velencei klérikus, Cerbanus, akiről tudjuk, hogy a XII. század huszas éveiben több évet töltött a konstantinápolyi császári udvarban, lefordította latinra két görög egyház- atya, Maximosz és Ióannész Damaszkénosz munkáinak egyes részleteit, és pedig egy olyan kéziratból, amely a pásztói apátság birtokában volt. A fordítás Pannonhalma számára készült, mert a fordító művét Dávid pannonhalmi apátnak (1131—1150) ajánlotta hálából az ott élvezett vendégszeretetért. Érdekes, hogy Ióannész Damaszkénosznak ez az első, hazánkban készült latin fordítása hatással volt a későbbi latin fordításokra is. A nyugati teológusok, így pl. Petrus Lombardus is, ennek a fordításnak a révén ismerkedtek meg a görög egyházatyá művével. Úgy látszik tehát, hogy a hazai bazilita monostorok irodalmi téren Bizánc és a Nyugat közt összekötő és közvetítő szerepet játszottak. Egyébként István király híres »Intelmei« a bizánci fejedelmi tükrökkel mutatnak rokonságot, sőt egyes elemei csak azokban található meg. Sajnos, e kérdést mindeddig senki sem vizsgálta meg tüzetesebben.

A középkori magyar irodalom is nyert motívumokat és ösztönzéseket Bizánctól. Így pl. Szent László mondáinak egyes motívumai élénken emlékeztetnek a Bizánctól rendkívül elterjedt harcosszentek legendáira, főleg pedig a Szent Demeter alakja köré fonódó legendákra, aki tudvalevőleg Thesszaloniké védőszentje volt, de kultuszának igazi szülőföldje a Szerémség volt, ahol a Szávaszentdemeter és Mitrovica helynevek őrzik emlékét. A valóságos irodalom sok tárgyat kapott Bizánctól latin közvetítéssel is. Világi mondakincsünkben nem egy bizánci eredetű motívumra bukkanunk. Hun mondáink egyes elemei, így pl. a csodaszarvas mondája, az aquileiai gólya-monda, Attila halálának mondája, nyugati források közvetítésével bizánci feljegyzésekre mennek vissza. A legújabb kutatások szerint a magyar krónikák forrásául szolgáló régi «Gesta»-ban is felcsillannak olyan elemek, amelyek bizánci műveltségű orosz bazilita szerzetesek közvetítését sejtetik. A magyar krónikákból ismert Lél vezér kürt-mondája,

amely szerint az Augsburg közelében német fogságba kerülő magyar vezér kivégzése előtt kürtjével lesújtotta a német császárt, a bizánci Salamon-legendák egyik epizódjára emlékeztet. Valószínű, hogy a közszájon forgó monda bizánci kölcsönzés útján került bele a magyar forrásokba.

A görög nyelvi és irodalmi hatás azonban — egyes népies elemeket kivéve — egészében szűkkörű lehetett, s úgy látszik, megmaradt a szerzetes és papi körök «sziget»-birodalmán belül. A hazai baziliták egyházi és irodalmi befolyása a nép szélesebb rétegeibe nem szivárgott át. Ezt sajtáságosan mutatja az a tény, hogy a nyelvtudomány eddig egyetlen közvetlen átvételre utaló bizánci görög szót sem tudott kimutatni nyelvünkben. A görög eredetű egyházi szavak mind latin vagy szláv közvetítéssel kerültek át a magyar nyelvbe. Még azok a speciálisan bizánci jellegű szavak is, amelyek a hadi élet és katonáskodás köréből valók, mint amilyen pl. a 'huszár', 'katona', 'mortalóc', 'paripa', 'szamár', minden jel szerint délszláv közvetítéssel jutottak be a magyar nyelvbe. Kétségtelenül bizánci hatást tükröztek azonban egyes Árpád-kori nevek használata, mint amilyen pl. Achilles, Alexius, Demeter, Duka, Illye-Illes, Kalianus, Katapan, Manuel, Mihály, Nikifor, Oposz, Vaszoly-Vazul, bár ezek egyikénél-másikánál szintén számolnunk kell szláv közvetítéssel.

A bizánci művelődés hatása nyomokat hagyott az anyagi kultúra emlékein is. Az Árpád-kori magyarság nemcsak nyugati szomszédaitól, hanem Bizánctól is sokat tanult és sok mindent átvett. Egyes magyar fémpecséteken, így pl. Péter király ólompecsétjén és a későbbi pénzekben is bizánci hatásokra bukkanunk. Hogy a bizánci pénzek milyen szerepet játszottak a magyar kereskedelmi életben, arról már volt szó. A XII. századi magyar pénzek egy csoportján szembeötlő a bizánci hatás. IV. István nagy tömegben veretett bizánci jellegű rézpénzeket, sőt aranypénzt is, melyeket vagy Bizáncon vagy Magyarországon bizánci pénzverők készítettek. III. Béla bizánci mintára bronzpénzt is veretett, s aranypecsétje is bizánci minták hatására vall. Jellemző, hogy legújabbán két olyan nagy lelet került elő hazánkban, melyek a XII. század végéről való, Manuél császár és utódai korában vert bizánci bronzpénzeket tartalmaznak, közülük az egyik Sarkad környékén a Fekete-Körös medréről egy agyagfazékban. Ezek azokra a kapcsolatokra utalnak, amelyek III. Bélát Bizánchoz és a bizánci uralkodókhoz fűzték. Lehet, hogy a bizánci pénzeket a bizánci birodalom területéről 1204 után Magyarországra menekülők rejtették el.

A Bizánccal való érintkezés több bizánci szokást is meggyökereztetett a magyarság körében. Ilyen pl. a megvakításnak mint büntetésnek az alkalmazása, amelyre István király korától kezdve a XII. század végéig sok példát sorolhatnánk fel a magyar történelemből. Az Árpád-házi hercegek egész sora részesült ebben. Ismeretes, hogy Bizánccban a testi büntetések, mint orr és nyelv kivágása, kezek lemetszése, hajlenyírás és megvakítás III. Leôn császár 726-ban közzétett törvénykönyvében nyertek szentesítést, s e büntetés mód, amelyet az iusztinianoszi jog még nem ismert, Bizánccba a perzsa Szasszanidáktól került át. A magyar királyi udvar Bizánctól tanulta el. Egyes kutatók a határőrvidékek szervezésében is megfelelő bizánci rendszer hatását sejtik. III. Béla is sokat tanult Bizánctól s tapasztalatait idehaza uralkodása folyamán érvényesítette. E kérdésre később még visszatérünk.

A bizánci hatásnak egész sereg művészeti emléke van. Ezek egyrésze zsákmányolás, ajándékozás vagy kereskedelmi behozatal útján került hazánkba, de mindenesetre bizonyítéka azoknak az élénk kapcsolatoknak, melyek Bizánccot a X—XII. századok folyamán Magyarországhoz fűzték. A honfoglaláskori sírokból gyakran kerülnek elő bizánci császárok pénzei, a bizánci iparművészet termékei és egyéb bizánci eredetű tárgyak. Példaként hadd hozzuk fel a pilini ezüst gombot, amelynek görög nyelvű felirata magyar fordításban így hangzik: «Uram, segítsd meg Jánost. Ámen.» A keceli temetőben bizánci gyártmányú arany fülbevalók kerültek elő. Bizánci eredetű, talán cirkuszi kürt volt az a, valószínűleg VIII. századi, elefántcsontból készült, figurális domborművekkel díszített kürt, amelyet a jászberényi múzeumban «Lehel kürtje» néven őriznek s amelyet a hagyomány szerint Botond hozott magával Konstantinápolyból. Már említettük a Kónsztantinosz Monomachosz-koronát s a magyar királyi korona alsó, bizánci eredetű részét. A hazai gyűjteményekben levő nagyszámú bizánci eredetű tárgy közül csak a legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

A veszprémi múzeumban van négy, eddig még közelebbről meg nem vizsgált aranylemez, amelyekbe bizánci szentek (Mária, Mihály arkangyal, Fülöp, Simon, Bertalan, Tamás, Jakab, János apostolok) képei vannak bepréselve görög feliratok kíséretében (ld. a XIII. képet). Az egyes lemezek nyilván összetartoznak s egykor ez idő szerint még nem ismert egységes tárgyat alkottak. Ugyancsak Veszprémre utal egy görög feliratokkal és képekkel ellátott, metszett ezüst tál, amelynek ez idő szerint csupán a fényképét ismerjük. A székesfehérvári múzeumban hazai földből előkerült bizánci mágikus amulettek láthatók részben kibetűz-

hetetlen görög feliratokkal. Az erdélyi Szalacson egy Szent Györgyöt ábrázoló bizánci bronz amulettet ástak ki. A hazai gyűjteményekben őrzött tárgyak közül a legértékesebb és világszerte ismert az esztergomi primási kincstárban lévő XI. századi ereklyetartó (staurotheca vagy lipsanotheca), amelyben állítólag Krisztus keresztjének egy darabja volt elhelyezve, s amelynek zománcképei két szárnyas angyalt, Nagy Konstatín császárt, Heléna császárnőt és két bibliai jelenetet ábrázolnak (*ld. a XIV. képet*). Az ereklyetartó, amely 1609-ben Kutassi János érsek birtokából került a kincstárba, valószínűleg azonos azzal a lipsanothecával, amely a pannonhalmi apátság XI. századi tárgyainak jegyzékében szerepel, s így nyilván igen korai bizánci ajándéktárgy lehetett. Hazánk területén eddig mintegy 30 darab bizánci ereklyetartó kereszt került elő, amelyek a X—XII. századból valók. A Nemzeti Múzeumban látható az a XI—XII. századi, bronzból készült, figurális díszítéssel ellátott, aranyozott ezüst lemezekkel borított szenteltvíztartó, amely a szabolcsmegyei Beszterceből került elő, s amelyen görög nyelvű felirat olvasható, mely magyar fordításban így hangzik: «Jézus forrása a gyógyulásoknak is.» A külföldre került tárgyak közül kétségtávolú bizánci jellegű munka Gizella királyné Münchenben levő zománkos keresztje, amelyen István király és Gizella királyné alakja látható, s amelyet a rajta levő latin felirat tanúsága szerint a magyar királyné készíttetett.

Szép számmal vannak olyan emlékeink is, amelyek nyilván itt, Magyarországon készültek. Ilyen a koronázási palást, eredetileg misemondó ruha, amelyet később alakítottak át palásttá. A selyemszöveten finom arany szálakkal hímezve a megváltó, a próféták és szentek alakjain kívül ott látható István király, Gizella királyné és Imre herceg mellképe is latin feliratok kíséretében. A hímezést — az alakok jellege alapján ítélve bizánci minta nyomán — valószínűleg Gizella királyné közreműködésével a veszprémvölgyi görög apácák készítették. A misemondó ruhát a latin feliratok szerint István király és Gizella királyné adományozta 1031-ben a fehérvári Szent Mária-templomnak. Keleti egyházi hatást tükröztet István király erszénye is, amelynek egyik oldalán arany szállal görög monogrammmal kíséretében a trónján ülő Krisztus, továbbá angyalok és szentek vannak hímezve, a másik oldalán pedig görög szertartás szerinti ó-egyháziszláv feliratok olvashatók. Bizánci stílusú az a hazai anyagból készült kőkoporsó, amely a székesfehérvári bazilikából került elő s jelenleg is az ottani kőtárban van, s amelyben a hagyomány szerint István király hamvai nyugodtak (*ld. a XV. képet*). A bizánci művészet nemes hagyományaira valló domborművei közt rozettadíszek és egyéb ornamentális

díszítéseken kívül a lelket vivő angyal alakja is látható, ami egyezik az István- és Imre-legendák elbeszélésével.

Az István király korában épült székesegyházak elrendezése nyugati, román stílus előtti lombardiai hatásokra vall, de a dekoratív részletek kidolgozásában és díszítő elemekben határozottan bizánci formakincsre ismerünk. A Képes krónika szerint István király a budai templom építéséhez Görögországból hozatott kőfaragómestereket, amint egyébként ugyanezen időtájt a westfaliai Szent Bartholomaeus-templomon is görög mesteremberek dolgoztak. A legújabb kutatások arra az eredményre vezettek, hogy nemcsak Budán, hanem Esztergomban és Székesfehérvárott is számolnunk kell kőfaragóműhely működésével, s egyben a bizánci hatásokból következtetve azt is fel kell tennünk, hogy e kőfaragóműhelyekben bizánci iskolázottságú mesterek dolgoztak. A bizánci hatás főleg az egykori esztergomi, székesfehérvári, veszprémi és pécsi székesegyházak ránk maradt töredékes kövein egyes díszítő elemek (oszlopfők, faragványok, domborművek, akanthuszok, palmetták, rozetták) alkalmazásában mutatkozik, de a magyar föld sok más korai, jórészt elpusztult építészeti emlékének maradványain is megállapítható. Így pl. az oszlopfők az antik korinthuszi oszlop bizánci változatait mutatják, melyeken feltűnnek a bizánci metszésű, fűrészszesszerű akanthusz-levelek. Gyakran találkozunk bizánci palmettákkal és rozettákkal. Ezek tökéletes technikája és klasszikus tisztasága bizánci iskolázottságú mesteremberekre vall.

A legrégebbi templomok ránkmaradt szobrászati díszítésein is gyakran bukkanunk félreismerhetetlenül bizánci motívumokra. Ilyen pl. egy István király korából való oltár töredéke Zalavárról, egy zalavári, repülő sast ábrázoló dombormű, s ilyen a székesfehérvári kőtár Imre herceget és nevelőjét, Gellért püspököt ábrázoló domborműve, melynek bizánci jellege kétségtelenül megállapítható az Imre fejét ékesítő, lecsüngő ékszer alapján, amelynek kidolgozása gyakorlott bizánci mesterre vall. Pécsi domborműveken is megfigyelhetjük az egyes alakok ruházatán a bizánci módra alkalmazott díszítést. Kétségtelenül bizánci jellegűek az I. Endre alapította visegrádi monostorból való vállkövek is (*ld. a XVI. képet*).

A bizánci alapelgondolás és felépítés érvényesül a, minden jel szerint, XI. századi feldebrői templomon, amely sajátos, centrális bizánci elrendezést mutat, amelyhez legközelebb áll a Nagy-Konstantín-korabeli bethlehemi Jézus-születése templom, amely a feldebrőihez hasonlóan öthajós volt. Bizánci jellegű a feldebrői altemplom középszlopa is, melynek rokonait több bizánci válto-

zatban ismerjük. A bizánci jelleg megnyilvánul az altemplom apszisát díszítő falfestményen is, amely Jézus körbe foglalt mellképét ábrázolja a négy evangélista jelképével együtt, s amelynek legközelebbi rokona a konstantinápolyi Hagia Szofia-templom előcsarnokának egyik IX. századi mozaikképén látható. E festmények, továbbá a kereszthajó boltozatán levő Kain és Ábel áldozatát ábrázoló, ugyancsak bizánci jellegű festmények egyébként a magyarországi festészet legrégebbi ránk maradt emlékei. A bizánci stílus hatása mutatkozik a tarnaszentmáriai templomon is. Egy újabban Óbudán felfedezett épület romjai a XI. századi bizánci építészet modorára vallanak, amiből arra lehet következtetni, hogy ott egykor bizánci stílusú templom állott. Bizánci hatásokat állapított meg a kutatás a hazai Szent György-ábrázolások egyikén-másikán is. Egyébként a bizánci művészet hatásának kisugárzása a XI. században a távoli Nyugaton is felfedezhető. Hogyne érte volna hát hazánkat, ahol a magyar egyházi építkezés s művészi alkotás a kereszténység felvétele nyomán indult meg, amiben Bizáncnak is jelentős szerep jutott.

A bizánci felfogásnak művészeti és egyéb téren való érvényesülése erősen mutatkozik III. Béla alkotásaiban. Ez az uralkodó, aki ifjú korát a konstantinápolyi császári udvarban töltötte, nyitott szemmel figyelt és sok mindent eltanult, amit azután a magyar trónon megvalósított. Kézai krónikája »Graecus«-nak (görögnek) nevezi őt, s jellemző, hogy egy Chump nevű udvari papjának a nevét a görög Alexius-ra változtatta. Tudjuk, hogy az ő műve volt az írásbeliségnek a bevezetése és a királyi kancellária megteremtése. Ha e tekintetben nyugati hatások is érvényesültek — hiszen Béla már Bizáncban megismerkedett a francia világgal s első felesége Châtillon Anna antiochiai hercegnő volt, — alig lehet kétséges, hogy maga az elv s annak gyakorlati kivitele bizánci tapasztalatainak eredménye volt. A bizánci minták követése mutatkozik abban is, hogy Esztergomban a királyi palotát közvetlenül a székesegyház közelében építette fel. E tekintetben is konstantinápolyi emlékei ösztönözték. A bizánci fővárosban ugyanis a nagy császári palota és a Hagia Szofia-székesegyház, majd később a Blachernai-palota és a Blachernai-templom ugyanilyen kapcsolatban volt egymással. Béla, aki éveket töltött a Blachernai-palotában, nagyon jól tudhatta ezt. III. Béla idejében, 1188—1196 közt készült az esztergomi székesegyház díszkapuja (porta speciosa), amely 1764-ben elpusztult, de XVIII. századi leírás és festmények töredékei alapján rekonstruálható. A legújabb kutatások azzal a nézettel szemben, mely szerint a díszkapu teljesen lombard-francia mintákon alapszik, kimutatták, hogy itt is bizánci mintakép

lebegett Béla előtt. A díszkapu homlokzatán levő Mária-ábrázolás nyilván a Hagia Szofia ú. n. Szép-kapujának Theotokosz mozaikképét utánozta. Béla Konstantinápolyban gyakran látta ezt, s annak emléke vezette őt az esztergomi alkotásban is. A magyar király Máriát mint Magyarországot és a magyar egyház védőszentjét állította a díszkapu homlokzatára s ezzel a bizánci mintaképhez belevitte a magyar Mária-tisztelet vallási és politikai gondolatát. De a díszkapu egyéb szimbolikus és ikonográfiai részletei is bizánci hatásokra vallanak. Úgy látszik azonban, hogy az alkotó művész a bizánci ikonográfiát ez esetben csak az olasz-bizánci művészetbe beoltott elemei révén ismerte s így nem értette meg teljesen. Egyébként a díszkapu készítésében nagy szerepet játszott és a király segítőtársa volt Jób esztergomi érsek, akinek bizánci kapcsolatairól már szoltunk.

III. Bélának a bizánci birodalom intézményei iránt tanúsított rokonszenve egyéb intézkedéseiben is megnyilvánult. Ilyen a kettős keresztnek a magyar címerbe való bevitele. Béla koráig ugyanis a magyar királyi hatalom jelvénye az egyes apostoli kereszt volt. Béla pénzein 1190 táján tűnik fel először a kettős kereszt, amely a IX. századtól kezdve a bizánci császárság hatalmi jelvénye volt. Béla tehát nyilván ismét bizánci emlékei hatása alatt vette át a kettős keresztet, amelynek használata azután később más országokban is elterjedt. III. Béla e ténykedése nyilván kapcsolatban volt a magyar-bizánci únióra irányuló törekvéseivel.

A bizánci kettős keresztnek a magyar címerbe való átvitele nagyon valószínűvé teszi azt a már régebben felvetődött és több ízben hangoztatott nézetet, hogy III. Béla volt az, aki Michaél Dukasz ajándékát, az I. Géza királyunknak adományozott bizánci koronát egyesítette azzal a régebbi koronával, amelyet a magyar nemzeti hagyomány István király koronájának tartott. Béla ugyanis, aki Bizáncban számtalanszor látta a bizánci császári koronákat, nagyon jól tudhatta, hogy Manuél korában a bizánci császárok már nem nyílt, hanem zárt koronát viseltek, amint ezt az egykori ábrázolások mutatják. Michaél Dukasz arany-koronájának a felső koronával való beoltozása révén a magyar királyi korona a bizánci császári koronához hasonlónak lett. Nyilván ekkor kerültek rá azok a lelőgő láncocskák is, amelyek a bizánci császári koronáknak is állandó tartozékai. III. Bélát e tetteiben is ugyanaz a gondolat vezethette, mint az esztergomi díszkapu megalkotásában és a kettős kereszt átvételében: a magyar királyi hatalomnak megadni azt a külső szimbolikus tekintélyt, melyet a bizánci császári hatalommal kapcsolatban a konstantinápolyi udvarban lépten-nyomon látott. III. Bélát a történetírás úgy szokta

beállítani, mint aki teljesen Nyugat felé fordult. Azt hisszük, hogy a felhozott tények mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy ez a színész mennyire egyoldalú, és hogy a valóság képe mennyire más lehetett.

A bizánci művelődés hatásáról szólva nem hagyhatjuk említés nélkül azt a tényt, hogy Bizánc államtestének szétmállása után is közvetítette azokat az értékeket, melyeket falai közt századokon át őrzött. Amint a nyugateurópai világ Bizánc útján jutott hozzá az antik és bizánci irodalmi alkotásokat megőrző kéziratokhoz, Magyarország is kapott ebből a bizánci örökségből. Mint ismeretes, Mátyás király személyes kapcsolatban volt több bizánci humanistával, így pl. Geórgiosz Argüropuloszal és Bészszariónnal. A tőle alapított könyvtárban, a Bibliotheca Corvinában sok görög kódex volt. Nemcsak antik, hanem bizánci szerzők munkái is helyet foglaltak benne, így pl. Prokopiosz, Theofanész és Zónarasz történeti művei, Nikéforosz Kallisztosz egyháztörténete és Bíborbanszületett Konstantín császárnak a bizánci udvar szertartásairól írt műve. Ez utóbbinak egyetlen kéziratát a Corvina őrizte. Onnan később a lipcei városi könyvtárba került, ahol a második világháború idején egy légítámadás következtében megsemmisült, úgyhogy csak fényképmásolata maradt meg az utókor számára.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A magyar-bizánci kapcsolatok részletes, monográfikus feldolgozására a jelen munka az első kísérlet, melyben a szerző értékesítette több évtizeden át végzett részletkutatásait, de egyben más magyar és külföldi kutatók eredményeit is. Az idevonatkozó irodalom megtalálható a szerzőnek alább idézett magyar és német nyelvű munkáiban. A magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozó kutatásokról tájékoztatnak a «Byzantinische Zeitschrift» (1892—), a «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» (1920—) és a «Byzantinoslavica» (1929—) című folyóiratok bibliográfiai rovatai. Újabb összefoglaló referátumok a következők: *Moravcsik Gyula*: Bulletin hongrois (1922—1931, 1931—1938), Byzantion 6 (1931) 657—702; 14 (1939) 459—496; *Gyóni Mátyás*: Les études byzantines en Hongrie pendant la guerre 1939—1945, Revue des Études Byzantines 5 (1947) 240—256; *Harmatta János*: Les études grecques et latines en Hongrie de 1939 à 1946, Bulletin de l'Association Guillaume Budé N. S. 5 (1948) 126—150; *Moravcsik Gyula*: Byzantine studies in Hungary 1939—1945, Byzantinoslavica 9 (1948) 379—392. Az 1926—1950 közt megjelent magyar szakirodalom teljes jegyzékét adja *Borzsák István*: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926—1950., Bp. 1952.

A magyar-bizánci kapcsolatokról kisebb vázlatos áttekintést nyújt a következő két előadás: *Heisenberg Ágost*: Magyarország és Bizánc [A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai IV. 3.], Debrecen 1928 (német nyelven) és *Darkó Jenő*: Ἑλληνοουγγρικαὶ σχέσεις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους, Νέα Ἑστία 5 (1931) 120—125, 195—198. A politikai szempontokat domborítja ki a következő, Budapestben tartott előadás: *Franz Dölger*: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae Centro-Orientalis 8 (1942) 315—342 (és külön is: Ostmitteleuropäische Bibliothek 42. Bp. 1942.)

A magyar történet nagyobb feldolgozásai közül a magyar-bizánci kapcsolatokra különös súlyt vet *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig, Bp. 1900 és A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I—II., Bp. 1899^a, továbbá *Hóman Bálint* (Hóman—Szekfü): Magyar történet I—III.). A X—XII. századi magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozólag fontos még *Deér József*: A magyar törzsszervezet és a patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár, 1929. A marxizmus szempontjai érvényesülnek a következő legújabb munkákban: *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, Bp. 1949^a, és A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig, Bp. 1949; *Heckenast Gusztáv*—*Karácsonyi Béla*—*Spira György*: A magyar nép története, Bp. 1951.

Ami a magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozó forrásokat illeti, legfontosabbak a bizánci források. Ezekről és magyar anyagukról részletes tájékoztatást nyújt *Moravcsik Gyula*: A magyar történet

bizánci forrásai [A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6/b.] Bp. 1934; Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker [Magyar-Görög Tanulmányok 20.], Bp. 1942. — Az újabban megjelent forráskiadványok a következők: Görög költemény a várnai csatáról. Kiadta *Moravcsik Gyula* [Magyar-Görög Tanulmányok 1.], Bp. 1935; Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól. Kiadta és bevezetéssel ellátta *Rácz István* [Magyar-Görög Tanulmányok 16.], Bp. 1941; Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*. English translation by *J. H. Jenkins* [Magyar-Görög Tanulmányok 29.], Bp. 1949; Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzásáról. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította *Moravcsik Gyula*, Bp. 1950. — Egy új forrásról *Moravcsik Gyula*: Két X. századi hagiográfiai munka a magyarokról, Magyar Nyelv 21 (1936) 17—20. — Bölcs Leó taktikája magyarokra vonatkozó tudósítását és azok forrását magyar fordításban közli *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti forrás, Századok 85 (1951) 334—353. — A legrégebb magyar történetre vonatkozó bizánci forrásokról *H. Schönebaum*: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme [Ungarische Bibliothek 5.], Berlin—Leipzig 1922. — A bizánci forrásoknak a magyar földre és a magyarságra vonatkozó tudósításait összefoglaló képben egyesíti *Gyóni Mátyás*: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében [Magyar-Görög Tanulmányok 7.], Bp. 1938. — A bizánci források magyar névanyagának feldolgozása *Gyóni Mátyás*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szörványemlékei [Magyar-Görög Tanulmányok 24.], Bp. 1943.; *Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen [Magyar-Görög Tanulmányok 21.], Bp. 1943.

A magyar források kritikai kiadása: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit E. Szentpétery I—II.* Bp. 1937—1938.

Az orosz források magyar anyagát eredetiben és magyar fordításban közli a következő gyűjtemény: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. «Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye» (Полное собрание русских летописей) kötetéből... fordította *Hodinka Antal*, Bp. 1916.

Az Árpádkorra vonatkozó nyugati (latin és más nyelvű) források tudósításait egyesíti a következő gyűjtemény: *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI...* collegit, ex veteribus iam fugientibus editionibus revocavit... illustravit *A. Fr. Gombos I—IV.* Bp. 1937—1943.

A honfoglalás előtti korra vonatkozó keleti (arab és perzsa) források magyar fordítás kíséretében a *Pauley Gyula—Szilágyi Sándor* szerkesztette «A magyar honfoglalás kútfői» c. gyűjteményben (Bp. 1900) található meg. Ugyanebben a munkában benne vannak az e korra vonatkozó bizánci, szláv és nyugati tudósítások is magyar fordítás kíséretében.

A bizánci forrásokból vett szemelvényeket mindig saját fordításomban közlöm. A nem görög forrásokból vett szemelvényeknél az illető helyen egyzetben közlöm a fordító nevét.

A következőkben közlöm a fejezetek és az azokon belül tárgyalt kérdések sorrendjében az oda vonatkozó irodalmat. Minthogy az 1934-ig, illetve 1942-ig megjelent részlettanulmányok megtalálhatók említett munkámban, itt csupán a régebbi irodalom fontosabb termékeit és azokat említem, amelyek a legutóbbi évtized folyamán láttak napvilágot. Itt-ott spe-

ciálisabb munkákra, sőt egyes forrásokra is felhívom a figyelmet, ha azok olyan részletkérdésekre vonatkoznak, amelyekről eddig a magyar szakirodalomban nem esett szó.

I. BIZÁNC

A Bizánc történetére vonatkozó összefoglaló munkák és monográfiák jegyzéke megtalálható említett munkáimban: A magyar történet bizánci forrásai 13 skk. lk.; Byzantinoturcica I. 22 skk. lk. A legújabb munkák a következők: *G. Ostrogorsky*: Geschichte des byzantinischen Staates [Byzantinisches Handbuch I. 1.], München 1940. (2. kiadás, München 1952); *M. V. Levcsenko (Levtchenko)*: История Византии, Moszkva—Leningrad 1940 és francia fordítása: Byzance des origines à 1453, Paris 1949; *P. Lemerle*: Histoire de Byzance, Paris 1948; *L. Bréhier*: Le monde byzantin I. Vie et mort de Byzance, II. Les institutions de l'empire byzantin, III. La civilisation byzantine, Paris 1947—1950; *Z. V. Udaljcova*: a Bizáncra vonatkozó 4., 8., 23., 26. fejezetek az История ср дних веков I. 1952. c. műben. — Bizánc történetének több fejezetet szentel *Váczy Péter*: A középkor története [Hóman—Szekfű—Kerényi: Egyetemes történet II.], Bp. 1943^a. Lásd még *Moravcsik Gyula*: Antik görögség — élő görögség, Parthenon 14 (1940) 24—45; A szovjet bizantinológia, Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei I. Általános társadalomtudományi sorozat I. 2. (1951) 73—96; «Középkori görög (bizánci) irodalom» és más címszavak alatt a Dézsi-féle Világirodalmi Lexikon köteteiben (Bp. 1930—1933).

II. BIZÁNC ÉS A MAGYARSÁG

1. A kialakuló magyarság a bizánci birodalom északi határain

A bizánci térítő munkáról részletesen szól *Moravcsik Gyula*: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Bp. 1938. 171—212; Byzantine Christianity and the Magyars in the period of their migration, The American Slavic and East European Review 5 (1946) 29—45; *Papp György*: A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei, Nyiregyháza 1938.

A Muagerisz-epizódról *Moravcsik Gyula*: Muagerisz király, Magyar Nyelv 23 (1927) 258—271.

A hun-bolgár fejedelem megtéréséről *Orosz Lajos*: The London manuscript of Nikephoros «Breviarium» [Magyar-Görög Tanulmányok 28.], Bp. 1948. c. munkájában közölt új változat a következőképen hangzik: «Úgyanabban az időben Bizáncba jött a hunok ura és kérte a császárt, hogy fogadja őt és övéit és adja meg az isteni fürdő útján a megvilágosítást. Theodórosz, a császár testvérbátyja emelte ki a szent keresztelőmedencéből, a rómaiak [= bizánciak] előkelői a hun előkelőket, úgyszintén ezek feleségei amazok hitvestársait. Így, miután részeseültek a megvilágosításban, a császár ajándékokkal és méltósággal tisztelte meg azokat. Mert urukat patrikioszá tette és hazájukba elbocsátotta.»

Az onogur-kérdésről *Moravcsik Gyula*: Az onogurok történetéhez, Magyar Nyelv 26 (1930) 4—18, 89—109 [= A Magyar Nyelvtudomány i

Társaság Kiadványai 27., Bp. 1930]; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyar-ság kialakulása, Bp. 1930.

A Cirill-legenda elbeszéléséhez *Moravcsik Gyula*: A Kyrillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához, *Ethnographia* 39 (1928) 108—109.

A bezdédi tarsoly lemezéről *Fettich Nándor*: *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931) 66; A honfoglaló magyarság fémművészete [*Archaeologia Hungarica* XXI.], Bp. 1933. 73 skk. lk.

A kereskedelmi kapcsolatokról *Fettich Nándor*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában, *Századok* 67 (1933) 250—276, 369—399; Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság, Bp. 1933; és előbb idézett munkája a honfoglaló magyarság fémművészete-ről.

A Sarkel erődjére vonatkozó szovjet kutatásokról *M. I. Artamonov*: *Средневековые поселения на нижнем Дону (Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры 131.)*, Leningrad 1935, *Новые раскопки Саркела-Белой Вежи, Вопросы Истории* 1949. 10 (Октябрь) 138—143, *Раскопки Саркела-Белой Вежи в 1950 году*, u. o. 1951. 4. 147—151.

A magyar zablák bizánci kapcsolatairól *Tóth Zoltán*: Legrégibb feszítőzabláinkról, *Archaeologiai Értesítő* 39 (1920—22) 71—83.

A rovásírás görög betűiről *Németh Gyula*: A magyar rovásírás [A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 2.], Bp. 1934. 29.

A 'görög' szóról *Czebe Gyula*: A magyar görög szó ősei, *Magyar Nyelvőr* 49 (1920) 59—65, 106—108.

A pajzsra emelésről *O. Treitinger*: *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938. 20—23.

2. A honfoglalás és a kalandozások kora

A bizánci-bolgár háború részleteiről *G. T. Kolias*: *Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31.]*, Athènes 1929. 21—34; *'H para tò Βουλγαροφύγον μάχη και ή δΐθεν πολιορκία τής Κωνσταντινουπόλεως* (896), *Ἐργεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 7 (1940—41) 341—362.

Bölcs Leó taktikájáról legújabban *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti forrás, *Századok* 85 (1951) 334—353.

Nikolaosz Müsztikosz leveléről *Moravcsik Gyula*: Nikolaos Mystikos a «nyugati turkok»-ról, *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921—25) 156—157; *Czebe Gyula*: Turco-byzantinische Miszellen II., u. o. 306—310.

A kalandozó hadjáratokról *R. Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert, Berlin 1910; *G. Fasoli*: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X.*, Firenze 1945.

Ungria és Ungrolimni nevééről *Czebe Gyula*: Ungria helynév Boeotióban a középkorban, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 40 (1916) 315—323; *Vári Rezső*: Ungrolimni és Ungra Beócziában, u. o. 613—617; *Czebe Gyula*: Ozolimni és Ungria, u. o. 42 (1918) 163—165.

Az ifjabb Baszileiosz életéről *Moravcsik Gyula*: Két X. századi hagiográfiai munka a magyarokról, *Magyar Nyelv* 31 (1935) 17—20.

A császári levelek terminológiájáról *G. Ostrogorsky*: *Die byzantinische Staatenhierarchie*, *Seminarium Kondakovianum* 8 (1936) 49—53. A magyarokhoz intézett császári levelek datálásáról *F. Dölger*: *Der Bulgarenherrscher als geistiger Sohn des byzantinischen Kaisers*, *Bulletin de la Société Historique Bulgare* 16—18 (1940) 229.

A 'vardarióták'ról *V. Laurent*: 'Ο Βαρδαριωτών ἱστοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois?', Bulletin de la Société Historique Bulgare 16—18 (1939) 275—289.

A lándzsának kapuba szúrásáról, mint a hadüzenet jeléről *Fehér Géza*: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége, Bp. 1940. 9.

3. A bizánci egyház szerepe

A honfoglalás előtti Magyarország kereszténységéről *Nagy Lajos*: Pannonia sacra, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Bp. 1938. 29—148; *Alföldi András*: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában u. o. 149—170; *Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában u. o. 213—265; *László Gyula*: Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn, Zeitschrift für Kirchengeschichte 59 (1940) 125—146.

Magyarország néprajzi viszonyairól a honfoglalás korában *Melich János*: A honfoglalás kori Magyarország [A Magyar Nyelvtudományi Közleménye I. 6.], Bp. 1925—1929; *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI-ik században, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938. 365—472; A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon, A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának Közleményei II. 1—4 (1952) 373—397.

A szláv apostolok térítő munkájához *F. Dvornik*: Les légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzance, Prague 1933.

A «barát» cím jelentőségéről *F. Dölger*: Die «Familie der Könige» im Mittelalter, Historisches Jahrbuch 60 (1940) 397—420.

A bizánci egyház szerepéről *Thallóczy Lajos*: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 30 (1896) 199—206; *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István király korában, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Bp. 1938. 387—422; *Németh Gyula*: A magyar kereszténység kezdete, Budapesti Szemle 256 (1940) 14—30; *Mosolygó József*: A keleti egyház Magyarországon, Miskolc 1941; *Váczy Péter*: Deutschlands Anteil an der Begründung des ungarischen Königtums, Ungarn 1 (1941) 12—24; Les racines byzantines du christianisme hongrois, Nouvelle Revue de Hongrie 34 (1941) 99—108; *Ivánka Endre*: Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az Árpád-kori Magyarországon, Erdélyi Tudósító 20 (1941) 77—78; Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben, u. o. 100—101; Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn, Orientalia Christiana Periodica 8 (1942) 183—194; *Moravcsik Gyula*: The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary, The American Slavic and East European Review 6 (1947) 134—151; *Kniezsa István*: Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode, Études Slaves et Roumaines 1 (1948) 237—244; *Papp György*: I monaci dell'ordine di San Basilio in Ungheria nel secolo XIII., Analecta Ordinis S. Basilii Magni Ser. II. sect. II. vol. I (VII) fasc. 1. (1949) 39—56.

A Theofülaktosz-féle pecsétről *V. Laurent*: L'évêque des Turcs et le proëdre de Turquie, Académie Roumaine, Bulletin de Section Historique 23, 2. București 1942; v. ö. *F. Dölger*: Byzantinische Zeitschrift 42 (1943—49) 30.

A nagyszentmiklósi kincs görög feliratáról legújabban *Fehér Géza*: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja I. A görögnyelvű feliratok megfejtése, Archaeológiai Értesítő 77 (1950) 34—49; v. ö. *F.*

Altheim : Eine neue protobulgarische Inschrift aus Nagy-Szent-Miklós, *Nouvelle Clio* 3 (1951) 70—79.

A Temes-vidéki kereszténységről *Gyóni Mátyás* : A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában, *Magyar Nyelv* 24 (1946) 43—49.

A veszprémvölgyi apácamonostor görög oklevéléről *Gyomlay Gyula* : Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII. 8.], Bp. 1901; *Czebe Gyula* : A veszprémvölgyi oklevél görög szövege [Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 3.], Bp. 1916; *Darkó Jenő* : A veszprémi apácamonostor alapítólevelének 1109.-i másolatáról, *Egyetemes Philológiai Közöny* 41 (1917) 257—272, 336—351; *Krajnyák Gábor* : Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai, *Századok* 59—60 (1925—26) 498—507; *Fehér Géza* : A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, u. o. 61—62 (1927—28) 1—20; v. ö. *Deér József* : u. o. 333—335; *Páiz Dezső* : A veszprémvölgyi apácák oklevele mint nyelvi emlék [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50.], Bp. 1939; Az „auctor monasterii” a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében, *Magyar Nyelv* 39 (1940) 41—42; *Balogh Albin* : A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél, *Regnum, Egyháztörténeti Évkönyv* 6 (1944—46) 21—30.

Bíborbanszületett Konstantin a következőket írja: «Mert minden népnek különböző szokásai és más és más törvényei és intézményi lévén, kötelessége a sajátjait érvényre juttatni . . .». Dante «A monarchiáról» írt munkájában, amelyre *Balogh József* hivatkozik (*Magyar Nyelv* 27 : 1931. 163.), a következők olvashatók: «A nemzeteknek és az államoknak egymást megkülönböztető sajátosságai vannak, amelyeket külön-különféle törvényekkel kell szabályozni. Mert a törvény az életnek irányító szabálya.»

A visegrádi monostorról *Dercsényi Dezső* : Visegrád műemlékei. Bp. 1951. 12—15.

A tihanyi bazilitákról *Csemegi József* : A tihanyi barlanglakások, *Archaeologiai Értesítő* III. s. 7—9 (1946—48) 396—406.

A Bácsra vonatkozó arab forrásról (Idriszi) *Györffy György* : «A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása» című, sajtó alatt lévő munkájából tudok, amelynek ismeretét a szerző szívességének köszönhetem. [Az I. része azóta megjelent „A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei”-ben II, 3—4 (1952) 325—365.]

A magyar primáshoz intézett görög levélről *V. Laurent* : Une lettre dogmatique de l'empereur Isaac l'Ange au primat de Hongrie, *Échos d'Orient* 39 (1940) 59—77.

A munkácsi püspökségről újabban *Papp György* : A munkácsi püspökség eredete, *Keleti Egyház* 1940. 69—71.

4. Tájékozódás Bizánc felé

A Kónsztantinosz Monomachosz-féle koronáról *Bárányné Oberschall Magda* : Konstantinosz Monomachosz császár koronája [Archaeologia Hungarica XXII.], Bp. 1937.

A Michaél Dukasz-féle koronáról újabban *Moravcsik Gyula* : A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában, *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* III. Bp. 1933. 423—472; *Bárányné Oberschall Magda* : Problémák a magyar szent

korona körül, *Antiquitas Hungarica* 1 (1947) 91—99; *Deér József*: Der Ursprung der Kaiserkrone, Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 8 (1950) 51—87; *Patrick J. Kelleher*: The Holy Crown of Hungary, American Academy in Rome 1951; v. ö. *Bogyay Tamás*: Kunstchronik 1952. 1. Heft.

Magyarország és Bizánc kapcsolatairól a kereszteshadjáratok korában *Moravcsik Gyula*: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades, *Revue des Études Hongroises* 8—9 (1933) 301—308.

Eiréné császárnéről *Moravcsik Gyula*: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor [A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7—8], Bp.—Konstantinápoly 1923; *H. Decker-Hauff*: A legrégebb magyar-bizánci házassági kapcsolatok, *Századok* 81 (1947) 95—108; *Gyóni Mátyás*: A legrégebb magyar-bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez, u. o. 212—219.

Eiréné császárné mozaikképét *Thomas Whittemore* professzor tárta fel: The mosaics of Haghia Sophia at Istanbul. Third preliminary report, work done in 1935—1938. The imperial portraits of the South Gallery, Oxford 1942. Ez a felfedezés bizonyossá tette, hogy a velencei Pala d'Oro képe, amelyet magam is Eiréné császárné képeként közöltem említett munkámban, nem őt, hanem mást ábrázol.

5. Küzdelem a bizánci hódító törekvések ellen

A kereskedelmi kapcsolatokról *Glaser Lajos*: Der Levantehandel über Ungarn im 11. und 12. Jahrhundert, *Ungarische Jahrbücher* 13 (1933) 356—363; *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete, *Századok* 68 (1934) 1—44, 158—200, 276—313 (IV. fejezet).

Manuél császár magyar hadjáratainak világpolitikai hátteréhez *K. Grot*: Изъ истории Угрии и славянства въ XII вѣкѣ (1141—1173), *Varšava* 1889; *Schever Ferenc*: Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) világralmai törekvései, *Gyula* 1912; *V. G. Vasziljevskij*: Изъ истории Византии въ XII вѣкѣ. Союзъ двухъ имперій (1148—1155), *Труды В. Г. Васильевского IV. Leningrad* 1930. 18—105.

A magyarok bizánci neveiről *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci fróknál [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXI. 6.], Bp. 1910; *Moravcsik Gyula*: Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz, *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929—30) 247—253; A magyar történet bizánci forrásai, Bp. 1934. 244—249.

6. A magyar-bizánci únió terve

III. Béla bizánci kapcsolatairól *Thallóczy Lajos*: III. Béla és a magyar birodalom, III. Béla magyar király emlékezete, szerk. *Forster Gyula*, Bp. 1900. 57—97.

III. Béla 1193. évi, még kiadatlan oklevelének ismertetét Györffy György szívességének köszönhetem.

A magyar «urum» és a bizánci «deszpotesz» cím kapcsolatáról *G. Ostrogorsky*: Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 448—460.

III. Béla küzdelmeiről a bizánci trón elnyerése érdekében *Moravcsik Gyula*: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után, *Századok* 67 (1933) 513—528.

Rilai Szent Iván relikviáiról *Bödey József* : Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64 (1940) 217—221.

Iszaakiosz Angelosz császár házasságáról *Moravcsik Gyula* : Niketas Akominatos lakodalmi költeménye, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 47 (1923) 79—86.

A magyar-szerb-bizánci kapcsolatokról *V. Laurent* : La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille du quatrième croisade, *Revue historique du Sud-Est européen* 18 (1941) 109—130.

7. Harcok Bizánc megsegítése érdekében

A XIII. századi magyar-bizánci kapcsolatokhoz *Darkó Jenő* : Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts, Weimar 1930 ; v. ö. *Moravcsik Gyula* : Deutsche Literaturzeitung 55 (1934) 515—517 ; A grenoblei triptychon görög felirata. Adalék II. Rákóczi Ferenc rostói görög kapcsolataihoz, *Rákóczi Emlékkönyv* II. Bp. 1935. 375—386.

V. Ioánnész Palaiologosz császár budai útjáról *O. Halecki* : Un empereur de Byzance à Rome, Warszawa 1933. 111—137. — Nagy Lajos és a császár találkozását leírja Giovanni di Ravenna, közölte *Kardos Tibor* : *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60 (1936) 295—296.

A Hunyadi Jánosra vonatkozó bizánci képről *Gyóni Mátyás* : Hunyadi János Bizánc császára, *Az Országos Evangélikus Tanáregyesület Évkönyve* az 1938/39. és 1939/40. évekről, Bp. 1940. 10—16.

A Szibinyáni Jank-monda bizánci kapcsolatairól *Moravcsik Gyula* : A Szibinyáni Jank-mondához, *Ethnographia* 33 (1922) 96—99.

8. A bizánci művelődés hatása

Szent Gellért görög műveltségéről *Ivánka Endre* : Szent Gellért görög műveltségének problémája [Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből XXVI. 3.], Bp. 1942 ; v. ö. *Bodor Aladár* : Szent Gellért Deliberatio-jának főforrásai, *Századok* 77 (1943) 173—227.

A Cerbanus-féle fordításról : *Translatio Latina Ioannis Damasceni* (De orthodoxa fide I. III. c. 1—8) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit *Remigius L. Szigeti* [Magyar-Görög Tanulmányok 13.], Bp. 1940 ; *Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris* (De caritate ad Elpidium I—IV.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit *Andronicus B. Terebessy* [Magyar-Görög Tanulmányok 25.], Bp. 1944 ; v. ö. *Ivánka Endre* : Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64 (1940) 211—217 ; *Aug. Pelzer* : *Revue d'histoire ecclésiastique* 43 (1948) 384—385.

Az »Intelmekek«-ről és a bizánci fejedelmi tükrökről *Balogh József* : *Minerva* 10 (1931) 114.

A Szent László-mondák bizánci kapcsolatairól *Horváth Cyrill* : Szent László legendáink eredetéről, Bp. 1928 ; v. ö. *Sántha György* : A harcok szentek bizánci legendái [Magyar-Görög Tanulmányok 22.], Bp. 1943.

A Lél-mondáról *Solymossy Sándor* : Lél vezér kürt-mondája, *Ethnographia* 40 (1929) 17—39.

A magyar nyelv görög eredetű jövevényszavairól *Moravcsik Gyula* : A magyar szókincs görög elemei, *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*, Bp. 1942. 264—275 ; v. ö. *B. Bischoff* : *Das griechische*

Element in der abendländischen Bildung des Mittelalters, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 27—55.

Az ólompecsétékről és pénzekről *Huszár Lajos*: Péter király ólom-bullája, Magyar Múzeum 3 (1947) 13—16; *Hóman Bálint*: Magyar pénz-történet 1000—1325, Bp. 1916.

A legújabb bizánci pénzletekről *Kerényi András*: Sarkad környéki bizánci éremlelet, Numizmatikai Közlöny 48—49 (1949—50) 21—24; Egy XII. századi óbudai pénzlelet, Budapest Régiségei 15 (1950) 541—547.

A megvakításról mint bizánci büntetésről *G. Ostrogorsky*: Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940. 106; *O. Lampsides*: 'Η ποιηή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς, Athènes, 1949.

A bizánci eredetű műtárgyakról *Czebe Gyula*: A pilini ezüst gomb (honfoglaláskori lelet) görög betűs felirata, Egyetemes Philologiai Közlöny 42 (1918) 454—456; *Hampel József*: A jász kürt domborművei, Archeologiai Értesítő 23 (1903) 97—163; *Bárdny-Oberschall Magda*: Újabb adatok a bizánci mágikus amulettek történetéhez, Folia Archaeologica 3—4 (1941) 268—271; *Biró Béla*: Egy bizánci bronzamulett, Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 2 (1942) 246—257; *Varjú Elemér*: Az esztergomi sztaurotéka, Magyar Művészet 7 (1931) 433—439; v. ö. *Czobor Béla*: Századok 35 (1901) 1032; *Genthon István*: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár [Officina Képeskönyvek 8.], Bp. 1938; *Varjú Elemér*: Szent István koporsója, Magyar Művészet 6 (1930) 372—379.

A bizánci művészet hatásáról *Bogyay Tamás*: Vom Taschenblech zur Basilika, Das Bildwerk. Vom Geist der ungarischen Kunst, Berlin 1942. 7—11; *Csányi Károly*: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben, Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei 3. Muzeológiai sorozat II. 1. Művészet-történet, Bp. 1951. 25—40.

A zalavári oltártöredékről *Bogyay Tamás*: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasmegeyi Múzeumban, Dunántúli Szemle 8 (1941) 88—93.

A tarnaszentmáriai templomról *Csemegi József*: A tarnaszentmáriai templom, A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye 75 (1941) 44—46; A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata, Anti-quitas Hungarica 3 (1949) 92—111.

Az óbudai templomról *Csemegi József*: Adalékok Budapest művészetének történetéhez, Történetírás 3 (1939) 75—80.

Az esztergomi Porta speciosa-ról *Bogyay Tamás*: L'iconographie de la «Porta Speciosa» d'Esztergom et ses sources d'inspiration, Revue des Études Byzantines 8 (1950) 85—129.

A magyar címer kettős keresztjéről *Hóman Bálint*: A magyar címer történetéhez, Turul 36 (1918—21) 3—11; *Kunorovitz L. Bernát*: A magyar címer kettőskeresztje, u. o. 55 (1941) 45—62.

A Corvina bizánci kéziratairól *Fogel József—Gulyás Pál—Hoffmann Edit*: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára, Bp. 1927. 76—77.

Képek jegyzéke

- I. A bezdédi honfoglaláskori tarsoly lemeze. (Magyar Történeti Múzeum.)
- II. Bizánci krónika moszkvai kézírata. (A moszkvai Állami Történeti Muzeum «Synod. 251 [Vlad. 406]» jelzetű, 1152-ben másolt görög kéziratának 183^r oldala.)
- III. A magyarok üldözik Szimeon bolgár fejedelmet. (Miniátúr a madridi Nemzeti Könyvtár «II (5—3 N—2)» jelzetű, XIII. századi görög kéziratának 108^v oldalán, a párisi École des Hautes Études gyűjteményében lévő C 1028 számú fényképmásolat után.)
- IV. Bíborbanszületett Konstantín császár munkájának párisi kézírata. (A párisi Nemzeti Könyvtár 2009. számú, XI. századi kéziratának 12^v oldala.)
- V. Botond Konstantinápoly kapuja előtt. (Miniátúr a Képes Krónika kéziratának 18^v oldalán, a Bicsérdi-féle másolat után.)
- VI. Bulcsú vezér megkeresztelése Bíborbanszületett Konstantín császár udvarában. (Miniátúr a madridi Nemzeti Könyvtár «II (5—3 N—2)» jelzetű, XIII. századi görög kéziratának 134^v oldalán, a párisi École des Hautes Études gyűjteményében lévő C 1101 számú fényképmásolat után.)
- VII. A veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevele. (Országos Levéltár.)
- VIII. Bizánci táncosnő. (A Kónsztantinosz Monomachosz-korona zománclemeze a Magyar Történeti Múzeumban.)
- IX. VII. Michaél Dukasz bizánci császár és I. Géza magyar király. (Zománcképek a Michaél Dukasz-féle koronán.)
- X. Eiréné császárné. (Mozaikkép a konstantinápolyi Hagia Szofia-templomban Whittemore idézett munkájának XXIX. táblája után.)
- XI. A Pantokrátor-monostor templomának felavatási emlékkünnepére írt költemény oxfordi kézírata. (Az oxfordi «Aedes Christi» könyvtára «Arch. W. gr. 2.» jelzetű, XIII. századi kéziratának 191^v oldala.)
- XII. A konstantinápolyi Pantokrátor-monostor. (Zeirek Klisze Dsamii.)
- XIII. Aranylemezek bizánci szentek képeivel. (Veszprémi Múzeum.)
- XIV. Bizánci ereklyetartó. (Esztergomi főszékesegyházi kincstár.)
- XV. I. István király bizánci stílusú kőkoporsója. (Székesfehérvári kőtár.)
- XVI. Bizánci stílusú vállkő a visegrádi görög monostorból. (Visegrádi Múzeum.)

Melléklet

- Az Árpád-ház és a bizánci uralkodó családok házassági kapcsolatai.

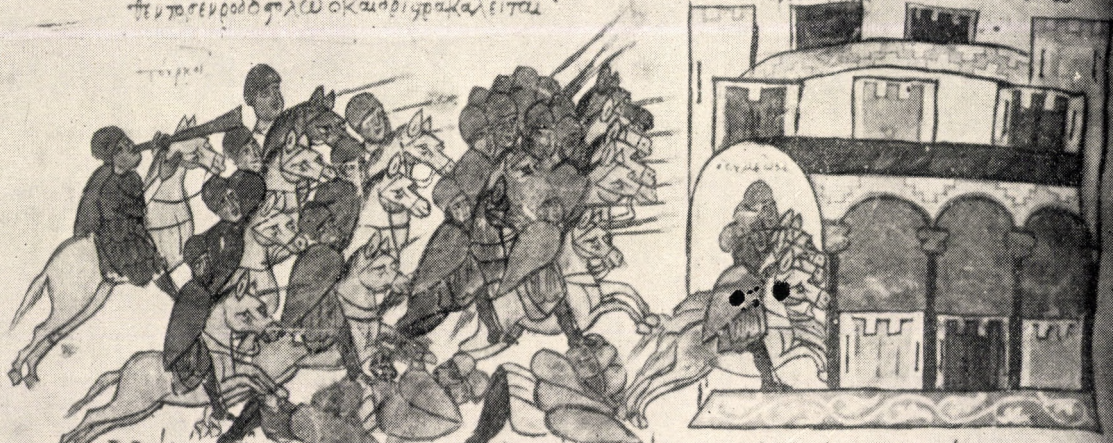
TARTALOM

I. Bizánc	3
II. Bizánc és a magyarság	30
1. A kialakuló magyarság a bizánci birodalom északi határain...	30
2. A honfoglalás és a kalandozások kora.....	41
3. A bizánci egyház szerepe.....	50
4. Tájékozódás Bizánc felé.....	65
5. Küzdelem a bizánci hódító törekvések ellen.....	75
6. A magyar-bizánci únió terve.....	87
7. Harcok Bizánc megsegítése érdekében.....	93
8. A bizánci művelődés hatása.....	99
Irodalmi tájékoztató	109
Képek jegyzéke	118

I. A bezdédi honfoglaláskori tarsoly lemeze

κατατιν του μιν γραβωτο
 ωτιν υπε του ητρον. του τισ προ μαλλωσι και μικωσι κατα κρατος. υδλι του ου με αυ η περισε
 τει το σεν ροδ σλαω ο και δι γραβα λειται

Η Κισσηπεσιναι τουρκοι. η τι σαυτοπινασλια τοω κατασχετηντας ο πωυτη υμιαμιασδα
 προσο και καφασας. τοω πολιτισιασπετε λεμεις σκν του τε υμιασκησιν προαδεισδω
 ο ου με αυ. δια το υδρου μαρ ον δα λου τηρ ιασλια η κετενε σπι τη σει ρανη. προσε η υπει βη
 ο ιασλια. και το ηχορσφ κη κλει οτα ω πω πη σπα θα ελασπετε λετασ σπηρδω. και
 οδδ ωτ κοσπε υμσρα (ω ν ο φε) κ ασ και οδρσ μαρσος. η σπη γρε ηω ιμα τον λαυ κελ αδου
 οδε ου με αυ. απελ του τα βρω τον ηχορσφ κη κλει οτα. ενει ρκ τη κατση. μη δε βου
 ατην αλ ωτασ. εκ φραση υα τοε μαφει φραση κατατιν τουρκοι. μη δη η περ το στου

H^o ETUDES (MULED) C1028

SKYLITZES

III. A magyarok üldözik Szimeon bolgár fejedelmet

τοῦ τοῦ αὐτῶν· καὶ καθέστηκα
ὑμῶν· ὑμῶς γὰρ καὶ πρότερον ἐκεί
σε ἐκαθέστηκα· πρὸς τὸ εἶμαι πλ
σίμου τῆς κλησίαν μου· καὶ ὅτε θ
λω ἀπὸ πέλα καὶ ἐν ταῖς χερσὶν ἰσκά
ὑμῶν· πάντες οἱ ἄρχοντες τῶν
τούρκων με ἀφωνήθησαν· ὅτι
ἡμεῖς μετὰ τὸ πωτηρικὴν ἔτασ
βαλτοῦ οὐκ ἀλλοθεν· οὐ γὰρ δυνά
μεθα πολέμῳ πρὸς αὐτοῦ· ὅτι
καὶ χώρα με γὰρ καὶ λαὸς πολλῶ
καὶ κακῶν αἰμάτων· καὶ τοῦ λοι
πυῦτον λόγον τοῦτον πρὸς ἡμεῶν
μη ἴσως· οὐ γὰρ ἀντιπῶμεν αὐτόν·
Ἦ καὶ οἱ πωτηρικὴν ἐκεί θέντου
δαμάτωρ ὡς ὡστα μου· μετὰ τὸ
ἄρδι ἔρχονται· καὶ αἰεὶ ἐκεί σε κα
λοκαρίζοιμι·

V. Botond Konstantinápoly kapuja előtt

VI. Bulcsú vezér megkeresztelése Bīborbanszületett Konstantín császár udvarában

VIII. Bizánci táncosnő

IX. VII. Michaél Dukasz bizánci császár és I. Géza magyar király

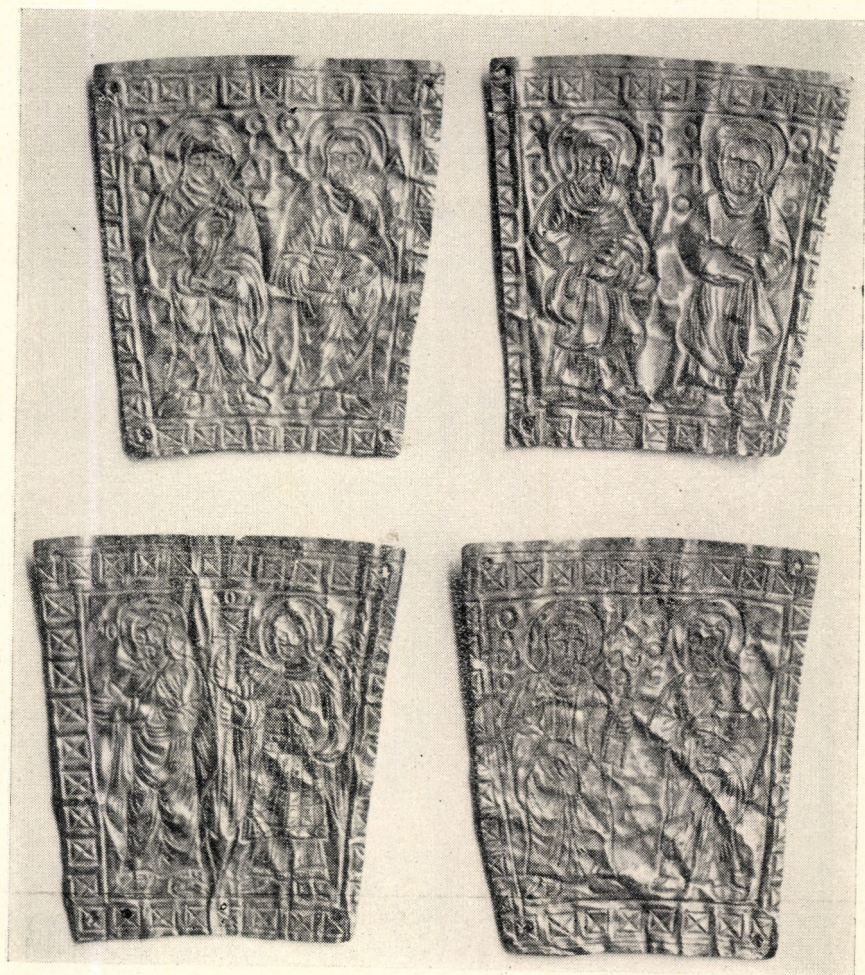
X. Eiréné császárné

Χρησὶ δόχοισι τὴν συμμειρεῖ:
ἐκ τοῦ τόπου δὲ, καὶ τὴν παμ-
τρι προμοθίαν: τὰ δ' ἄλλα
παμτα, πῶς παρὰ γῆστι
λόγος: ἀφ' ἰσοδὶ ταύται μὲν
ἀβόμοτος τοῦ λόγου; τὸ καὶ
χρὸς ἐκτίθηται πῶς τῶ
χρυσουργίας: καὶ πᾶσ ὁρῶν
εἶναι θέρδος ἀβωρῶν; τὴ
Καιροποιὸν τῶν γέμων θθα
μάτων: ἐξ ὧν χάρις χρύ-
σακτις ἐκ πῶν πῶσ ὡσπῶς;
καὶ θεωροῖς τῆς ἀπὸ κε-
χρησῶν: ὕψος τοῦτοιο ἴ-
μορα τῶν οἰκίας; κύκλω
παρὰ θήσασα καὶ τοῦ τῶν
μέσων: χλοκφόρον καὶ πλῆ-
ρες ἀπὸ τῶν ποι κίλων; ἔδα
φῶς τῶν πῶν οἰομ ὄφεισ
ἠδ ὡν: ἔδασι κατὰ ρυθ-
εἰρήσῳ ἴπῶς; πῶ μὲν κατὸ
τῶν πῶ δὲ ἠατῶν οἰοσ ἰδοιοσ:
κίχρωσ μὲν οἰομ χρωμάσσι
τῶν πῶν ἠδ ὡν; ἔν Κυ-
παρίσσοισ καὶ φιλῶσ οἰομ
τίχμοιοσ: ἀμ τῶν πῶν οἰομ
ἠδ ὡσ τῶν πῶν οἰομ
αὔραιοσ πῶν οἰομ
τορῶσ Κόρομ: καὶ τῶν οἰομ

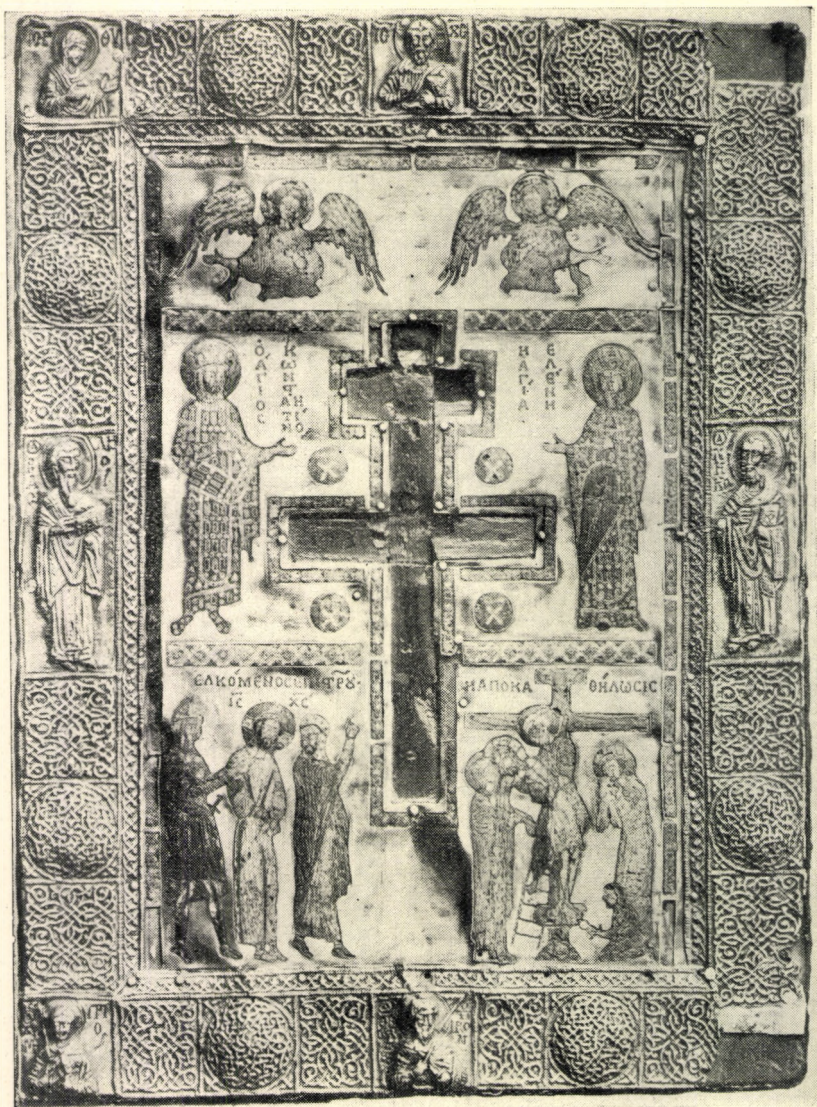
σῶν τῶν οἰομ
μερῶσ: ὕψος τῶν οἰομ
οἰομ τῶν οἰομ
καὶ ἄλλοι οἰομ
καὶ θαλάμωσ ὕψος οἰομ
χρῶσ γέμων: καὶ θεῶσ τῶ
πῶν οἰομ
ἀμ τῶν οἰομ
πομ τῶσ τῶσ οἰομ
ἔχον τῶσ ἀβρῶσ τῶσ
ἔξ ἀμ τῶσ οἰομ
πῶν οἰομ
μοιοσ πῶσ οἰομ
ὑψὸσ καὶ ἄλλοι τῶσ
κίασ: γῶν οἰομ
κεκ μὲν οἰομ
γῶσασ τῶσ
τῶσ οἰομ
ἀμ δὲ τῶσ οἰομ
ἠδ ὡσ οἰομ
αἰ τῶσ οἰομ
παρὰ τῶσ οἰομ
μοιομ: ἔργοιο μὲν οἰομ
οἰομ οἰομ
οἰομ οἰομ
ὡσ πῶσ οἰομ
ἠ τῶσ οἰομ
θαύμασ οἰομ
ὄξιομοίλων τῶν οἰομ

XII. A konstantinápolyi Pantokratór-monostor

XIII. Aranylemezek bizánci szentek képeivel

XIV. Bizánci ereklyetartó

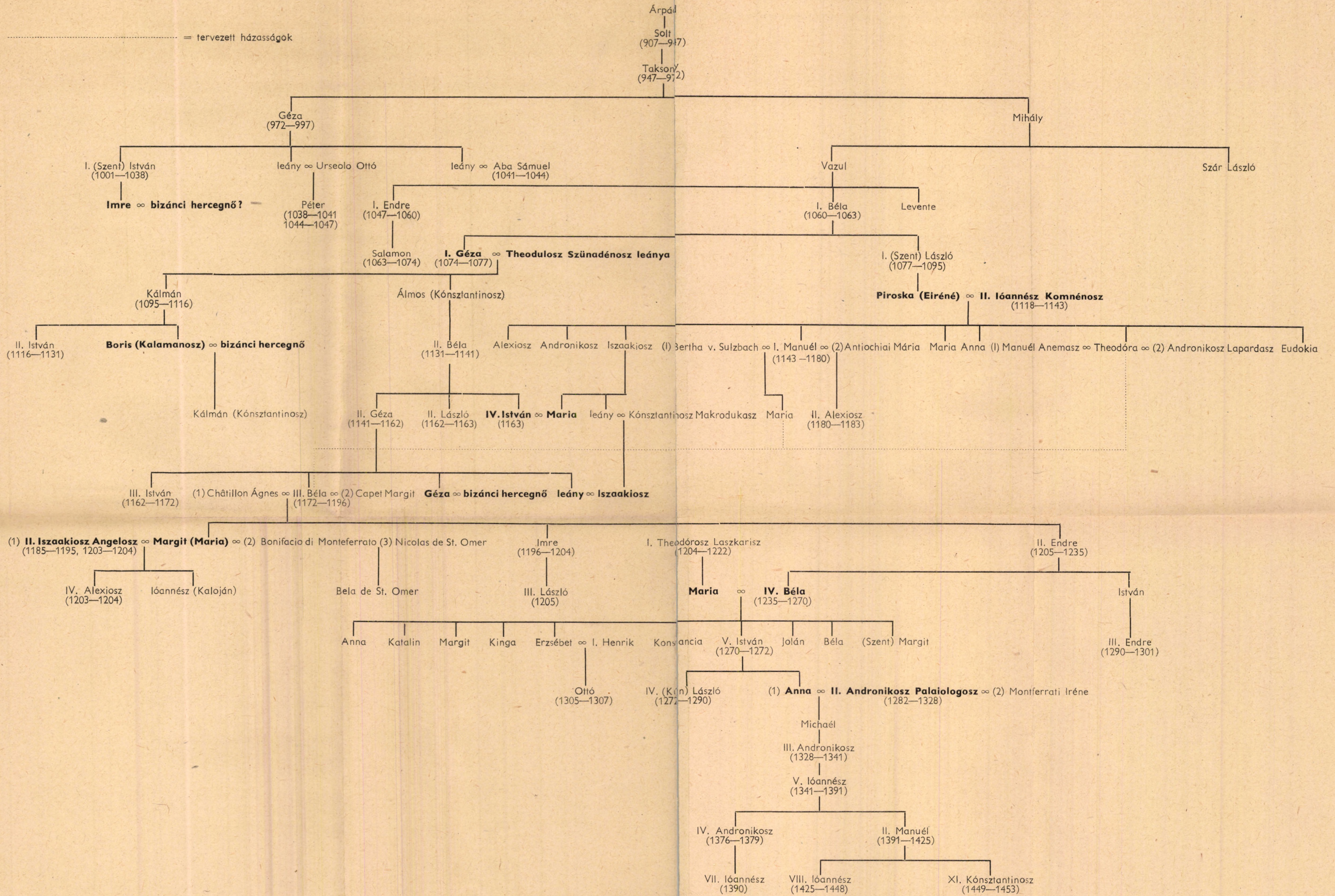

XV. I. István király bizánci stílusú kőkoporsója

XVI. Bizánci stílusú vállkő a visegrádi görög monostorból

AZ ÁRPÁD-HÁZ ÉS A BIZÁNCI URALKODÓ CSALÁDOK HÁZASSÁGI KAPCSOLATAI

Ára : 20,— Ft